

તેઓ ધડીમાં એ પરતંત્રતાના જૂતને એમનો પીછા છોડવા આજીજી કરતા, ધડીમાં ગુસ્સે થઈ તેના ઉપર માથું અક્ષણતા કે મુક્ષા મારતા. તેમ જ 'ગુસ્સો' એ બંને અશક્તિનાં સંતાન છે એ એમને નિર્મલ વિકસિત તીવ્ર બુદ્ધિના અભાવે સૂઝ્યું નહિ. પરિણામે આજીજી અને દ્વારા તેઓ પોતાને વધારે ને વધારે અશક્ત બનાવતા ગયા.

અંધકારમાં થઈને જ પ્રકાશમાં અવાય છે. નિષ્કૃણતા જ સફળતાની સીમાએ પહોંચાડે છે.

હિંદી પરતંત્રતા જ્યારે હિંદીઓને અસહ્ય થઈ પડી અને એને હઠાવવાના ઇલાજ (આજીજી તેમ જ ગુસ્સો) તદ્દન નિષ્ફળ નિવડ્યા, ત્યારે એક વ્યક્તિએ એ ઇલાજનેથી હાથ ધોયા. એણે તપ આદ્યું. તપથી બુદ્ધિને નિર્મળ કર્યા બાદ એ બુદ્ધિ વડે મનન કર્યું. એવા મનનને પરિણામે એણે 'જેયું' કે રાજકીય પરતંત્રતા એ તો માત્ર વ્યક્તિઓનો અંધાધુંધીવાળો સ્થિતિનો 'પડછાયો' હતો. એને સમજાયું કે 'પદાર્થ' ખસે નહિ લાંસુધી 'પડછાયો' હરગીઝ ખસી શકે નહિ. એણે શોધ્યું કે જડતા રૂપ 'પદાર્થ' ખસેડીને જ હિંદીઓમાં આત્મા-ચૈતન્ય-શક્તિ-ખુમારી જાગ્રત કરવાથી સામાજિક અંધાધુંધી તેમ જ રાજકીય પરતંત્રતા રૂપ પડછાયા આપોઆપ અદશ્ય થશે.

પરંતુ આત્માને જગાડવાને આત્મા જ જોઈએ. બુદ્ધિ કાંઈ આત્માને જગાડવાની યોગ્યતા ધરાવતી નથી. જાગેલો આત્મા જ સૂતેલા આત્માને જગાડી શકે. બધો આધાર એક 'જાગેલા આત્મા' પર જ હતો.

એક દીવામાંથી હજારો બત્તી પ્રકટાવી શકાય છે. એક આત્મા કરોડો આત્માને પ્રદીપ્ત કરી શકે. તે તપસ્વીએ પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિને હજી આગળ ને આગળ દોડાવી, અને તે બુદ્ધિએ જેયું કે જે 'એક'ને દૂંઢવો છે તે કાંઈ બહાર દૂંઢી શકાશે નહિ; પોતાનામાં જ તેને દૂંઢવો, પોતાનું જ શુદ્ધ સ્વરૂપ ટાવવું, પોતાનામાં સુષુપ્તિ હાલતમાં રહેલી અસાધારણ શક્તિને કટ કરવી.

એ છૂપી શોધ બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં જ તે તપસ્વીએ સંપૂર્ણ મૌન સાથે વેકાસનું તપ આદ્યું. ધ્યેય નક્કી કરી, એના ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરી, 'ભાવના'માં જ પોતાના 'ભાવ'ને ઓતપ્રોત કરી એણે યોગ સાધ્યો.

અને યોગને કથી ચીજ અસાધ્ય છે !

તેણે પોતાનામાં દિવ્ય શક્તિ પ્રકટાવી, અને પછી એ પડે દિંદી આત્માઓને પ્રદીપ્ત કરવાનો મહાવ્રત આરંભ્યો.

એ યોગીને આજે આખી દુનિયા ‘મહાત્મા ગાંધી’ને નામે પીઠાને છે.

ધર્મજ્ઞાનિના સમયમાં પરમ પુરોહિત ઉત્પન્ન કરવાની અવિચલ કીર્તિ ભારતભૂમિએ સંપાદન કરેલી છે. ભારતભૂમિના આ ધર્મજ્ઞાનિના સમયે ભારને મહાત્માજીને ઉત્પન્ન કરીને પોતાની પ્રાચીન કીર્તિ કાયમ કરી છે.

એમનામાં નિર્મળ શુદ્ધિ હોવાને લીધે કોઈ પણ ઘટનાનું આંતરસ્વરૂપ તેઓ સદેશાધી અને સ્વભાવતઃ જ્ઞેષ્ઠ રહે છે. એમની ચિકિત્સાસ્વાભાવિક, તીવ્ર અને તક્ષસ્પર્શી હોય ઘટનાનું મૂળતરવ તેઓને દેખાઈ જાય છે, અને મૂળતરવ પર જ એમની શક્તિ કામ કરવા લાગી પડે છે.

એમણે વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ બંને તરફ ધ્યાન આપ્યું છે. વ્યક્તિના આત્માને જગાડવા, તેની શુદ્ધિને નિર્મળ કરવા, તેનાં શરીરને નીરોગી અને વિકસિત બનાવવા એમણે ઇલાજો શોધ્યા છે અને બતાવ્યા છે; અને સમાજને સંઘટિત કરવા સંઘર્ષના પ્રકટાવવા, સંઘર્ષળને આહુતિ અવશું ન વિખેરી નાખતાં શુદ્ધ શુદ્ધિથી નક્કી કરેલા એક ધ્યેય તરફ જ વહેવડાવવા એમણે યોજનાઓ યોજી છે.

એમણે વ્યક્તિમાં ચૈતન્ય પ્રકટાવ્યું છે, અને વ્યક્તિને ખેલવાનું બુદ્ધિજન પણ તૈયાર કરી આપ્યું છે, તેમ જ બુદ્ધિશાસ્ત્ર પણ તે સાથે જ રચી આપ્યું છે, અર્થાત્ વ્યક્તિગત જીવન અને સામાજિક જીવનના કાનુન પણ ઘડી આપ્યા છે.

એમણે મનુષ્યના સર્વ વ્યવહારના જોમિયા તરીકે, ધર્મશુર તરીકે, રાજદ્વારી નેતા તરીકે, સમાજસ્તુધારક અને સમાજન્યવસ્થાપક તરીકે, શિક્ષણસ્તુધારક અને શિક્ષણપ્રચારક તરીકે, વૈદ્ય અને તાલીમશાસ્ત્રો તરીકે, વ્યાપાર અને દુનિયાના દિશાસૂચક તરીકે, સાહિત્યશાસ્ત્રી તરીકે, રાજ્ય તરીકે તેમ જ પ્રજા તરીકે, શિક્ષક તરીકે તેમ જ વિદ્યાર્થી તરીકે, ઉત્તમમાં ઉત્તમ તેમ જ નમ્રમાં નમ્ર મનુષ્ય તરીકે, જીવન જીવી બતાવ્યું છે અને જીવનશાસ્ત્ર પણ રચી આપ્યું છે.

તેઓ ધડીમાં એ પરતંત્રતાના ભૂતને એમનો પીછો છોડવા આજીજી
 ધડીમાં ગુસ્સે થઈ તેના ઉપર માથું અકળતા કે મુક્કા મારતા. 'આજીજી'
 'ગુસ્સો' એ બંને અશક્તિનાં સંતાન છે એ એમને નિર્મળ,
 સત તીવ્ર બુદ્ધિના અભાવે સૂઝ્યું નહિ. પરિણામે આજીજી અને ગુસ્સા
 તેઓ પોતાને વધારે ને વધારે અશક્ત બનાવતા ગયા.
 અધકારમાં થઈને જ પ્રકાશમાં અવાય છે. નિબ્જળતા જ સફળતાની
 માએ પહોંચાડે છે.

હિંદી પરતંત્રતા જ્યારે હિંદીઓને અસલ થઈ પડી અને એને
 કાવવાના ધલાજ (આજીજી તેમ જ ગુસ્સો) તદ્દન નિબ્જળ નિવહ્યાં,
 ત્યારે એક વ્યક્તિએ એ ધલાજોથી હાથ ધોયા. એણે તપ આદર્યું.
 તપથી બુદ્ધિને નિર્મળ કર્યા બાદ એ બુદ્ધિ વડે મનન કર્યું. એવા મનનને
 પરિણામે એણે 'જેયું' કે રાજકીય પરતંત્રતા એ તો માત્ર વ્યક્તિઓનો
 અંધાધુંધીવાળી સ્થિતિનો 'પડછાયો' હતો. એને સમજાયું કે 'પદાર્થ',
 ખરે નહિ લાંસુધી 'પડછાયો' હરગીઝ ખરી શકે નહિ. એણે શોધ્યું કે
 જડતા રૂપ 'પદાર્થ' ખરેડીને જ હિંદીઓમાં આત્મા-ચૈતન્ય-શક્તિ-
 ખુમારી જગત કરવાથી સામાજિક અંધાધુંધી તેમ જ રાજકીય
 પરતંત્રતા રૂપ પડછાયા આપોઆપ અદશ્ય થશે.

પરંતુ આત્માને જગાડવાને આત્મા જ જોઈએ. બુદ્ધિ કાંઈ આત્માને
 જગાડવાની યોગ્યતા ધરાવતી નથી. જગેજો આત્મા જ સૂતેલા આત્માને
 જગાડી શકે. બધો આધાર એક 'જગેજો આત્મા' પર જ હતો.

એક દીવામાંથી હજારો બત્તી પ્રકટાવી શકાય છે. એક આત્મા કરોડો
 આત્માને પ્રદીપ્ત કરી શકે. તે તપસ્વીએ પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિને હવુ આગળ ને
 આગળ દોડાવી, અને તે બુદ્ધિએ જેયું કે જે 'એક'ને દૂંદવો છે તે કાંઈ
 અહાર દૂંદી શકાશે નહિ; પોતાનામાં જ તેને દૂંદવો, પોતાનું જ શુદ્ધ સ્વરૂપ
 પ્રકટાવવું, પોતાનામાં સુપુષ્પિ હાલતમાં રહેલી અસાધારણ શક્તિને
 પ્રકટ કરવી.

એ જૂની શોધ બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં જ તે તપસ્વીએ સંપૂર્ણ મોન સાથે
 આત્મવિકાસનું તપ આદર્યું. ખોય નક્કી કરી, એના ઉપર દષ્ટિ રિયર કરી,
 એ 'જાવના'માં જ પોતાના 'લાન'ને આતપ્રાપ્ત કરી એણે યોમ સાધ્યો.

અને યોજને કપી મીઠા અસાધ્ય છે ?

તેને પોતાનામાં દિવ્ય શક્તિ પ્રકટાવી, અને પછી એ ઘડે દિંદી આત્માઓને પ્રદીપ્ત કરવાનો મહાપદ્ધતિ આરંભ્યો.

એ યોગીને આજે આખી દુનિયા ‘મહાત્મા ગાંધી’ને નામે પીજાને છે.

ધર્મજ્ઞાનિના સમયમાં પરમ પુરુષો ઉત્પન્ન કરવાની અવિચલ ક્ષતિ ભારતભૂમિએ સંપાદન કરેલી છે. ભારતભૂમિના આ ધર્મજ્ઞાનિના સમયે ભારતે મહાત્માજીને ઉત્પન્ન કરીને પોતાની પ્રાચીન ક્ષતિ કાયમ કરી છે.

એમનામાં નિર્મળ જીવિતે હોવાને લીધે કોઈ પણ ઘટનાનું આંતરસ્વરૂપ તેઓ સહેલાઈથી અને સ્વભાવતઃ જોઈ શકે છે. એમની ચિકિત્સાસ્વાભાવિક, નીમ અને તક્ષસ્પર્શી હોઈ ઘટનાનું ગૂણતત્ત્વ તેઓને દેખાઈ જાય છે, અને ગૂણતત્ત્વ પર જ એમની શક્તિ કામ કરવા લાગી પડે છે.

એમણે વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ અને તરફ પ્યાન આપ્યું છે. વ્યક્તિના આત્માને જગાડવા, તેની જીવિતે નિર્મળ કરવા, તેનાં શરીરને નીરોગી અને વિકસિત બનાવવા એમણે ઇલાજો શોધ્યા છે અને બતાવ્યા છે; અને સમાજને સંઘટિત કરવા સંઘબળ પ્રકટાવવા, સંઘબળને આડું અવળું ન વિખેરી નાખતાં શુદ્ધ જીવિતી નક્કી કરેલા એક ધ્યેય તરફ જ વહેવડાવવા એમણે યોજનાઓ યોજી છે.

એમણે વ્યક્તિમાં ચિત્તન્ય પ્રકટાવ્યું છે, અને વ્યક્તિને ખેલવાનું પુદ્ગલેષ પછુ તૈયાર કરી આપ્યું છે, તેમ જ પુદ્ગલેષ પછુ તે સાથે જ રચી આપ્યું છે, અર્થાત્ વ્યક્તિગત જીવન અને સામાજિક જીવનના કાતુન પછુ ધરી આપ્યા છે.

એમણે મનુષ્યના સર્વ વ્યવહારના બોમિયા તરીકે, ધર્મગુરુ તરીકે, રાજદારી નેતા તરીકે, સમાજસુધારક અને સમાજન્યવસ્થાપક તરીકે, શિક્ષણસુધારક અને શિક્ષણપ્રચારક તરીકે, વૈદ્ય અને તાત્કાલીકચિકિત્સા તરીકે, વ્યાપાર અને દુર્લભતા દિશાસૂચક તરીકે, સાહિત્યસાહી તરીકે, રાજા તરીકે તેમ જ પ્રજા તરીકે, શિક્ષક તરીકે તેમ જ વિદ્યાર્થી તરીકે, ઉત્તમતા ઉત્તમ તેમ જ નમ્રતા નમ્ર મનુષ્ય તરીકે, જીવન જીવી બતાવ્યું છે અને જીવનસાત્ર પછુ રચી આપ્યું છે.

તેઓ ધડીમાં એ પરતંત્રતાના ભૂતને એમનો પીછો છોડવા આજીજી કરતા, ધડીમાં ગુસ્સે થઈ તેના ઉપર માથું અણગતા કે મુઠ્ઠા મારતા. ‘આજીજી’ તેમ જ ‘ગુસ્સો’ એ બંને અશક્તિનાં સંતાન છે એ એમને નિર્મળ, વિકસિત તીવ્ર બુદ્ધિના અભાવે સૂઝ્યું નહિ. પરિણામે આજીજી અને ગુસ્સા દ્વારા તેઓ પોતાને વધારે ને વધારે અશક્ત બનાવતા ગયા.

અંધકારમાં થઇને જ પ્રકાશમાં અવાય છે. નિષ્ફળતા જ સફળતાની સીમાએ પહોંચાડે છે.

હિંદી પરતંત્રતા જ્યારે હિંદીઓને અસહ્ય થઇ પડી અને એને હઠાવવાના ઇલાજ (આજીજી તેમ જ ગુસ્સો) તદ્દન નિષ્ફળ નિવડ્યાં, ત્યારે એક વ્યક્તિએ એ ઇલાજનેથી હાથ ધોયા. એણે તપ આદ્યું. તપથી બુદ્ધિને નિર્મળ કર્યા બાદ એ બુદ્ધિ વડે મનન કર્યું. એવા મનનને પરિણામે એણે ‘જોયું’ કે રાજકીય પરતંત્રતા એ તો માત્ર વ્યક્તિઓનો અંધાધૂંધીવાળો સ્થિતિનો ‘પડછાયો’ હતો. એને સમજાયું કે ‘પદાર્થ’ ખસે નહિ ત્યાંસુધી ‘પડછાયો’ હરગીઝ ખસી શકે નહિ. એણે શોધ્યું કે જડતા રૂપ ‘પદાર્થ’ ખસેડીને જ હિંદીઓમાં આત્મા-ચૈતન્ય-શક્તિ-ખુમારી જાગ્રત કરવાથી સામાજિક અંધાધૂંધી તેમ જ રાજકીય પરતંત્રતા રૂપ પડછાયા આપોઆપ અદશ્ય થશે.

પરંતુ આત્માને જગાડવાને આત્મા જ જોઇએ. બુદ્ધિ કાંઈ આત્માને જગાડવાની યોગ્યતા ધરાવતી નથી. જાગેલો આત્મા જ સૂતેલા આત્માને જગાડી શકે. બધો આધાર એક ‘જાગેલા આત્મા’ પર જ હતો.

એક દીવામાંથી હજારો બત્તી પ્રકટાવી શકાય છે. એક આત્મા કરોડો આત્માને પ્રદીપ્ત કરી શકે. તે તપસ્વીએ પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિને હજી આગળ ને આગળ દોડાવી, અને તે બુદ્ધિએ જોયું કે જે ‘એક’ને દૂંદવો છે તે કાંઈ બહાર દૂંદી શકાશે નહિ; પોતાનામાં જ તેને દૂંદવો, પોતાનું જ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટાવવું, પોતાનામાં સુષુપ્તિ હાલતમાં રહેલી અસાધારણ શક્તિને પ્રકટ કરવી.

એ છૂપી શોધ બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થતાં જ તે તપસ્વીએ સંપૂર્ણ મૌન સાથે આત્મવિકાસનું તપ આદ્યું. ધ્યેય નક્કી કરી, એના ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરી, એ ‘ભાવના’માં જ પોતાના ‘ભાન’ને ઓતપ્રોત કરી એણે યોગ સાધ્યો.

રાજકીય ક્ષેત્રમાં સહ લઈ આવ્યાં. જીવન વિરૂદ્ધ કરવાનાર 'અન્યત્ર'ને વિરુદ્ધ રોષે નવમા બાજમાં દાખલ કરી છે.

રાજકીય આગેવાનો એટલે પ્રેરક હકુલા પત્રી-ને જનજની એટલી તૈયારી કરી પત્રી-સ્વમાનનું બાન કરી પેનાનામોની મુગ્ધ નજી અન્યની પુરુષનો અર્થે ઉપરેનાર 'અસહકાર'નું પામિક અને રાજકીય શુદ્ધ લોકવાની તાલીમ આપનારા એમના કલ્પનેના દરમ, અગિયારમા અને બારમા મળી જણ બાજમાં સમારેલ કરવામાં આવ્યો છે. વિરૂદ્ધ બાનથી અનુભવાવણા એમના અંગે પ્રકરેના પ્રતીક મૂલો તથા વિચારોનો તેરમા બાજમાં સમારેલ કરી તે બાજને 'અંગે વિચાર' નામ આપ્યું છે.

મનુષ્યને અને મગાળને નીચેથી, સમર્થ અને સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવું તેમનું નમામ સિદ્ધિ આમાં સમારેલ થયે છે એમ અને માનીએ છીએ.

આ મંથાવસિનો લાભ સેવા નાના-મોટા દરેકને, મન્ય તેમ જ સંદુરી જીવન જીવનારને, સ્ત્રી તેમ જ પુરુષને, વિદ્યાર્થી તેમ જ વિદ્યાકર્તા, બાપારીને, સેવકને, તેમ જ રાજકારી પુરુષોને, બહુનો તેમ જ ધર્મશુદ્ધિને આમલપૂર્વક અરજ કરવામાં આવે છે. એમાં સર્વની કુક્ષિની સામાન્ય ચારી દૃષ્ટાયેલી જેવામાં આવશે.

જૂદ જૂદ ધર્મપંથોની ધાર્મિક ચાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને આ મંથાવસિના વિચારો વાંચી-વંચાવી-સમજાવી કસાવવાથી ધર્મની અન્ધી બુદ્ધિ તૈયાર થયેલી જણાશે, અને તે બુદ્ધિમાં કોઈ પણ ધર્મના ખાસ તત્ત્વો ઉગાડવાનું સંદેહાસ્પદી અને આબાદ રીતે બની શકશે.

તમામ ધર્મોના આચાર્યોએ, સાધુ-સંન્યાસી-ગાવા-ફરીર-મુદર્જા-મોલવી-પાદરીઓએ તેમ જ મંદિર-દેવગ-દેરાસર-મસ્જિદ-ઉપાશ્રય-અગિયારી-ધર્મશાળા તથા મુસાફરખાના ઉપર કાણ ધરાવનારાઓએ આ તેર પુસ્તકો પોતાને લઈ આવનાર જનાર સર્વેને વાંચવા માટે ખુલાં રાખી તે મારફત દેશની તથા ધર્મની વર્તમાન સ્થિતિનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી-કરાવી પોતાના ઉપદેશનો મચ્છ સમચાલુસાર બદલી-બદલાવી પ્રજામાં ધર્મભાવના જાગ્રત કરવા માટે સતત પ્રયત્ન કરવા વિનંતિ છે.

વળી તેને સાધન તરીકે કામે લગાડી દરેક ધર્મમાં, રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં, દુનિયાદારીના વ્યવહાર વિગેરેમાં પેસી ગયેલા સડા દૂર કરી દરેક વાંચક-વિચારક પોતે પોતાના ધર્મનો ઉદ્ધાર સરસ રીતે સહેલાઈથી અને સંગીનપણે કરી શકશે.

ધાર્મિક પુસ્તકો અસલ દબથી અમુક પ્રસંગે વંચાય છે તેવી જ રીતે વાંચતાં ન આવડતું હોય તેવા માણસોની આગળ મહોદ્દે મહોદ્દે, દરેક ગામે અને દરેક ધર્મસ્થાને આ પુસ્તકો વંચાશે તથા તે ઉપર કવિવર્ગ રસમય કાવ્યો, ગરબીઓ, લજનો તથા સંગીતો સૂધરેલી તેમ જ ગ્રામ્ય ભાષામાં રચી આ શિક્ષણનો ફેલાવો કરશે તો હિંદનું અનહદ શ્રેય થશે.

હિંદુસ્થાન જેવા જૂદા જૂદા ધણા ધર્મમતવાળા વિશાળ દેશમાં ધાર્મિક કેળવણી કાંઈ પણ એક ધર્મમાં આપી શકાય નહિ. આં આ ગ્રંથાવલિ દરેક શાળામાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ ગ્રંથાવલિના ખાલ-અભ્યાસીઓની પરીક્ષા લઈ વખતોવખત હરિકાંઈમાં શ્રેષ્ઠ ઉત્તરનાર શાળા અગર તેના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન તરીકે મદદ, હાવટત્તિ અગર ઇનામ આપવાની જૂદે જૂદે ટેકાણે વ્યવસ્થા થશે, અગર શુભ પ્રસંગોએ આ પુસ્તકો ઇનામ તરીકે વહેંચાશે તો પૈસાનો એકાંક ધણો જ સદુપયોગ થયો ગણાશે. અમારી મારફત આ પુસ્તકોની નકલો વહેંચાવી પૈસાનો સદુપયોગ કરવાની કાંઈને ઇચ્છા હશે તો તેમને તેમની ઇચ્છા અમલમાં મૂકી આપવા અનંતો પ્રયત્ન કરીશું.

અનેક સ્થળેથી એકત્રિત કરેલા ગાંધીજીના ગદ્યા ગ્રામ્ય વિચારોની ગોઠવણીમાં અમુક અમુક સ્થળે એ અથવા વધારે ફકરાઓની વિચારશ્રેણીમાં રસ અને એકતા જળવાય તે માટે અનુસંધાન તરીકે થોડા શબ્દો ન છૂટે જ ઉમેર્યા છે, અને તે આવા [] કૌંસ વચ્ચે મૂકેલા છે.

પ્રખ્યાત નામોની ઓળખ ફૂટનોટમાં આપેલી છે. આ ઉપરાંત આપવાયોગ્ય જણાયેલી કેટલીક નિર્વિવાદિત હકીકત તે તે ભાગના પરિશિષ્ટ તરીકે આપેલી છે; અને દરેક ભાગના દરેક લેખના પેરગ્રાફના આધારની નોંધ તે તે ભાગને છેડે આપવામાં આવી છે.

મહાત્માજીએ જાહેર કરેલો કાંઈ પણ વિચાર અથવા સિદ્ધાંત આ પુસ્તકોમાં રહી જતો નથી એમ અને માનીએ છીએ; છતાં આ

પુસ્તકોમાં નહિ આવેલા એવા કોઈ પણ આધારભૂત વિચાર અગર સિદ્ધાંત તરફ અમારું ધ્યાન એવવામાં આવશે, અગર ખીજ કોઈ રીતે આ પુસ્તકો વધારે ઉપયોગી બનાવી શકાય તેવી સૂચનાઓ મળશે તો અમે તે માટે આભાર માની ખીજ આદતિ વખતે મળેલી સૂચનાઓનો ઉપયોગ કરીશું.

મદદમાજી તેમ જ તેમના સિદ્ધિ મહેર મિલકત હોઈ આ પુસ્તકોનો 'કાપીરાઈટ' અમે રાખ્યો નથી, એટલે કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ ભાષામાં કોઈ પણ ઠેકાણે અસલ અગર ભાષાંતર કરી છાપી-છપાવી બેચી શકે છે.

આ પુસ્તકોનાં ગુજરાતીમાંથી જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં ઉત્તમ ભાષાંતર કરી શકે એવા ચારિત્ર્યવાન સલામતીઓને તે કામ તાકીદે ઉપાડી લેવા વિનંતિ છે.

મદદમાજીના સદ્ગતિના ટેકા રૂપ અગર તે સિદ્ધિને આગળ વધારે તેવા યોગ્યતાના ધર્મના ઉત્તમ દર્શકો અગર સિદ્ધિ પૂરા પાડી શકે તેવા સ્વાર્થભાગીઓને તેનું કામ તાકીદે ઉપાડી લેવાની પણ અમારી તેટલી જ નમ્ર અરજ છે.

અરા ઉત્સાહથી અને સ્વાર્થભાગથી આ દિશામાં કોઈ પણ કામ કરવાનું માથે લેનારને અમારાથી ખતી શકતી દરેક મદદ કરીશું.

જે જે પ્રકાશકોના પુસ્તકોમાંથી મદદમાજીની વાણીનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે તે બધાનો નયા આ કાર્યમાં મદદ કરનાર, અમારા કાર્યાલયના સેવાદત્તિવાળા ભાઈઓ સહિત સર્વેનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

મહાત્માજીના જીવનની રૂપરેખા.

તા. ૨ ઓક્ટોબર ૧૮૬૯ ના રોજ પોરબંદરમાં જન્મ; પિતાનું નામ કરમચંદ ગાંધી, જે પ્રથમ પોરબંદર અને પછી રાજકોટના દિવાન હતા; કેળવણી: કાઠિયાવાડ હાઇસ્કુલ, લંડન યુનિવર્સિટી અને ઇનર ટેમ્પલ; ૧૮૮૧ માં શ્રીમતી કસ્તુરબાઇ સાથે લગ્ન; ૧૮૯૧ માં સુગંધ હાઇકોર્ટના એડવોકેટ; ૧૮૯૩ માં દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાતે; ગોરાઓનો વિરોધ છતાં સુપ્રિમ કોર્ટના એડવોકેટ તરીકે દાખલ થયા; ૧૮૯૪ માં 'નાતાલ હિંદી મહાસભા'ની સ્થાપના કરી; ૧૮૯૫ માં આફ્રિકાના હિંદીઓના હક્કના રક્ષણ માટે હિંદમાં ચળવળ ચલાવી; દક્ષિણ આફ્રિકાના વિરોધીઓને હાથે રચાયેલા કારસ્થાન પ્રમાણે દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા જતાં કિનારા પર ઉતરતાં જ તેમનું ખૂન થતું ત્યાંના પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની પત્નીએ અટકાવ્યું; ૧૮૯૯ માં બેન્ગલુરુમાં ધવાયેલા ચોદાઓની સારવાર કરનારી એક ટુકડીની સરદારી લીધી; ૧૯૦૧ માં તથિયત સૂધારવા હિંદમાં પાછા ફર્યા; કલકત્તામાં ભરાયેલી ૧૭ મી મહાસભામાં ભાગ લીધો; દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના મુકદ્દમા ઉપર વિચાર ચલાવવા માટે નિમાયેલા મી. એમ્બરલેન આગળ તે રજૂ કરવા નાતાલ પાછું જવું પડ્યું; ટ્રાન્સવાલની સુપ્રિમ કોર્ટના એટર્ની તરીકે નામ નોંધાવ્યું; 'ટ્રાન્સવાલ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિએશન'ની સ્થાપના કરી તેમ જ તેના મંત્રી તથા કાયદાના સલાહકાર થયા; 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' નામનું પત્ર ૧૯૦૩ માં શરૂ કર્યું; ૧૯૦૪ માં દક્ષિણ આફ્રિકાના મળુરો અને માલેકો વચ્ચે ચાલેલી તકરારના પરિણામે થયેલા અનુલવ ઉપરથી અને રસ્કિનની તેમના ઉપર થયેલી અસરથી 'દિનિક્ષ-નિવાસ'ની સ્થાપના ૧૯૦૪ માં કરી; તે જ સાલમાં જોહાનીસબર્ગમાં મરફી અટકાવવાનું કામ કર્યું; ૧૯૦૬ માં ઝુલુ બળવા વખતે મુડર્ડ ઉચકનારાઓની સરદારી લીધી; 'એશિયાટિક લૉ' નામના કાયદા સામે

અગવળ થઈ કરી; સત્યામદની સહન આરંભી; ૫૪૬૫ અને ૭૬ આવી;
 'મીધી-રમદસ' નામક સમાધાન થયું; આ સમાધાનથી દિલ્હી લખે
 જોખમાયા છે એમ માનનાર એક દિલ્હી જાણે તેમના કિસ્સે અગવળના
 દમશે કયો; જનરલ રમદસે સમાધાનની ઘરને જૂત કરી પછી તે કરી
 જવાથી સહન કરીથી ઉપાડી; ૫૪૬૫ અને જેલ મળી; ૧૯૦૮ માં 'દિલ્હી
 સ્વરાજ્ય' સમય; ૧૯૦૯ માં દિલ્હીની મુલાકાત લીધી; ૧૯૧૧ માં તારાને
 તોડ આપ્યો; સ્વ. ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાત લીધી; તબ
 પાઉંડનો કર નાબૂદ કરવાના અપાયેલા વચનનો ભંગ ૧૯૧૩ માં થવાથી
 કરી સત્યામદ થઈ કયો; ૧૯૦૬ થઈ; ૧૯૧૪ માં દિલ્હીની મુલાકાત
 લીધી; ૧૯૧૫ માં દિલ્હી પાછો ફર્યો; તે જ વર્ષનાં મે માસમાં 'સત્યામદ-
 આગમ'ની સ્થાપના કરી; ૧૯૧૭ માં ચંપારણની કુખી ગયા; ૧૯૧૮ ના
 માર્ચમાં ખેડા છાત્રાના સત્યામદનું મંડાણ તેમની આગેવાની નીચે થયું;
 અને જૂનમાં સફળ થયા; તે જ સાલમાં દિલ્હીની મુદપરિષદમાં ભાગ
 લીધો; અને ખેડામાં ઘરઘર ભરતીનું કામ થયું; ૧૯૧૯ માં 'વંચ
 ઇન્ડિયા' અને 'નવજીવન'નું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું; 'રૌલટ' કાયદા સામે
 ૧૯૧૯ ના એપ્રિલની ૭મી તારીખે સત્યામદનો આરંભ કયો; તેથી
 આખા દેશમાં જનગતિ આવી ગઈ; દિલ્હી જતાં તેમને સરકારે અટકાવ્યા;
 સરકારે તેમને ત્રિસતાર કર્યા એમ સમજવાથી લોકોએ પંજાબ,
 અમદાવાદ વિગેરે રથજોએ ભારે રમખાણ મચાવ્યા; દિલ્હી જતાં
 રસ્તામાંથી તેમને મુંબઈ પાછા લાવવામાં આવ્યા; ૧૯૧૯ ના નવેમ્બરમાં
 દિલ્હી ખિલાફત પરિષદને ખિલાફતની ચળવળ ઉપાડી લેવાની સલાહ
 આપી; અમૃતસર મહાસભામાં 'સુધારા' ના અમલ માટે સહકારનો ઉપદેશ
 કયો; પરંતુ પંજાબ-ખિલાફતના બનાવોથી સહકારની સર્વ આશા વ્યર્થ
 જતાં ૧૯૨૦ માં કલકત્તા મહાસભાની ખાસ બેઠકમાં અસહકારનો
 ઠરાવ પાસ કરાવ્યો; તે જ સાલના નવેમ્બરમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની
 સ્થાપના કરી, નાગપુરની મહાસભાની બેઠકમાં મહાસભાનું ખેવ નક્કી કરાવ્યું;
 ૧૯૨૧ ના એપ્રિલમાં બેજવાડાનો કાર્યાક્રમ નક્કી કયો; તે જ સાલની ત્રિશમી
 જૂન પહેલાં 'તિલક સ્વરાજ્ય કંડ'માં કરોડ રૂપિયા એકઠા કરાવવામાં
 સાધનજૂત બન્યા; મુબઇમાં ચમેલાં તોફાનની ચાલિ કરાવી; અમદાવાદ
 મહાસભાની બેઠક વખતે ટીકટટર નિમાયા; ૧૯૨૨ માં બારડોલી તાલુકામાં

સવિનય ભંગની કરેલી તેમજ ચૌરીચૌરાના અત્યાચારોને લીધે પડતી મૂંઝી, રાજદ્રોહી તથા લેખો માટે આગ્રહ થયા; છ વર્ષની સાદી જેલ મળી; શાંતિ અને સ્વદેશીનો સંદેશો આપી ચડેલી રજા ભોગવવા યરોડા જેલ રીં વીર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીની વાણીનું હૈ વાંચક ! હવે તું અમૃતપાન કર.

ઉપયોગમાં લીધેલાં પુસ્તકો.

‘નવજીવન.’ પ્રકાશક: નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

‘હિન્દ સ્વરાજ્ય’ પ્રકાશક: રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમંડળ અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ. સં. ૧૯૭૭.

‘યંગ ઇન્ડિયા.’ એસ. ગણેશન, ટ્રીપ્લીકેન, મદ્રાસ. ઇ. સ. ૧૯૨૩.

‘મહાત્મા ગાંધીની વિચાર સૃષ્ટિ.’ ભાષાંતરકર્તા તથા પ્રકાશક: મથુરાદાસ ત્રિકમજી, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઇ. સં. ૧૯૭૫.

‘સ્પીચીઝ એન્ડ રાઇટીંગ્ઝ ઓફ મહાત્મા ગાંધી.’ પ્રકાશક: જી. એ. નટેસન, મદ્રાસ. તૃતીય આવૃત્તિ. ઇ. સ. ૧૯૨૨.

‘આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન.’ પ્રકાશક: સસ્તું સાહિત્ય વધક કાર્યાલય, મુંબઇ. તૃતીય આવૃત્તિ. સં. ૧૯૭૭.

‘મારો જેલનો અનુભવ.’ } પ્રકાશક: ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત.
‘સર્વોદય.’

‘ઇન્ડિયન હોમરૂલ.’ પ્રકાશક: ગણેશની કું. મદ્રાસ. પંચમ આવૃત્તિ. ઇ. સ. ૧૯૨૨.

‘પત્રો.’ પ્રકાશક: સેવક કાર્યાલય, અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ. સં. ૧૯૭૮.

અનુક્રમણિકા.

ક્રમાંક.	લેખ.	પૃષ્ઠ.
૧.	ખેટુત	૧
૨.	સેવાધર્મ	૫
૩.	માત્ર્ય જીવનની સુધારણા	૧૧
૪.	રચાનિક સ્વરાજ્ય	૨૨
૫.	નિઃશસ્ત્ર રક્ષણ	૨૮
૬.	આપણું રક્ષણ	૩૧
૭.	રક્ષણનો ઉપાય	૪૭
૮.	શાંતિમય ક્ષાત્રજગતું દર્શાવે	૫૦
૯.	શ્રી રાજીને	૫૭
૧૦.	શરણાર્થીનું સ્વાર્જ્ય	૬૨
૧૧.	નેતાઓ અનિ માન	૬૫
૧૨.	લોકમાન્ય નિષક	૬૭
૧૩.	ગોખલેજીના જીવનસ દેશ	૭૨
૧૪.	અર્ધા ગિરાદોર	૭૮
૧૫.	દિંદુ-મુસલમાન એકતા	૮૮
૧૬.	પરંપરામાં દિ દાઓ	૯૨
૧૭.	જૂની મૂડી	૯૮
૧૮.	વિચારમય જીવન	૧૦૫
૧૯.	દિ મન અને સ્વયમ	૧૦૮

૨૦.	દૃઢતા અને વીરતા	૧૧૨
૨૧.	પ્રતિજ્ઞાપાલન	૧૧૫
૨૨.	આપણા કેટલાએક ગુણદોષ	૧૧૮
૨૩.	અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધ રાષ્ટ્રીયતા	૧૨૬
૨૪.	આપણી ત્રુટિઓ	૧૩૦
૨૫.	અવિનય અને ઉદ્ધતાઈ	૧૫૩
૨૬.	જાહેરપણાની ખીક	૧૫૯
૨૭.	સભ્યોની લાયકાત	૧૬૪
૨૮.	સભાઓમાં વ્યવસ્થા અને વર્તન	૧૬૮
૨૯.	પશ્ચિમના સુધારાનો પવન...	૧૭૫
૩૦.	ખરો સુધારો	૧૮૪
૩૧.	ધર્મ અને સુધારો	૧૮૯
૩૨.	હિંદની મુક્તિ	૧૯૨
૩૩.	વકીલ-દાક્તરનો ધંધો	૧૯૪
૩૪.	સુધારો અને વૈદ્ય	૨૦૧
૩૫.	રેલ્વેથી થયેલું નુકસાન	૨૦૩
૩૬.	આગગાડીના ત્રાસ	૨૦૭
૩૭.	વર્તમાનપત્રો	૨૧૩
૩૮.	અનાથાશ્રમ	૨૨૨
૩૯.	દીવાળી	૨૨૬
	પરિશિષ્ટ અ	બ્રિટિશ હિંદના મોટાં શહેરોની વસ્તી				૨૩૨
	પરિશિષ્ટ બ	દુનિયાના જૂદા જૂદા ભાગોમાં વસતા				
		હિન્દીઓની સંખ્યા	૨૩૮
	પરિશિષ્ટ ક	હિંદની વસ્તી	૨૩૯
	આધારની નોંધ	૨૪૧

ગાંધી=શિક્ષણ.

પ્રજા બંધારણ.

૧. ખેડૂત.

૧. "૧ ખેડૂત તો ખરે જન્મતો તાત મણીયો." તેનો શો અર્થ છે અને જન્મતના તાતની સામે આપણી ભક્તિ કેટલી ઓછી છે એનું થોડુંક સ્મરણ કરવું પડે છે.

૨. હિંદુસ્થાન ખેડૂતોની ઝૂંપડીઓમાં વસે છે. વણકરોની કળાં હિંદુસ્થાનની ભવ્યતાનાં સ્મરણ કરાવે છે. તેથી અને પોતાને ખેડૂત અને વણકર કહેવડાવવામાં કું અભિમાન માનું છું. પૈસાના જ્વેર ઉપર ખીંગઓને ચુલામ બનાવવાની ઈચ્છા ખેડૂતોમાં નથી હોતી. મારો સંદેશ મારે તો ખેડૂતોનાં ઝૂંપડામાં અને વણકરોનાં ઘરોમાં પહોંચાડવો છે. મારે તેઓની ભાષામાં તે લખવો છે. ખેડૂત બધીત રહેશે, કરજનાં ભોગ તમે ક્યારેયેતો રહેશે, તેઓનાં સરીર રોગી હશે તો કુ હિંદુસ્થાનનો નાશ જ જોડે છે.

૩. અછલનો—વ્યવહાર બુદ્ધિનો ઈંગ્રેસ કાંઈ અક્ષરજ્ઞાનીઓએ લીધેલો જગતમાં જોવામાં આવતો નથી. ખેડૂતોનાં સુખદુઃખની વાર્તા જેટલી અલણ ખેડૂત, કરી શકે તેટલી ગમે તેવો વિદ્વાન પણ એ ક્ષેત્રમાં અનુભવ વિનાનો હિંદી ન કરી શકે. તેથી ખેડૂત વણકર, સુતાર, લુહાર મોચી ઇત્યાદિ પ્રતિનિધિઓને વધારે અને વધારે સંખ્યામાં જોવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. જે પ્રમાણમાં ખેડૂતની સ્ત્રી હિંદુસ્થાનમાં છે તે જ પ્રમાણમાં જ્યાંસુધી સ્વદેશાભિમાની ખેડૂતો પ્રતિનિધિ તરીકે આપણા રાજકીય કે સંસારસુધારા મંડળમાં હોય નહિ ત્યાંસુધી આપણી ખરી પ્રગતિ હું તો અસંભવિત માનું છું. ખેડૂતોની દશાનો જે અનુભવ હું થોડા મહિનામાં ચંપારણમાં અને ખેડા જિલ્લામાં લઈ શક્યો તે કદિ અનેક ચોપડીઓ વાંચીને ન જ મેળવી શકાય.

૪. જ્યાંસુધી ખેડૂતોની હાલત શિક્ષિત વર્ગે વિચારી નથી, જાણી નથી, અનુભવી નથી, ત્યાંસુધી એ હાલતમાં સુધારો થવો અશક્ય છે.

૫. સરકારી અમલદારોએ ખેડૂતોની હાલત ખેડક જાણી. પણ અમલદારોની રિયતિ ખરેખરી દયાજનક છે. એમણે અમલદારની દૃષ્ટિએ એટલે મહેસૂલ ઉધરાવનારની દૃષ્ટિએ ખેડૂતોને જોયા છે. વધારેમાં વધારે વીથોટી નાખી શકે, ઉધરાવી શકે એ અમલદાર ચહે. તેને ખિતાબ મળે અને તે હોશિયાર ગણાય. જે દૃષ્ટિએ જે ચીજને આપણે તપાસીએ તે જ દૃષ્ટિએ તેને આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એટલે જ્યાંસુધી કાલે ખેડૂતની નજરે ખેડૂતની હાલત તપાસી નથી, ત્યાંસુધી તે હાલતનો આખેદૂખ ચિતાર આપણને મળવાનો નથી.

૬. તોપણ કેટલેક દરજ્જે આપણે એ હાલત જાણી શકીએ છીએ. હિંદુસ્થાન કંગાલ છે. હિંદુસ્થાનમાં લાખો માણસોને એક જ ટંક ખાવાનું મળે છે. એ બધાનો અર્થ એટલો જ કે હિંદુસ્થાનના ખેડૂતો કંગાલ છે અને તેઓમાંના ધણાને એક જ ટંક ખાવાનું મળે છે. એ ખેડૂતો કોણ ? હજારો વીધાના માલિક

એ પણ ખેડૂત; જેની પાસે એક વીણું જમીને છે એ પણ ખેડૂત અને જેની પાસે એક વીણું જમીન નથી પણ જે ખીજાને તાણે રદી ખેતી કરી ભાગમાં કાંઈક દાણો મેળવે છે એ પણ ખેડૂત; અને છેવટે મેં ચમ્પારણમાં એવા પણ દળસે ખેડૂતોને જોયા છે કે જેઓ સાદેજ લોકની તેમ જ આપણા લોકોની કલ્યાણ ગુલામગીરી ને દરે છે અને જેમાંથી જન્મખર છૂટી રાકના નથી. આ જુદા જુદા પ્રકારના ખેડૂતોની ખરેખરી સંખ્યા આપણને કદિ મળવાની નથી. વરતીપત્રક બનાવવાની પણ રીત હોય છે. ખેડૂતોની રિયનિ તપાસવાને અર્થે વરતીપત્રક બનાવવામાં આવે તો એ આપણને આશ્ચર્ય પમાડે અને શરમંચિ તેવી ખબરો આપે. ખેડૂતોની દસા સુધરવાને બદલે દિવસ દિવસે ખગડી જાય છે એવો ખરો અનુભવ છે. જે ખેડૂત છોડે આખા ગામ જાય છે, ત્યાં પણ જેઓ મારું ઘર ખાંધી શક્યા છે તેઓ તેમાં સમારકામ કરવાને સહિનજાનુ રચા નથી. તેઓના અર્થે ઉપર આપણે આશા રાખી શકીએ એવું તેજ નથી. તેઓના શરીર જોઈએ તેવાં મજાનુ નથી. તેમના હાથ રેશપેંછ જેવામાં આવે છે. મામડાંઓમાં મરણીએ પ્રવેશ કર્યો છે. બીજા મેથી રોગોથી પણ લોકો પીડાય છે. માત્ર પાણીદારો હરજના જોઈને નીમે કચરાપેસા છે. મદાસના મામડાંઓમાં જ્યાં તે કમકમાટ જ આવે. જો કે જેવો ખરો અનુભવ મને ખેડ અને ચમ્પારણનો છે તેવો મદાસનો નથી, તેપણુ ત્યાંનાં જે ગ્રામ્ય મેં જોયા છે તેની રિયનિ ઉપરથી મદાસના ખેડૂતોની કંચાલિયનતા મને સ્વરૂપ આપણે આપી શકે છે.

૭. દિંદુરજાનને સ્વર આ મોટાના મોટા સવાય છે. એ સવાયનો રંગો કેમ થા' શકે ? ખેડૂતોની કાસન કેમ સુધરી શકે ? એનો વિચાર આપણે ફાણે ફાણે કરવો આવશ્યક છે. દિંદુરજાન તેજ હરોડામાં નથી. દિંદુરજાન મામડાંઓમાં વસે છે. મુખર, કમરના, મદાસ આદિ નાના મોટા હરોડોની વચ્ચે સરે.

પ્રજા બંધારણ.

[ગાંધી=શિક્ષણ.]

૪ કરવા બંધનું તો એક કરોડથી ઓછો આવશે. * હિંદુસ્થાનનાં સારાં શહેરો ગણવાને જેસીથું તો તે સોની અંદર હશે. પણ સૌથી માંડીને હજાર માણસની વસ્તીવાળાં ગામડાંનો પાર નથી. એટલે આપણે શહેરોને આબાદ કરી શકીએ, શહેરોને સુધારી શકીએ તોપણ એ પ્રયત્નની અસર આપણાં ગામડાંઓની ઉપર ઘણી ઓછી થવાની છે. ખાખોચિયાંને સુધારતાં છતાં જેમ પાસેની નદીની ઉપર ને તેમાં મેલ રહ્યા હોય તો કશીએ અસર નથી થતી, તેમ શહેરોનું છે. પણ જેમ નદી સુધરવાથી ખાખોચિયાં પોતાની મેલ સુધરી જાય છે, તેમ જો આપણે ગામડીયાના જીવનમાં સુધારો વિકાસ કરી શકીએ તો ખીજું બધું એની મેલ સુધરી શકે છે.

લોકોને શીખવે; ખરો વકીલ એ છે કે જે લોકોમાં કશા યતા અટકાવે તેમ ખરી અને નિરંતર કરવાની સમાજસેવા તો એ છે કે જે વડે આપણે લોકોમાં રોગો યતા અટકાવીએ, દુષ્કાળો ન થાય એવાં સાધનો શોધીએ. આ દૃષ્ટિએ ખરી સમાજસેવા કેમ થઈ શકે એની શોધ કરવી હોય તો તો આપણે શહેરો કરતાં ગામડાંઓમાં સારી રીતે કરી શકીએ. તેથી સમાજ સેવક એક મુસાફરની જેમ નહિ પણ શોધક તરીકે ગામડાંઓમાં જઈ વસવું; અને ગામડાંના ખેડૂતોની જીંદગી ગાળીને તેઓનાં દુઃખસુખનો અનુભવ લેવો. એમ થશે તો હું વચન આપું છું કે શુદ્ધ સમાજસેવાની ખરી કુચીઓ તેમને મળી આવશે.

૪. જેમ નાયગરાના પાણીના ધોધમાંથી શક્તિ ઉત્પન્ન કરી અમેરિકાના માણસો તેનો ઉપયોગ કરે છે, તેમ આપણે પણ હિંદમાં વ્યાપી રહેલી શક્તિનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. અત્યારે આ શક્તિ પાણીના ધોધની જેમ નકામી જાય છે. તેનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે. હજારો સ્ત્રીપુરુષોમાં દેશાભિમાન વ્યાપ્ત છે. તેમાં ધર્મ જેમણે એમ પણ તેઓ જાણે છે. તેઓને વખત છે, પણ તાલીમ નથી, આવડત નથી, ટકી શકે એવો ઉત્સાહ, ઉદ્યોગ નથી. આ સ્ત્રીપુરુષોને અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર છે, તેના પહેલાં અને તેના કરતાં હાર્દિક જ્ઞાનની અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા ઉદ્યોગની જરૂર છે. પણ ખરૂં જોતાં ભણેલા અને સામાન્ય અભણ ગણાતા વર્ગ વચ્ચે ધણું અંતર છે. ભણેલા પણ દેશાભિમાની તો છે જ. પણ તેઓનું જીવન અભણ કરતાં નોખું છે, અને તેઓ માને છે કે જ્યાંસુધી અંજણુ ભણે નહિ, ત્યાં સુધી દેશનો ઉદ્ધાર થાય નહિ. દેશના ઉદ્ધારને સાફ દેશ ઉપર પ્રીતિ, દેશને અર્થે ઉદ્યોગ એટલે

† નાયગરા- કેનેડા અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સરહદ ઉપર આવેલી નદી અમેરિકામાં ઈરિ અને ઓન્ટારીઓ સરોવરમાંથી નિકળી ૩૫ માઈલ સુધી વહે છે. વચમાં એક સ્થલે ૧૬૭ ફુટ ઉંચેથી તેના ધોધ પડે છે તે પાંચ માઈલ દૂરથી સંલગાય છે; તેનો ઉપયોગ વિજ્ઞાની ઉત્પન્ન કરવામાં થાય છે.

માન : ૮.] સેવાધર્મ.

જમનામાં કિયાર કરાવી, જુદા જુદા અને મુખલખતિ મેરુને
 કેવળપરણીયા. આવી પ્રમાણ સેવા કરી મનની જગ્યાએ
 મારે દરિયાઈ ને આપણે નેમને પ્રમેક કાર્યની હિ
 વધારેમાં વધારે કાર્યમાં પ્રમાણ તરીકે પંકાવવી ઉપર
 રહેવી નેમને. ને મોટા માનના આદાઓ ને મોટી નેમપદારીઓ
 પણ નેમપેલી દેવ. તે તેના આદાઓ ઉપર ને નેમ નેમ
 આમદા મુદાઈ થકે નદિ એ દેખાવું છે; તેથી દેવને મારે ક્રમો બેઠા
 માન એ ને છે. ને જાણુએ. ખસી બીજાને મુદાયા દેવ. આવો
 મુદા ને સેવાશાવ કેળવી સારીયું તે આપણી વચ્ચે થયી કંચસ,
 અંબુમતી દરિયાઈ કે દેવપ્રસાર પેદા થઈ સકશે નદિ. પ્રમાણ
 સર્વોચ્ચ સેવા તે કાષ્ટ પણ માનના આદેશ ને સેવવતાં મળુ થઈ
 થકે છે. એટલું જ નદિ, પણ ખડે કદીએ તે કુનિયામાં માન કાપ
 કરનાય જ પણ ભાગે પ્રમાણના મોટામાં મોટા સેવા નીકળ્યા
 છે. મોટા સેવામાં પંકાપેલા કંઈક ખોટી ક્ષતિ મેળવી ગયા છે
 અને નથી પંકાયા એવા ધણીયે લોક સેવા કરી પ્રજાને પીઠાવે છે.

૧. એકબીજા પોતપોતાને ઉચ્ચનીચ માને એ અસત્ય છે. એક
 ધ્રુવર ઉચ્ચ, આપણે બધા નીચા. ઈશ્વરના દરબારમાં દરજ્જા દરો
 તે તે કમ પ્રમાણે. જેણે વધારે સેવા કરી હશે તે ઉચ્ચ, જેણે
 ઓછી કરી હશે તે નીચા. એટલે ત્યાંના સેવક એ સરદાર
 બનશે યદુ જાની અને તે તેના જેવો બાબલુ કામ નદિ. બાબલુ
 તે એ ને કે જે પોતાના જ્ઞાનને કેવળ સર્વમા જ ઉપારે. સેવાધર્મમાં
 ને કાષ્ટ પણ યદુ બાબલુની હરિદાષ કરી થકે તે બાબલુ નામનો
 રહેા. બાબલુમાં દાવ, બ્યવહાર અને સેવાની તે પરાકાષ્ઠા હોવી
 નેમને. કેમકે તેનામા જ્ઞાન છે પોતાના જ્ઞાન વડે એ પેતા તણે
 મુશ્કેલ સદૃશી વધારે દીવાવે. પણ ને બાબલુ બીકલુ, બ્યવહાર
 સ્વયં અને મેવા છોડી સરદારી કરતો થઈ જાય તે તે જાની
 નથી, પણ અદકારી છે.

૭. સમાજસેવા અસરકારક કરવી હોય તો તે વિના થવી જોઈએ. ઉત્તમ સેવા તો ત્યારે જ થાય કે જ્યારે જ હાથ થું કરે છે તેની ખબર ગળા હાથને ન પડે. સર કાર્યની અસર થઈ, કારણ કે કાંઈને તેની ખબર ન પડી. સ્તુતિથી પુલાઈ જવું કે નિંદાથી પાછા પડવું તેને માટે સંભળી ન હવું. હું ઇચ્છું છું કે આપણી સેવા આવા પ્રકારની નિવડે.

૮. આપણે કાંઈને એવો ખ્યાલ ન આણવા દેવો જોઈએ કે દેશ સેવા કરવાથી આપણને આગળ ઉપર કાંઈક બદલો મળશે. પત્થરોનો માર પડે, લોકો તરફથી ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તોપણ દેશ માટેનો પ્રેમ તો અસ્ખલિત વહાળ કરવો જોઈએ એવું દરેક દેશ સેવકને લાગવું જોઈએ. દેશ સેવા એજ તેનો મોટામાં મોટો બદલો છે.

૯. હું બાળક હતો ત્યારે એમ માનતો કે સમાજસેવાને કરજ તરીકે કેવળ યુરોપે જ ઓળખી છે, યોજનાશક્તિનો દાવો કેવળ યુરોપ જ કરી શકે છે. અનુભવથી હું મારી ભૂલ જોઈ શક્યો છું. યોજનાશક્તિમાં અને સમાજ સેવામાં હિંદુસ્થાન કાંઈ પણ દેશથી પછાત નથી. એમ મેં કુલ સમયે ૧૯૧૯ ની સાલમાં હરિદ્વારમાં જોયું. એવું કહેવાય છે કે એ સમયે હરિદ્વારમાં સત્તર લાખ યાત્રાળુઓ એકઠા થયેલા. તેઓને સાઈ ખાવાપીવાનો અને રહેવાનો પ્રબંધ કાણે કર્યો, કેમ થયો એની કાંઈને ખબર નથી. એમ છતાં એ પ્રબંધ હરિદ્વારમાં થઈ ગયો હતો તે મેં જોયું; અને તેમાં અમલદાર વર્ગની કશી જરૂર નહોતી પડી. આપણી યોજનાશક્તિ અને સમાજસેવાના સાક્ષીરૂપે હિમાલય બિરાજે છે. જન્મોત્તરી મુઠ્ઠી યાત્રાળુઓ પહોંચી શકે છે. અને પોતાની હાજરો પૂરી પાડી શકે છે. આ યોજના વ્યાપારદૃષ્ટિએ નથી ઘડાઈ, પણ સેવાની દૃષ્ટિએ ઘડાઈ છે. જ્ઞાતિની યોજના પણ એજ વસ્તુ સચવે છે. જ્ઞાતિઓની મારફતે આપણે દર્દીઓની, મૂંઝેલાંની અને ગરીબની સગવડ કરી શક્યા છીએ. સર વિલિયમ વિન્સન હન્ટર મોટા ઇતિહાસવેત્તા

100-443887-100

[illegible][illegible]

૧૧. સત્ય વિના નિર્લભ્ય નથી, અને સ્વદેસી વિના અર્થહીન નથી. તેથી સત્ય અને સ્વદેસીના સંવનમાં જ સ્વચ્છત્વ છે. આ બે વસ્તુનું સિદ્ધાન્તુ પોત્ત સંવકો દોષ તો હાલુમાં પ્રગતે આવી ચકાવ. જે માનમાં એવા સંવક દોષ ત્યાં જ બે સિદ્ધાન્તો પ્રચાર કરવો સર કરી દેવો જોઈએ. તેમાં મોટા મકાનોની જે પશુ

પૈસાની જરૂર નથી. માત્ર તીવ્ર ને શુદ્ધ ઇચ્છાની જરૂર છે.

૧૨. ધણા નિસ્વાર્થી સેવકો પોતાની કુરજ અનવતા થઈ જાય એ ઉપરથી આપણે એમ નથી માનવાનું કે અમુક વખત પછી સેવાનું કામ પૂરું થશે. સેવા ધર્મ હદ વગરનો છે. દરેક કાળે દરેક દેશમાં તેની જરૂર તો રહેવાની જ. કારણ કે ગમે તેવી સુરક્ષિત સંસ્થામાં પણ છેવટે એવા ભાગ તો રહી જ જવાનો કે જેમાં અત્યાચાર, અનેક ઉપાયો છતાં, અટકાવી નહિ શકાય. જે ગુન્હા આજે લંડનમાં, ન્યુયૉર્કમાં, ચીકાગોમાં અને પારીસમાં થાય છે, જે અત્યાચારો ખાનગી રીતે આ ઉપલાં શહેરમાં થાય છે તેની આપણને ખબર પણ નથી પડતી; તેની કાંઈ તપાસ પણ નથી કરી શકતું. તે જગ્યાની ચક્રાર પોલીસ પણ તેને શોધી નથી શકતી. મારી એવી માન્યતા છે કે કેટલાક ગુન્હા તે શહેરમાં થાય છે તેની આપણને કલ્પના પણ ન આવી શકે. જેમ બધા રોગો એક રોગના ચિન્હ રૂપે હોય છે તેમ એક જ બદીના ચિન્હ રૂપે બધી બદીઓ છે. તે ગૂંદી ગૂંદી જણાય છે, કારણ કે તે ગૂંદા ગૂંદા રૂપે દેખાય છે. દોષનું મૂળ ખરા ધર્મભાવની હાનીમાં છે. આપણે પ્રત્યેક ભાઈ બહેનનો એ ધર્મ છે કે આપણે જેટલાં દુઃખોને પહોંચી વળી સેવા કરી નિવારણ કરી શકીએ તેટલાં દુઃખોમાં સહાય દઈ આપણું કુરજ ઉતારવું. અને જે દેશમાં પારકાનાં દુઃખને ધણાં માણસો પોતાનાં માની ઇલાજ લે તે દેશમાં સ્વરાજ્ય છે. પ્રજ્ઞ ઉપર કાર્યનો સંસ્કાર રહે એવું કરવું હોય, તો, કાર્ય માટે પોતાનું જીવન અર્પવાને તૈયાર હોય એવા સેવકોની આપણને જરૂર છે. હું ખાતરી આપું છું કે તેઓ આપણા દેશને પીગારક અનિષ્ટોમાંથી છોડાવશે.

૩. ગ્રામ્ય જીવનની સુધારણા.

૧. હિન્દુસ્થાનના ગામડાં એક ઉકરડા જેવા લાગતા દેશર ઉપર આવેલાં હોય છે. તેનાં ઝુંપડાં ખડેર જેવાં લાગે છે. મેષામાં નાકાન દોતી નથી. મંદિરો ન્યાં ત્યાં હોય છે. ગામડાંમાં સ્વચ્છતા દોતી નથી. રસ્તામાં ઘુંઘળ ધૂળ હોય છે. સાધારણ દેખાવ એવો હોય છે કે કેમ જાણે કોઈ ગ્રામ્ય વ્યવસ્થાને સાર જવાબદાર હોય જ નહિ.

૨. આ વર્ણનમાં અતિશયોક્તિ નથી; અદેલેક દરજ્જે તેમાં ઉમેરો પણ કરી શકાય એવું છે. મુખ્યચરિત્ર ગામની રચનામાં કાંઈક નિયમ દેવો જોઈએ. ગામની શેરીઓ જેમ તેમ હોવાને બદલે કાંઈક આકારમાં દોતી જોઈએ; અને હિન્દુસ્થાન કે જ્યાં ક્યોટો માણસો ઉધાડે પગે ચાલનારા છે ત્યાં રસ્તા એટલા બધા સ્વચ્છ હોવા જોઈએ કે, તેની ઉપર ચાલતાં કે ચૂતાં પણ કોઈ જાતનો અજુગનો પેદા ન થઈ શકે. શેરીઓ પાકી અને પાણીના નિકાસને સાર નીકળાણી દોવી જોઈએ; મંદિરો મસજિદો સ્વચ્છ અને જ્યારે જુગા ત્યારે નવાં લાગતાં હોવાં જોઈએ, અને તેમાં જતાં જનારને શાનિનો અને પવિત્રતાનો આલાસ આવવો જોઈએ. ગામમાં અને આસપાસ ઉપયોગી ઝાડો અને ફળઝાડો હોવાં જોઈએ. તેને લગતી ધર્મશાળા નિશાળ અને દર્દીઓની માવજત થઈ શકે એવું નાનકડું દવાખાનું હોવું જોઈએ. લોકોની નિત્યની દાગળોને સાર એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ કે, દવાપાણી રસ્તા વિગેરે ન બગડે દરેક ગામના લોકોમાં પોતાનાં અનવચ્છ ગામમાં જ પેદા કરવાની અથવા બનાવવાની શક્તિ દોતી જોઈએ,

પૈસાની જરૂર નથી. માત્ર ત્રીજા ને શુદ્ધ ઇચ્છાની જરૂર છે.

૧૨. ઘણા નિસ્વાર્થી સેવકો પોતાની ફરજ બજાવતા થઈ ગયા એ ઉપરથી આપણે એમ નથી માનવાનું કે અમુક વખત પછી સેવાનું કામ પૂરું થશે. સેવા ધર્મ હદ વગરનો છે. દરેક કાળે દરેક દેશમાં તેની જરૂર તો રહેવાની જ. કારણ કે ગમે તેવી સુરક્ષિત સંસ્થામાં પણ છેવટે એવા ભાગ તો રહી જ જવાનો કે જેમાં અત્યાચાર, અનેક ઉપાયો છતાં, અટકાવી નહિ શકાય. જે ગુન્હા આને લડનમાં, ન્યુયૉર્કમાં, ચીકાગોમાં અને પારીસમાં થાય છે, જે અત્યાચારો ખાનગી રીતે આ ઉપલાં શહેરમાં થાય છે તેની આપણને ખબર પણ નથી પડતી; તેની કોઈ તપાસ પણ નથી કરી શકવું. તે જગ્યાની ચક્રોર પોલીસ પણ તેને શોધી નથી શકતી. મારી એવી માન્યતા છે કે કેટલાક ગુન્હા તે શહેરમાં થાય છે તેની આપણને કલ્પના પણ ન આવી શકે. જેમ બધા રોગો એક રોગના ચિન્હ રૂપે હોય છે તેમ એક જ બદીના ચિન્હ રૂપે બધી બદીઓ છે. તે ગૂઢી ગૂઢી જણાય છે, કારણ કે તે ગૂઢા ગૂઢા રૂપે દેખાય છે. દોષનું મૂળ ખરા ધર્મભાવની હાનીમાં છે. આપણો પ્રત્યેક ભાઈ બહેનનો એ ધર્મ છે કે આપણે જેટલાં દુઃખોને પહોંચી વળી સેવા કરી નિવારણ કરી શકીએ તેટલાં દુઃખોમાં સહાય દઈ આપણું કરજ ઉતારવું. અને જે દેશમાં પારકાનાં દુઃખને ઘણાં માણસો પોતાનાં માની ઇલાજ લે તે દેશમાં સ્વરાજ્ય છે. પ્રજા ઉપર કાર્યનો સંસ્કાર રહે એવું કરવું હોય, તો, કાર્ય માટે પોતાનું જીવન અર્પવાને તૈયાર હોય એવા સેવકોની આપણને જરૂર છે. હું ખાતરી આપું છું કે તેઓ આપણા દેશને પીડાકારક અનિષ્ટોમાંથી છોડાવશે.

ખીનગોની ચક્ર જોવાની જગ્યા રહેતી નથી. તે ક્ષમમાં જે એક પણ પુરુષ અથવા સ્ત્રીને જોડાતો કરાવે તે મુક નિયમ થાય તે એ જ કાલે થઈ જાય છે, અને તેમાં તેની આખા દિ-દુશ્મની પૂરેપૂરી સેવાનો સમાવેશ થાય છે.

૪. સંપારણમાં જ્યારે સ્વામી નિશાળ જોડાવે ત્યારે નિશાળ થયે, ત્યારે જે સ્વયંસેવકોનો માંગણી કરી હતી, ત્યાં આવેલા સ્વયંસેવકોમાં મહુમ દાકતર દેવ અને બેલચામના રા. સોમન વડીલ હતા. આ સ્વયંસેવકોએ માત્ર જુદા કામ કરવાનાં હતાં. ડાકતર અને ડાકરીઓ આવે તેને બખાવતાં, આસપાસના મામના રસ્તા, ઘર વિગેરે સાથે રાખનાં ગામડીઓને શીખવતું, અને મૂલ્યવતું, અને દર્દીઓ આવે તેને દવા આપતી. રા. સોમનને બીતિદરવા કરીને એક મામડું છે ત્યાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. દાકતર દેવ નિશાળવાળાં ગામોમાં દવાની તજનીજ સખતા. દરમિયાન એમની વસવાટ બીતિદરવાની નિશાળમાં વધારે થઈ. ત્યાંનાં લોકોની ઉપર સુધારા વિગેરેની અસર કરવી એ મુશ્કેલ હતું. દાકતર દેવે કયા કયા સુધારા તેમણે કરવા જોઈએ તે બતાવતું હતું. પણ ગામડીઓ દાકતર દેવનાં વચનને ગાંઠે જ રાખતા.

૫. રસ્તાઓ સાફ કરવાની અને કૂવાની આસપાસ ઢોળાવ કરી બધા કાચક કઢાડી નાંખવાની તેમની સૂચના હતી. છેવટે દાકતર દેવ અને રા. સોમને કોઠાળી હાથમાં લીધી અને કૂવાની આસપાસ ઢોળાવ કરવાનું અને રસ્તાઓ ચોક્કસ કરવાનું ચર્ચ કર્યું. નાનકડું મામ તેમા વાત વિજળીની જેમ પ્રસરી. ગામડીઓ દાકતર દેવના વચનનો અર્થ સમજ્યા. દાકતર દેવના કાર્યમાં જે બળ હતું તે તેમની સૂચનાઓમાં ન હતું. ગામડીઓ પોતે પણ સાફ કરવા નીકળી પડ્યા અને ત્યારથી બીતિદરવાના કૂવા અને રસ્તા સુંદર દેખાવા લાગ્યા. કચરાના ઢગલાઓ અતોષ થઈ ગયા.

૬. દરમિયાન ઘાસની નિશાળ બાંધવામા આવી હતી. રા. સોમન અને દાકતર દેવે ઇટના નિશાળ બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અને ચોર લૂંટારા વ્યાધાદિના ભયની સામે બચાવ કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. આમાંનું ધણુંખરૂં એક વેળા હિંદુસ્થાનનાં ગામડાંમાં હતું. જે ન હતું તેની તે વખતે જરૂરિયાત નહિ હોય આવાં ગામડાં જ સ્વાશ્રયી કહેવાય;

૩. આવી દશા આણવી એ અશક્ય તો નથી જ, પણ આપણે ધારતા હોઈશું એવું મુશ્કેલ પણ નથી. હિંદુસ્થાનમાં સાડા સાત લાખ ગામડાં છે એટલે દરેક ગામડાંની વસ્તી સરેરાશ ૪૦૦ થવા જાય. ધણાં ગામડાંમાં ૧૦૦૦ થી ઓછી જ વસ્તી છે. મારી દઢ માન્યતા છે કે, આવી નાનકડી વસ્તીવાળા ગામડાંમાં સારી વ્યવસ્થા કરવી એ ધણું સહેલું છે. તેને સારૂં મોટાં ભાષણોની કે ધારાસભાની કે કાયદાઓની જરૂર પડતી નથી. માત્ર એક જ આવશ્યકતા રહે; અને તે એક હાથના વેદા ઉપર ગણી શકાય તેટલા શુદ્ધ ભાવે કાર્ય કરનારા સ્ત્રીપુરુષોની. તેઓ પોતાના આચરણથી અને સેવાભાવથી પ્રત્યેક ગામડાંમાં જોઈતા ફેરફારો કરાવી શકે છે. તેઓને રાતદહાડો એજ કામમાં રોકાવું પડે એવું પણ કાંઈ નથી. તેઓ પોતાની આજીવિકાનું કામ કરતાં છતાં સેવાવૃત્તિ ધરાવવાથી પોતાના ગામડાંમાં મહત્વના ફેરફાર કરાવી શકે છે. આવા સેવકોને ભારે કેવળણીની જરાયે આવશ્યકતા નથી. બિલકુલ આક્ષરજ્ઞાન ન હોય તોપણ ગ્રામ્ય સુધારાનું કામ થઈ શકે છે. આમાં સરકાર કે રજવાડા વચમાં આવી શકતા નથી, અને તેઓની મદદની ઓછી જરૂર રહે છે. પ્રત્યેક ગામમાં આ પ્રમાણે સ્વયંસેવકો નીકળી પડે તો જરાયે આડંબર વિના, મોટી ચળવળો વિના સમસ્ત હિંદુસ્થાનનું કાર્ય થઈ શકે અને ઘણા થોડા પ્રયત્નથી અણુધાતુ પરિણામ લાવી શકાય. આમાં દ્રવ્યની પણ જરૂર ન હોય. જરૂર માત્ર સદાચારની એટલે ધર્મવૃત્તિની રહેલી છે. ખેડુતોની ઉત્પત્તિનો આ સહેલામાં સહેલો રસ્તો છે એમ હું અનુભવપૂર્વક જાણું છું. કોઈ પણ ગામને બીજાં ગામોની રાહ જોવાની આવા પ્રયાસમાં જરૂર રહેતી નથી, અને કોઈ પણ વ્યક્તિને

મારક તેઓના દુઃખમાં ભાગ લેશે, અને પોતે એકલો શરી સ્વચ્છ રાખશે. પોતાની સ્ત્રી, મા, બહેન, વિગેરેને ધીમેધીમે પોતાના આ કામમાં રોકશે. પાડોશીઓ મદદ કરે અથવા ન કરે તો પંજુ શેરી તો હંમેશાં સ્વચ્છ જ રહેશે અને અનુભવે માત્રુમ પંક્તિ કે એમ કરતાં વધુ વખત નહિ દેવો પડે. આખરે પાડોશીઓ પોતે કામ કરતા થઈ જશે અને એક શેરીની સુવાસ આખા ગામગ્રામાં ઉડશે. જો આવા સેવકને વધારે હોય હોય અને પોતે ઠીક ઠીક બંજેલ હોય તો પોતાની શેરીમાં છોકરાંઓને અને મોટાઓને પણ જે નિરક્ષર હોય તેને અક્ષરસ્થાન આપશે. જો પોતાની શેરીમાં કોઈ મોટા હોય અને તેઓ વૈદ્યની દવા કરવા અસમર્થ હોય તો તેને સારૂ વૈદ્ય યોધી કહાડશે. સારવાર કરનાર કોઈ નહિ હોય તો પોતે સારવાર કરશે. આટલું કરતાં તેને પ્રત્યેક પાડોશીની આર્થિક અને નૈતિક સ્થિતિનું સરસ જ્ઞાન મળશે. અને તેટલું જ્ઞાન મળવાથી તેમાં જે સુધારા કરવા પડે એ સુધારા કરવાની યોજના આવશે. સેવક રચશે. અને આવા પ્રકારના સુધારા કરતાં કરતાં તેને પોતાના પાડોશીની અને તેમની મારફતે આખા ગામની રાજ્યપ્રકરણી સ્થિતિનો પણ ખ્યાલ આવશે. અને જો એ ખ્યાલની સાથે પોતાનામાં લોકોની પાસેથી એક સંપે કામ લેવાની શક્તિ આવે તો લોકોની રાજ્યપ્રકરણી સ્થિતિ પણ સુધારવાને આવશે માણસ સમર્થ થશે. આદિકા, અપારણ, ખેડ વિગેરે પ્રદેશોમાં હું જોઈ શક્યો કે જેને આપણે અભણ માનીએ છીએ તેવા માણસો પોતાની ખાતને અને લોક લાગણીને લીધે આખા સેવા કરી શક્યા છે, એવાજ, સમાજ ઉપર અસર પણ પાડી શક્યા છે. જે જે ગામગ્રામાં મેં એક એક પણ ચેતનવાળા પુરુષને કે સ્ત્રીને જોયા છે તે તે ગામગ્રામાં તેઓને મેં પણ સરસ કામ કરતાં પણ જોયેલાં છે.

૬. 'પહેનું નુખ તે જ્યે નયાં' એ કહેવતમાં પણ સ્વયં છે. જ્યારે ઉંચી દયાએ પહેલેલે અપુરુષે બલે રાને પીગાળાં હોય, જ્યાં પોતાની દયા સ્વયંથી શકે છે. પણ જેઓને હજી રોએ

ચડવાનું છે તેવા આપણે જો રોગગ્રસ્ત હોઈએ તો ચડતાં હાંસીએ જ.

૧૦. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે ઠંડા પગે કાંઈ સ્વર્ગે ન જઈ શકે. ઇંગ્લાંડ જેવા ઠંડા મુલકમાં લોકોના પગ ઠંડા રહે તો અકળામણ થાય. ઈશ્વરને સંભારવાનું એ ત્યારે ન સૂઝે. કહેવત એ છે કે સ્વચ્છતા એ દૈવી સ્થિતિના જેવી છે, મેલા રહેવાનું કે મેલા વાતાવરણમાં રહેવાનું આપણને કંઈ કારણ નથી. મેલામાં પવિત્રતા ન હોય. મેલ એ અજ્ઞાનની, આળસની નિશાની છે. એમાંથી ખેડુતો કેમ નિકળે? આપણે સ્વચ્છતાના નિયમો તપાસીએ.

૧૧. આપણાં ઘણાં દોષોની ઉત્પત્તિ આપણા પાપખાનામાં અથવા આપણી જંગલ જવાની આદતમાં રહેલી છે. દરેક ઘરમાં પાપખાનાની આવશ્યકતા છે. માત્ર સાત્તં અને મોટાં માણસો જ “જંગલ” જઈ શકે. બીજાંએને સાફ જો પાપખાનું ન હોય તો તે ફળિયાંને, શેરીને કે ઘરને પાપખાનું બનાવી જમીન બગાડે છે, અને હવાને ઝેરી કરે છે. તેથી આપણે એ નિયમ ઘડી સકીએ છીએ; જો જંગલ જવું હોય તો ગામથી એક માઈલ દૂર જવું. ત્યાં વસતી ન હોવી જોઈએ, માણસોનો પગરવ ન હોવો જોઈએ, જંગલ બેસતી વેળાએ ખોડો ખોદવો જોઈએ અને કિયા પૂરી કર્યા પછી મેલા ઉપર ખૂબ ધૂળ નાંખવી જોઈએ. જેટલી ધૂળ ખોડી કહાડી હોય તેટલી પાછી ટાકી દેવાથી મેલું બરોબર દટાઈ જશે. આટલી ઓછામાં ઓછી તરહી કાળે આપણે સ્વચ્છતાના મોટા નિયમનું પાલન કરી સકીએ છીએ. સમગ્ર ખેડુતો પોતાના ખેતરમાં જ હોય કરે અને વગર પૈસે ખાતર ભરે. આ એક નિયમ. આમ જંગલ જતાં જતાં દરેક ઘરને અને પાપખાનું જોઈએ જ. તેને સાફ રાખ્યા વાપર્યા જોઈએ. ત્યાં પણ દરેક જણે હોય કરી રજા પછી પુષ્કળ માટી નાખવી જોઈએ કે જેથી ત્યાં કુર્બ ન આવે, માંખી ન બહુબળે, કોગળો ઉતરત ન થાય એ રાખેલ બરોબર સાફ હોવામાં યોગ્ય જ જોઈએ.

કદજી જાજર નકામા છે. જુથીનું એક ડુટ મુધીનું પણ જંતુઓથી ખદખદતું છે. તેટલા પડમાં જે મેલું આપણે ઘટ્ટીએ તેનું ખાતર તરત થઇ જાય છે. ખટુ ઉડે રહેલી માટીમાં એટલા જીવો નથી કે જેઓ મેલાનું ખાતર બનાવી શકે. તેથી ઉડે ઘટ્ટો મેલ કે મલિન ખાદ્ય પેદા કરી હવાને બગાડે છે. ડબ્બા 'લોખંડા' કે રોગાન મગ્ગવેલી માટીના હોય તો આવે. એમાં પણ પૈસાનું ખર્ચ નથી. માત્ર ઉદ્ધમની જરૂર છે. પેશાબ પણ જ્યાં ત્યાં ન જાય તો જોઈએ. શેરીઓમાં પેશાબ કરવામાં પાપ સમજતું જોઈએ. તેથી પેશાબ કરવાનાં કુંડા હોવાં જોઈએ. અને તેમાં પણ માટી પુષ્કળ હોય તો જગા પે ફગીય ન આવે, છાંટા ન ઉડે અને એ માટીનું પણ ખાતર બને. આ બીજો નિયમ. દરેક ખેડૂતને આ નિયમોનું પાલન કરે તો તેના આરોગ્યમાં વૃદ્ધિ થાય એટલું જ નહિ, પણ તે આર્થિક લાભ મેળવે; કેમકે વગર મહેનતે તેને સુવર્ણમય ખાતર મળે.

૧૨. શેરીઓ વચ્ચે યુક્તિય નહિ, નાક સાંકે થાય નહિ. ફેટલાકનું યુક્તિ એટલું ઝેરી હોય છે કે તેમાંથી જંતુઓ ઉડે છે અને હાથ થાય છે. રસ્તા પર યુક્તિ એ ફેટલીક જગ્યાએ ચુંદો મળાય છે. પાન જરૂરે ખાઈને જેઓ યુક્તિ છે તેઓ તો બીજાની લાગણીનાનો વિચાર જ નથી કરતા યુક્તિ, ચીટ વિગેરે ઉપર પણ ધૂજ નાંખવી જોઈએ.

૧૩. પાણીને વિષે ખેડૂતો અતિ બેદરકારી ચાપરે છે. દૂધ તળાવ જેમાંથી પીવાયલાનું પાણી લેવામાં આવે તે સ્વચ્છ જ હોય જોઈએ. તેમા પાદ્ય ન હોવાં જોઈએ તેમાં ન્દવચાય નહિ, તેમાં ટોંગેને ન્દવચાય નહિ, તેમા લૂગડા ન ધોવાય. આમાં પણ ઘોડી પ્રયત્નની મહેનતનું જ હામ છે. દૂધો સાફ ચખવો એ તો સદજ વાત છે તળાવ સાફ ચખતું તેથી જરા કઠિન છે. પણ લોકો કેજગળી પામે તો સડુ સડેલું છે. જમરેલું મેલુ ચરેલું પાણી પીતા સુન ચડે તો આપણે પાણીની સ્વચ્છતા નિયંત્રા સંદેશ

જાળવી શકીએ. પાણી હંમેશાં જગા અને સ્વચ્છ કપડામાં ગાળવું જોઈએ.

૧૪. એક ડોશી એક મેજ સાફ કરતી હતી. સાબુથી હાથ અને મસોતાથી લૂછે, એટલે મેજ કેમે સાફ થાય જ નહિ. ડોશી સાબુ બદલે, મસોતાં બદલે પણ મેજ તેવા ને તેવા. કાંઈએ કહ્યું 'ડોશી મા ! મસોતું બદલી સાફ કપડું લો તો હમણાં મેજ સાફ થાય.' ડોશી સમજ્યાં. તેમ જ આપણે મેજાં કપડાંથી ગાળીએ કે લૂછીએ તેના કરતાં ન જ ગાળીએ તોપણ ચાલે.

૧૫. શેરીઓમાં કચરો ન જ નંખાય એ નિયમ સમજાવવાનું હોય જ નહિ. કચરાનું પણ શાસ્ત્ર છે. કાચ કોડું વિગેરે ઉડા દટાય. છોડીઆં, દાતણની ચીરો ઘોળને સૂકવાય અને બળતણમાં વપરાય. ચીંધરાં વેચાય. એકું, શાકનાં છોડાં વિગેરે દટાય અને તેનું ખાતર બને. આમ બનેલા ખાતરના મેં લગભગ જોયેલા છે. ચીંધરાંના કાગળો બને છે. ગામડામાં કચરો ઉપાડી જનાર કાઈ હોવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ; કેમકે કચરો ઘણો ઓછો હોય છે અને તે સુખ્યત્વે ખાતર કરવા જેવો હોય છે.

૧૬. ગામની કે ધરાની આસપાસ પાણી ભરાઈ રહે એવાં ખાગ્રખામોચીયાં ન જ હોવાં જોઈએ. જ્યાં પાણી ભરાઈ રહેતું ન હોય, ત્યાં મચ્છરાની ઉત્પત્તિ ન થાય. જ્યાં મચ્છર ન હોય, ત્યાં મેલેરિયા ઓછો થાય. દિલ્હીની આસપાસ પાણી ભરાઈ રહેતું તે પૂરતું ગયા પછી ત્યાં મચ્છરો પ્રમાણમાં ઘટ્યા અને મેલેરિયા પણ ઘટ્યો.

૧૭. ઉપરના સ્વચ્છતાના નિયમોથી આ લેખ શું ચિતર્યો એમ કાંઈ નહિ કહે એટલી હું કિનેદ રાખું છું. આ નિયમોના પાલનપર એકનીસ કરોઃ ખેડુલેના અરોગ્યનો અધાર છે.

૧૮. જે સ્વચ્છતા પોતાના ગામડામાં આવા નિયમોની કેળવણી ખેડુલેને અપલે તે પોતાના ગામડાના રહેવાસીઓની આપરણ વધારશે, તેને અરુદ્રાવધાને નહા ઉપાય યોગ્યો. સૌથી મુશ્કેલ આ કામ છે; કેમકે તેના રસ્તે બેનાર ઘણા છે. જ્યાં તે કાંઈ

દલાડો પશુ કંઈ જૂટકો છે. આ ધર્મના પાલનમાં ભૂલને અવકાશ નથી. જેટલો પગાય તેટલું રૂળ દેશે. જેને સર કરવું હોય તે કરીને એક વર્ષમાં પોતાના ગામગામની તંદુરસ્તી બદલાવી શકશે. સ્વયંસેવકોએ ઠેરઠેર શાળાઓ કલાડીને લોકોને સામાન્ય જ્ઞાન અને આરોગ્યતાના નિયમનું વિશેષ જ્ઞાન આપવું. બાલકો અને બાલિકાઓને અક્ષરજ્ઞાન અને સ્વચ્છ સુધ્ધ રહેવા જેટલું આરોગ્ય વિશે જ્ઞાન આપવું, અને મોટી વયના લોકોને ગામનું આરોગ્ય જાળવવાની અને રસ્તા, આધેડ દૂધ, પાવખાનાં વિગેરે સાફસુક રાખવાની તાલીમ આપવી. (સ્વયંસેવકો આટલું તો આરોગ્ય માટે સહેલાઈથી કરી શકે ?)

૧૯. “જેકુતે તો ખાતર લઈને ધાન ઉગાડવાનું રહ્યું અને પછી તેઓ જાંગીઓનો કેમ તિરસ્કાર કરી શકે ? આપણે સ્વયં યુગ દુનિયામાં લાવેલો છે. તે કાંઈ આકાશમાંથી પડવાનો નથી. આપણે આપણું સ્વર્ગમાંથી તે મેળવવાનો છે. તે માટે બધાં ખચખચ વ્યસનો છોડવાં જોઈએ. દારૂ, તાડી, માંગે, અશીષ એવી વસ્તુનું સેવન કરીને જે માણસ જ્ઞાન બૂલે તે ખેતર જેવી અમૂલ્ય વસ્તુ કેમ સંભાળી શકે ? તેઓ તો જમીનનું રક્ષણ કરનારા છે, દુનિયાને અન્ન પૂરું પાડનારા છે. હમણું દું સરકારને માટે લૂંટારા, રક્ષક એવાં વિશેષણો વાપરે છું, પણ જેકુતે જ પ્રજાને લૂંટે તો તેમને કેવા કહેવા ? તેઓ તેઓની ખાનદાની છોડી દે, વીરતા છોડી દે, સચ્ચાઈ છોડી દે, અને જમતના તાત કહેવાતા તેઓ પ્રજાને પાંડે એ તો દરિયામાં આગના જેટુ થયું. વકીલાત અગિય થઈ પડવાથી પોતાને ખેડૂત, વણકર અને જાંગી મજૂનાર માથે જેવાને પછી કયાં જતું ? પણ મારે વિશ્વાસ છે કે તેઓ સારા છે અને તેથી જ દું ખેડૂત બન્યો છું. ખેડૂતનો તકીયો મોત છે. ખેડૂત મોતને માથા નજે રાખીને સુઘાય છે. એને કાણ ડરાવી શકનાર હવું ? તેઓ તો બાદશાહ છે અને બાદશાહ રહે એ જ મારી માંમણી છે. જે બાદશાહ પ્રજાને લૂંટ છે તે પાપી છે. માટે તેઓ સદાચરણી થાય. આ માંથી ખેડૂતનો બીજા ખેડૂતને જઈને સદેશ દેએ કે તેણે

ચોરી કરવા ના કહી છે, જીંગાર રમવા ના કહી છે. તેઓને તો અનાજ પકાવીને વ્યાજખી દામે તે વેચવાનું છે. તેઓ ઓછે દામે ન આપે પણ કંજીસ વાણીઆની પેઠે અનાજના ભાવ ખાવાનો પણ ખેડૂતનો ધર્મ નથી. એથી બચશે તો જ બરકત દેખાશે.

૨૦. “તમારે વેઠ કરવાની નથી. તમે તે ખેતરની વેઠ કરશો કે સરકારની અને લુચ્ચા અમલદારોની વેઠ કરશો?” કહેજો તેમને કે અમે વેડીઆ નથી, અમે તો ખેડૂત છીએ.

૨૧. કોઈ પણ માણસ બજારના દરથી ઓછા દામ લઈને અધિકારીવર્ગની સેવા કરવા બંધાયેલો નથી અને કોઈ પણ અધિકારી જો લોકોની ઉપર દબાણ અથવા જબૂલમ કરશે તો તે સજાને પાત્ર થશે. અમે એ પણ સૂચવવા ઇચ્છીએ છીએ કે પ્રજાવર્ગ જ્યારે બજારદામ મળે, સારે અધિકારીઓની યોગ્ય સેવા કરશે. સરકારી અમલદારો જ્યારે ફરવાને નિકળે તે વખતે તેમને સહાય કરી તેમની બરદાસી કરવી એ આપણી ફરજ છે. પ્રજાને મિત્ર ગણી તેની પાસેથી દમામથી નહિ, પણ વિવેકથી અને પૂરતા દામ આપીને કામ લેવું એ અમલદારોની ફરજ છે. ખોટી ખુશામત, હાજીહાપજી, બીરુતા, એ સર્વથા ત્યાજ્ય છે, પણ તેટલે જ દરજ્જે ઉદ્ધતાઈ અને અવિવેક પણ ત્યાજ્ય છે.

૨૨. ખેડૂત નિર્વ્યસની થાય, સંયમી થાય. સવારે ઉઠીને પ્રભુનું નામ લઈ પછી કામે ચડે. સાંજે હળ છોડ્યા પછી ગાળો ભાંડવી કે ગાળોનાં ગીત ગાવાં એ બરોબર નથી. રાતે ભજન ગવાય, હરિકીર્તન કરાય. અત્યારે વરસાદ નથી વરસતો, કારણ કે રાજા પાપી બન્યો છે, પ્રજા પાપી બની છે. ઇશ્વર આપણો સંભ્રાણ નાચ નથી કરતો, કારણ કે તેને આપણી વધુ પરિક્ષા કરવી છે. માટે સદાચારી બનો, વ્યસનો છોડો, ભજનકીર્તન કરો. પછી જોશો કે માગ્યા મેહ વરસશે.

૨૩. (બધા ખેડૂતો સ્વદેશી ધર્મ પાળે એમ હું ઇચ્છું છું.) મારો સ્વદેશી ધર્મ એ છે કે દરેક ગામડું પોતાની જરૂરીયાતની

ચીજો પોતે જ પેદા કરી લે. આ પ્રાચીન પ્રથાને જો આપણે પાછી સાચી રાખીએ તો આ હિંદુસ્થાનની ઉપર કાંઈ કુદરિ નાંખી શકનાર નથી.

૨૪. જે તાલુકો પોતાનું અનાજ પકાવી લેતો હોય, પોતાનું સૂતર કાંતી લેતો હોય, પોતાનું કાપડ વણી લેતો હોય અને પોતાની સ્વતંત્રતાની ખાતર દુઃખ સહન કરવા તૈયાર હોય તે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાને માટે જરૂર તૈયાર છે, અને એક તાલુકો પંચ આઠહુ કામ પાર ઉતારવા તૈયાર હશે તો જેમ એક દીવો આખાં ધરને અજવાળે છે તેમ તે આખા દેશને અજવાળશે.

४. स्थानिक स्वराज्य.

૧. સ્વામિજી સ્વામ્યનારી સામૂહીય સ્વામ્યને સહેજે પેઢા કરી
 ઘણાં જેમ છે. નામે મેળવાનાં સાધન તો એક જ છે. બજેનું
 બાજુ જેમ છે. સ્વામિજી સ્વામ્યમાં સ્વામ્યનારીઓએ
 બાજુની બાજુને રહી, નામૂંબ સ્વામ્યને સાદુ સામૂહનારીઓએ.

[illegible][illegible]

તો દેશ છરવી ચકે તેટલો જ દળવો અસદકાર દેશ આગળ મુકવો છે અને તેમાં દરેક મ્યુનિસિપાલિટી લાગી ચકે છે. દેશની દરેક મ્યુનિસિપાલિટી આ વસ્તુ સમજી જાય અને પોતાની યુક્તિ પ્રમાણે કાર્યની રચના કરી લે તો તે ભારત સ્વરાજ્ય સદેજ મેળવી સકાય એમ છે.

૪. આખી મ્યુનિસિપાલિટીને સ્વતંત્ર કરવી તેમાં તો જોડ વિગેરેનો ભય પણ નથી. તેમાં તો માત્ર યુક્તિના, આદર્શવિશ્વાસ અને એકબીજાના વિશ્વાસની જરૂર છે. આપણાં પાપખાનાં, આપણા રસ્તા આપણે સાફ રાખીએ આપણા ગરીબોને આપણે સંભાળીએ આપણા માંદાની આપણે સેવા કરીએ, તેને સાફ જોખતા પૈસા આપણે એકઠા કરીએ અને તેનો સુદ વડીવટ રાખીએ. મહાજનનું બદનામ એટલે આજની મ્યુનિસિપાલિટી. સ્વાધીનતા વેચીને પરાધીનતા વહેરી લેવી એટલે સરકારની મ્યુનિસિપાલિટી.

૫. લોકો સરકારે રચેલી મ્યુનિસિપાલિટીને કર આંપવાને બદલે પોતે સ્વતંત્રતાને નીમેલા પ્રતિનિધિને જ કર આપે તો તેમાં નથી કંઈ ચેરકાયદેસર, નથી તેમાં કંઈ લજવાનું. લોકોના હાથમાં પોતાની મેજે જ સત્તા આવીને પડે તેમ છે. એના એ જ પ્રતિનિધિઓ, એના એ જ મકાનો, એના એ જ તોકર, ધારા પણ એના એ જ (રાખવા હોય તો), માત્ર સરકારની આજુનો ઇન્કાર કરવો રહ્યો. આનું નામ શાત વિપ્લવ અથવા નવો જન્મ માત્ર લોકોએ પોતાનાં હૃદયને જ નપાસવાં રહ્યાં.

૬. આજ સુધી જે મ્યુનિસિપાલિટીઓ ચાલી છે તેનો અર્થ જ એ છે કે લોકોએ ખરે જોતાં તેમાં રસ જ નથી લીધો. લોકોને નામે ગમે તે માણસો નીમાઈ જઈ પોતાનું અથવા સરકારનું કામ કરતા હતા આનો અર્થ હું એમ નથી કરતો કે એવી મ્યુનિસિપાલિટીઓમાંથી લોકોને કરોડ લાભ જ નહોતો મળતો. દીવાળની મળ્યાં છે. પાપખાનાં સાફ થયાં છે, દવા પણ મળી છે. છતાં લોકોમાં એવી લાચના પેદા નથી થઈ કે

અમારું છે. શહેરના લોકો જેમ મહાજનની મિલકતને પોતાની માને તેમ મ્યુનિસિપાલિટીને પોતાની નહોતા માનતા. મ્યુનિસિપાલિટીની સભામાં લોકો બાગે જ રસ લેતા.

૭. આત્મવિશ્વાસ પૂરો આગે લોકો ગળા કારવારના માલેક થઈ શકે છે. તકાવત માત્ર એટલો કે આગે લોકો મ્યુનિસિપાલિટીનો કર ન ભરે તો લોકોની ઉપર કામ ચાલી શકે છે. જ્યારે સરકારની આણુ તેની ઉપરથી ઉડે, ત્યારે લોકો પોતાની ઇચ્છાએ જ કર ભરે. અને એમ ભરાયેલો કર એ જ ખરો મરજીઆત કર.

૮. એવી પ્રથાથી કંઈ આપણે અજાણ્યા નથી. આપણી ન્યાતોના લાગા આપણે આજ સુધી સુખેથી ભર્યો છે. આપણાં મહાજનોના કર આપણે સહુથી પહેલાં આપીએ છીએ. માત્ર રાજ્યપ્રકરણી. જનગતિ આજ સુધી ન હતી. તેમાં લોકો રસ ન લેતા. તેમાં અઢારે વર્ણના વ્યવહાર માણસો નહોતા પડ્યા. જ્યારે અઢારે વર્ણ તેમાં રસ લેતા થાય, ત્યારે આંખ સરખી ઉઘી ક્યાં વિના અવશ્ય સ્વરાજ્ય છે. જ્યારે થોડા માણસો ઝાઝા ઉપર સત્તા ભોગવવા ઇચ્છે, ત્યારે જ બળાત્કાર થાય છે. આ સામાન્ય નિયમ છે. થોડાની ઉપર ઝાઝાને બળાત્કાર નથી કરવો પડતો અથવા ઝાઝાપણામાં જ જે સૂક્ષ્મ બળાત્કાર રહ્યો છે તે ખસ હોય છે. એવો દેશ એક હિંદુસ્થાન જ છે કે જ્યાં ઝાઝા બળુતા થયા છે તે છતાં હજી પોતાને અપંગ માને છે !

૯. આ મ્યુનિસિપાલિટી શું ન કરી શકે ? શું આપણે આપણાં શહેરોનાં દીવાબત્તી, તેના રસ્તા, પાયાખાનાં, અપંગખાનાં વિગેરેની દેખરેખ રાખવાને લાયક નથી ? * ખાદીનગરનાં જાજર કોણે સાફ રાખ્યાં, એ કોણે બાંધ્યું, તેમાં રસ્તા કોણે રચ્યા, તેમાં ખાવાની સગવડ કોણે કરી, દર્દીઓની સગવડ કોણે તૈયાર

કરી દત્તી, ચારે ગુપ્તઓની ચોક્કા કાળે, કરી એટલી માટીઓના અવરજવરનો બંદોબસ્ત કાળે ચલાવ્યો દત્તો ? એનો ગુણાકાર વખત, કામ અને માણસોની સંખ્યાના આંકડાથી કરી એટલે સ્વસજ્જનો આંકડો મળી રહેશે. પોતે જ આપણે માની બેઠા છીએ કે આપણામાં શક્તિ નથી. તેનો ઇલાજ ખીજે કાણુ બતાવે ?

૧૦. મારી ઉમેદ છે કે સહેરીઓ મ્યુનિસિપાલિટીના કામમાં પૂરો રસ લઈ પ્રતિનિધિઓને ઉત્તેજન આપી જ્યાં મેળવશે અને પોતાના સહેરાની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરશે.

૧૧. ફળવણીના કાર્યને સંપૂર્ણતાયે સહેરીઓ પાર ઉતારે તો તેઓની સંપૂર્ણ છત ધથેલી હું તો માનીશ. તે કાર્યને પૂરું કર્યા પછી બીજી લગ્નધર્મમાં પડતું યોગ્ય મળ્યું. અત્યારે બીજી લગ્ન ઉપાડતાં આ મોટામાં મોટા કાર્યને ધકકો પહોંચવાનો સંભવ છે. વળી બીજા કાર્યો ઉપાડતાં ઝેર વંધવાનો સંભવ છે. ફળવણીનું કાર્ય પણ મીઠાસાથી, ખજાજાનાં. થયા વિના ઉકેલી ચકાય તેમાં શોભા છે. એ કારણાર સ્વતંત્ર રીતે સહેરીઓ ચલાવી શકે અને તેમાં ક્યાંયે બજારકારનો દરમ કે અદસ્ત રીતે ઉપયોગ કે દેખાવ ન થયો હોય તો એ દાખલો જેવો-તેવો નહિ ગણાય.

૧૨. જો સહેરીઓ ધરૂંછે તો એક પણ બાબત કે બાબત સરકારી નિદાનમાં ન જ જાય. કેટલુંક કામ આપણી બાબતે કે એદરકારીએ ખમડે છે. સહેરીઓ પોતાનાં બાબતેને વિષે તો એદરકાર ન જ રહે એમ આપણે ઇચ્છીએ. તેમાં પૈસાનું અને સારી ફળવણીનું જ કામ છે. ફળવણીનો કાણુ પોતાના હાથમાં રાખે તો ઓછામાં ઓછો પૈસા સારામાં સારી ફળવણી બાબતેને આપી ચકાય તેમ છે.

૧૩. જે માળાપોએ પોતાનાં છોકરોને સરકારની શાળામાંથી ઉઠાડી લીધાં છે, જેઓએ પોતાનાં મગ્ન આપ્યાં છે અને જે શિક્ષકોએ સરકારી નોકરી છોડી છે તેઓને હું ધન્યવાદ આપું.

તેઓ આરંભેલું કામ પૂરું કરશે અને આગળ વધારશે એમ હું ઉમેદ રાખું છું.

૧૪. શહેરોનું અને ગામોનું રક્ષણ આજે આપણે કેમ ન કરી શકીએ ? આ સવાલ હિંદુસ્થાનનાં સાડાસાત લાખ ગામડાં નથી પૂછતાં. તેનું રક્ષણ સરકાર નથી કરતી. ગામડાં પોતે પોતાનું રક્ષણ કરી લે છે અને જે નથી કરી શકતાં તે આજે પણ લુંટાય છે. અંદર અંદરના ઉપદ્રવોથી તો સરકારે પણ ગામડાંનું રક્ષણ નથી કર્યું. અને કોઈ ન જ કરી શકે. એ રક્ષણને સારૂ ગામડાંઓએ તૈયાર રહેવું કે થવું જ જોઈએ.

૧૫. એક લાખ ગોરા આપણી મદદ વગર આપણાં ગામડાંઓનો સાતમો ભાગ પણ પૂરો હાથ રાખી શકે નહિ. અને એક એકલા માણસને તે જાતે હાજર હોય તોપણ કોઈ પણ સ્થિતિમાં હિંદુસ્થાનના સામાન્યપણે ચારસો સ્ત્રીપુરુષ આળકોવાળાં ગામડાંને હાથ રાખવું ભારે જ પડે.

૧૬. દરેક શહેરમાં અને ગામડાંમાંથી સ્વયંસેવકો નિકળવા જોઈએ કે જેમનું કામ લોકનું રક્ષણ કરવાનું હોય; જેઓ રાત્રિનો પહેરો ભરે. આમાં પણ આપણી સામે કોઈ થઈ શકે તેમ નથી. આ કામને સારૂ પ્રજા પોતે તૈયાર હોવી જોઈએ.

૧૭. આ કામને સારૂ હથિયારની જરૂર નથી, છાતીની જરૂર છે. જાગતાંને લુંટાવાનો ઓછો ભય છે. બધા રાત દિવસ ન જ જાગી શકે તેથી કેટલાકે રાતની ચોકા કરવા તૈયાર થવું જોઈએ. બત્તી અને પહેરો એ બે વસ્તુ શહેરોને મુરજીત કરવાને સારૂ બસ છે.

૧૮. આ ઉપરાંત પણ સુધારાના ઇલાજો તો લેવા જ જોઈએ. ચોરને શોધી તેમને સજા કરવા કરતાં સમગ્રજવાનું કામ કરવું જોઈએ. ચોર મળી ગયા પછી તે ચોરી કરવાની હિંમત ઓછી કરશે. જેમણે ચોરીને ધંધો જ માન્યો છે એમના તરફથી મુશ્કેલી પડે. પણ આ સાર્વજનિક શુદ્ધિની અસર

તેઓની ઉપર પણ ચાલ ન. અને તેમાં વધારે કરવાનું કામ સાધુઓનું છે. સાધુઓમાં ખરી સાધુતા આવી જાય તો તેઓ આ કામને તો અવશ્ય પૂરું મદદરૂપ બાપે. જે ચોરી લૂંટ વિગેરેને પોતાનો કંઈ ગણે છે તે કામોમાં સાધુઓએ પ્રવેશ કરી તેમને તેઓની આદતમાંથી ઉગ્રવવા જોઈએ. તેઓએ તેઓને ખીજે કંઈ ચગ્રવવા જોઈએ. મતલબમાં તેઓને પણ યત્ન ગણવાને બદલે બાધ સમજી તેઓની સેવા કરવી જોઈએ.

૧૯. આપણી પાસે સરકારના કરતાં આપાં કામોને સારૂં કહ્યાં જગવાન સાધનો છે, કેમકે તેને સારૂં સાધુઓનો અને; ફકીરોનો સમાજ પડ્યો છે. એ સમાજ ખરી સાધુતા અથવા ફકીરી સંપાદન કરે તો આ કામમાં સંપૂર્ણ મદદ દઈ શકે છે. આને સારૂં સંઘ સંગઠનોની જરૂરીયાત કાઢીને ન માનવી. દરેક ગામ. કે સહેર કે ત્યાં સમૂહીય જનપ્રતિ થઈ છે, ત્યાં ખીજની વાટ જોયા વિના લોકોએ પોતાની રક્ષાનો અને સુધારાનો પ્રયત્ન કરી લેવો જોઈએ.

૨૦. ચોરી કરવાની ટેવ એ પણ એક જાતનું દંડ છે, અને એ માનસિક રોગ હોઈ વધારે મુશ્કેલ સમજી તેનાં નિદાન ચિકિત્સાનું કામ આપણે હાથ ધરું જ નથી. જે માણસને અપચો થાય, તાવ આવે, ઉલટી થાય, તેની દવા કરીએ છીએ. જે ચોરી કરે, જે જૂઠું ખોલે, જે છેતરે, તેને પણ રોગી ગણી તેની દવા કેમ ન કરીએ? તેને કેદમાં મોકલ્યા સિવાય ખીજે ઈલાજ આપણે કાં ન શોધીએ? શરીર માંદાને આપણે કેમ દવાને બદલે દંડ નથી દેતા? હું તો માનું છું કે જલ્દી દવાપાત્ર છે અથવા જલ્દી દંડને પાત્ર છે.

५. निःशस्त्र हिंद.

१. ...
...
...
...
...
...
...
...
...

1. 1940年10月，在...
 2. 1941年1月，在...
 3. 1942年2月，在...
 4. 1943年3月，在...
 5. 1944年4月，在...
 6. 1945年5月，在...
 7. 1946年6月，在...
 8. 1947年7月，在...
 9. 1948年8月，在...
 10. 1949年9月，在...

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions, both incoming and outgoing. It emphasizes that this practice is essential for ensuring transparency and accountability in financial management.

2. The second part outlines the various methods used to collect and analyze data. This includes conducting surveys, interviews, and focus groups to gather insights from different stakeholders. The analysis phase involves identifying trends, patterns, and key findings that can inform decision-making.

3. The third part focuses on the implementation of strategies based on the collected data. It highlights the need for clear communication and collaboration among team members to ensure that the chosen strategies are effectively executed. Regular monitoring and evaluation are also stressed as crucial components of the process.

4. Finally, the document concludes by reiterating the significance of continuous improvement. It encourages organizations to regularly review their processes and outcomes, making adjustments as needed to stay aligned with their goals and objectives.

તરફ નિરસ્કારનું, પેતાની મેદાઈનું, આપણાથી અજગા રહેવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. તેઓના વાતાવરણમાં એ રહ્યું છે. હવે અધિકારવાળા આ વાતાવરણમાંથી મુક્ત થવા અને નીચેનાને મુક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ એકદમ સફળતા નથી મેળવી શકતા.

૪. આપણા અને અંગ્રેજોના પાછલા દોષો યાદ કરી અત્યારે થતો લાભ જતો કરવો એ વિચારવંતનું કામ નથી. આણુ રિયલિટીને ખ્યાલ કરી કર્તવ્યની રેખા બાંધવી એ યથા માણસનું કામ છે.

૫. આપણે લગ્ન કરવાની શક્તિ જ ખોટા બેઠા હીએ, વીરતાનો નાશ થઈ ગયો છે. આપણી બીઓનું રક્ષણ કરવા જેટલી પણ આપણામાં શક્તિ નથી. ધર્મને નામે કર્મ (કર્તવ્ય) બ્રહ્મા હીએ. ધોળે દહાડે ગામડામાં ધાડ પડે છે તેની સામે પણ આપણે ઉભા રહી શકતા નથી. આપણે જે ગામમાં રહેતા હોઈએ તે ગામના આપણા યત્ન પર ધાડ આવે અને તેથી આખા ગામને તુકસાન થવાનો સંભવ હોય તો આપણે યત્નવાને જૂઠી જઈશું, અને આવી પડેલી ધાડ દૂર કરવા સારું યત્નની બદલે ચડીશું, અને ધાડપાકુને તાજી કઢાડીશું.

૬. એક હાનરની વસ્તીમાં આઠ માણસો આવી પૂંદરાંદ કરી ચાલ્યા જઈ ચોં એ દેખાવ આખી દુનિયામાં દિદુરધાનમાં જ બની ચોં છે. આ બનાવને જરૂર ન પાડીએ. આઠ માણસને દાદારી ન ચોં એવા સરીરે તદ્દન દુર્નિર્જ ગામડીઆ નથી. તેઓ ધારે તો જરૂર દાદારી સહે ત્યારે કેમ ધારણ નથા ? ધર્મ તો આડે નથી આવતો તેઓ દયા લાવી બેસી રહે છે એકુ તો નથી. ખામત ડોઝ આવીને તેઓ બચાવ કરે તો તેઓ તેઓ મીઠાર દરે છે કારણ એ છે કે તેઓને નરહુનો બારે બપ છે. એવી લગ્નના પડી પેટાનું સરીર દેણુ વેપમમા નામે ! એને પૂરે-

૫. નિઃશસ્ત્ર હિંદ.

૧. આપણામાં આપણું રક્ષણ કરવાની એટલે શસ્ત્ર ધારણ કરી લડવાની શક્તિ આવવી જોઈએ. જ્યાંસુધી આપણા રક્ષણનો આધાર કેવળ અંગ્રેજો ઉપર છે, જ્યાંસુધી આપણે સિપાઈ વર્ગથી ડરવાપણું છે, ત્યાંસુધી આપણે અંગ્રેજના બરોબરીઆ કહેવાઈએ જ નહિ. એટલે આપણે શસ્ત્રક્રિયા શીખી આપણું રક્ષણ કરવાની શક્તિ મેળવવી ધટે છે.

૨. બરોબરીઆ જ ભાગીદાર થઈ શકે. ઉંદર બિલાડીને સહિયાર ન હોય. કીડી અને હાથી વચ્ચે ભાગીદારી ન હોય. આપણને ગમે તે શરીરબળીઓ ડરાવી શકે, આવી સ્થિતિ હોય ત્યાંસુધી આપણે બીજાની સાથે કેવી રીતે સરખા થઈ શકીએ. ડાઘ દેડ મળે તેને હું મારી સાથે બેસવાનું કહું, ખાવાનું કહું, છતાં પણ તે કંપે. તે પોતાના બળથી જ્યારે મારાથી ડરતો બંધ થાય, ત્યારે જ તે મારા સરખો થયા મનુષ્ય. તે વિના તે એક સરખો છે એમ કહેવું એ દાઝા ઉપર ઘસ દેવા બરોબર છે.

૩. અંગ્રેજ પ્રગતે નામે અંગ્રેજ અધિકારીઓએ હિંદુસ્થાનને સ્વતંત્ર કરી જે અધિકાર પાપ કર્યું છે તે તે દમ્ભ અધિકારીપને નહિ દેને તે તેનાં બધાં પુત્રવને ફાંસી નાખશે. જ રે નારાયણ અને હિંદુસ્થાનને કંઈ પણ સારું કંઈ બદલે, હિંદુસ્થાન ખીંચ પ્રગતે સ્વતંત્ર બન્યું તે હિંદી પ્રગતના દુર અંગ્રેજ પ્રગતે જેવી સ્વતંત્ર બન્યો કે તે પ્રગત જનતાના આગળ જનતાની પડશે અને તેને તેવિય દેહિ પ્રગતે નાનકું ભગવાન સારું સંતકાર કરશે. અંગ્રેજ પ્રગતે હિંદુસ્થાનને વિસ્તાર જ આપશે.

૬. આપણું રક્ષણ.

૧. આપણે ઉલમતી રવ જુદી મથા છીએ અથવા ને તે કેવમમાં કાળસેપ કરીએ છીએ તેથી આપણને પ્રભુસુખ કે પ્રભસંપ્રદનું જ્ઞાન નથી. કુટુંબથી આમગ આપણી નજર પહોંચતી જ નથી. આપણે બધાને પહે તે આપણને એ જ ધીખવે છે કે બક્તિ કુટુંબને સાર, કુટુંબ મામને સાર, મામ તાલુકાને સાર, તાલુકા જિલ્લાને સાર, જિલ્લો પ્રાંતને સાર, પ્રાંત ભારતવર્ષને સાર, અને એવરે ભારતવર્ષ જગતને સાર મરવા તૈયાર થાય. આ સ્વદેશાભિમાન સાર હું જીવું છું અને તે પ્રમદ થવા સાર મરવું મને જીવવા જેટલું જ પ્રિય લાગે છે. તે વિના જીવવું મલ્લુ સમાન છે. સંસારમાં જો કંઈ પણ સુખ હોય તો તે પરદુઃખને સાર કુઝી થવામાં અને બીજાને બચાવતાં પોતે મરવામાં જ છે. આમ કરનાર સહેજે મુખમાં મહાસે છે. આ બધું કરવામાં કંઈ બારે કામ કરવાની જરૂર નથી. માત્ર હૃદયને પલ્લવવાની જરૂર છે; જરા વિચાર કરવાની જરૂર છે. તેમાં ચાર ન લાગવી જોઈએ, કેમકે આપણે પાડોશીને સાર મરવું એ આત્માનો જાતિ સ્વભાવ છે.

૨. ચારે વર્ણમાં ઓછાવતા પ્રમાણમાં તો ચારેના ગુણ હોવા જ જોઈએ. બાહ્ય-બાહ્યને શૈર્ષની આવશ્યકતા ન હોય અથવા તેમાં વીરતા સંભવે જ નહિ એવું માનવું કેવળ અધ્યાન છે. બધાનામાં પોતાનું અને પોતાનાં બચ્ચાં અથવા સારીઓનું રક્ષણ કરવાની ચકિત હોવી જ જોઈએ મારીને કરનાર પણ

સામેથી આવતા ધાર્મ્યોને જોઈને કેટલાક ડરકોઓએ કંતું કંતું કે 'અમે એકલા જ છીએ. કેમ થઈયું?' પેમખર સાહેબે જવાબ આપ્યો હતો; 'નહિ તમે એકલા નથી; તમારી સાથે ખુદા છે!' હું પણ તમને કહું છું કે તમે તમારી જાતને પામર ન માનો. તમે બહાદુર હોયો તો તમારી સાથે અધ્યાત્મ પણ પાકે જનશે. હું અધ્યાત્મને ઓળખું છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમનામાંના ધણી માંડ અસીસ હતા. તેમની ખાનદાનીની મને પિછાન છે. તેઓ ખૂબ હોય તોયે મને લાગે છે કે તેઓ ખુદાથી ડરનારા છે. જે મુસલમાનોને તમે લાઇ સમજતા હો, જે તમારો તેમના ઉપર ઈનિયાર હોય તો પહાણોની દહેશત પણ તમે ન જ રાખશો. જે પહાણ આવે તો તેમની સામે પણ અસહકાર કરવાવાળો હું બેઠો છું, દિદુરયાનનો એક પણ કુકો તેમને લાથ નહિ જવા દઉં મને ખુદા તે ધરીએ તાકાત આપશે કે હું તેમને કુકો બેવા દેવાં પડેલાં હું મારી છંદગી આપી દઉં. આપણે એક ખીજના ગેરવિશ્વાસથી શુદ્ધાત્મ બન્યા છીએ. જે મુસલમાનો ઇસ્લામને એજ આજુશે, જે કરોડો મુસલમાનો હોય કેરો, તો ઇસ્લામ મરી જરો. આપણે અને તેમનો વાણીઆર્થનો સંબંધ નથી, ખાનદાનીનો વ્યવહાર છે.

૬. પણ આખા દિદુરયાનને સાર કાણ જવાબદાર થઈ શકે? આ સવાલમા આપણી નિર્માલ્યતા છે. જે લોકો પૂંદાડ કરે તો જેમ સરકારમા તેને દગાવવાની સક્તિ છે, તેમ લોકોને અચાનિ કરતા અટકાવવાની સક્તિ મેળવવામા જ સ્વચાલ્યનો સંલગ્ન રહે છે આપણામા લોકો પર શાંતિ જાગવચ જેટલી અસર ઉપજાવવાની સક્તિ ન હોય તો આપણે સ્વચાલ્યનો ખ્યાલ જ હોડવો જોઈએ. લોકોની ઉપર આપણે અસર પાડી શકીએ છીએ એ શ્રદ્ધા ઉપર જ આપણી લગનું આખું ચલનર છે. જે આપણે લોકોને શાંતિ જાગવચનું ન થીખરી શકીએ તો આપણે કબુલ કરવું જ પડે કે આપણે સ્વચાલ્ય મેળવચ લાવક નથી બન્યા.

૭. પણ આપણે વિચાર કરવાનું - કામ આજસને છોડી દીધું છે, તેથી એકને ગોળ ને બીજાને ચોર નો સનાતન છે એમ માની બેઠા છીએ. આપણે જ્યારે અસહકારથી હિંદુસ્થાનનું સ્વરાજ્ય લેવા નીકળી પડ્યા છીએ ત્યારે આપણે ચોરી છત્યાદિ બયોની દ્વારા શાંતિને માર્ગે શો અને તે છે જ.

૮. આજ સુધી પ્રજાએ એમ જ માન્યું છે કે લૂંટફાટ એ સરકારનું કામ છે. પ્રજાની રક્ષા કરવાની સરકારની ફરજ તો અવશ્ય હોય જ છે, પણ જો પ્રજા હંમેશાં આની ગાળતમાં કેવળ સરકાર પર આધાર રાખે છે એ સ્વતંત્ર નથી બની શકતી. આવે અસહકારને વખતે પ્રજા જો સરકારનું રક્ષણ શોધે તો તેણે આત્મઘાત જ કર્યો કહેવાય. સરકારપક્ષ તરફથી તો હંમેશાં કહેવાય છે કે પ્રજા પોતાની રક્ષા કરવા તૈયાર નથી, પ્રજામાં બહારના દુશ્મનાઓમાંથી બચવાની તાકાત જ નથી. આ વાત યથાર્થ નથી એમ તો સહજ વિચારે માલમ પડે એમ છે. આ સરકાર ન હતી, ત્યારે પણ હિંદુસ્થાનમાં નબળાની તાકાત હતી. જો હિંદુસ્થાનની પ્રજામાં સ્વરાજાની શક્તિ ન હોત તો પ્રજાનો ક્યારનો એ નાશ થયો હોત. હકીકત તો એવી છે કે ગમે તેવી પતિત છે તોપણ હિંદુસ્થાનની પ્રજા આજસુધી પોતાની સમ્યક્તા સહિત હયાત રહી શકી છે, જ્યારે રોમ, ઇજિપ્ત, યુનાન, ઇરાન વિગેરે નાશ પામ્યાં છે. પ્રાચીન ઇજિપ્ત ને અવાચિન ઇજિપ્ત નથી. પ્રાચીન હિંદુ તે જ ધર્મે જાગ આજ પણ અવાચીન હિંદુ છે. જ્યાં દલીલને ખાતર માની લેવાય છે ત્યારે અંગ્રેજ સત્તા દાખલ થઈ, ત્યારે હિંદુ સ્વરક્ષા કરવા અશક્ત હતું, તો આજે તો તેના કરતાં પણ વધારે અશક્ત છે. અશક્તિનું મુખ્ય કારણ સરકાર જ છે. સરકારે પોતાનો પ્રથમ ધર્મ જ અગત્યનો નથી, તેની ફરજ હતી કે આપણને ધર્મે ધર્મે તરક્ષા કરવાને લાયક બનાવવા. તેને બદલે આજની આપણી દશા આપણને એવી જાણે છે કે આપણે

બહારના તેમજ અંદરના આગ ઉપદ્રવોની અમે યદ્યપિ અચક્રા છીએ.

૬. આપણે અચક્રા છીએ એવો આપણને અભાસ આવે છે એમ મેં લખ્યું. દર્શકતમાં સરકારે આપણને અચક્રા રાખવા અને વધારે અચક્રા બનાવવા ઇચ્છા કરે છે પ્રયત્ન કર્યો છે, તેપણ આપણે સ્વરક્ષણ કરવા કેવળ અચક્રા નથી બની મયા.

૧૦. હા, પીંડારા, બીજા વિગેરેનો ત્રાસ માત્ર નજીવો હતો. જે તેઓનો ત્રાસ ખરો જ હોત તો પ્રજા જડ મૂળથી ક્યારની નાશ પામી હત. વળી હાલની શાંતિ તે માત્ર નામની જ છે. હું એમ કહેવા માગું છું કે આપણે તે શાંતિથી નામદં, બાપલા, બીજા બની મયા છીએ. બીજા પીંડારાનો સ્વભાવ અંગ્રેજો ફેરવે છે એમ લેવાનું નથી. આપણને તેવી જાનની પીડા હોય તે સદન કરવા જેવું છે. પણ બીજાને માણસ આપણને જે પીડામાંથી બચાવે તે તદ્દન હીલુપત ઉપગમવનાઈ છે. આપણે અજાણા બનીએ તેના કરતાં બીજાના તીરકામમાંથી મરતું તે મને વધારે પસંદ છે. તે સ્થિતિમાં જે દિંદિ હતું તે દિંદિ જુદા જ જુદાસાનું હતું. મેકાલેએ દિંદિઓને નામદં મળેલા તે તેની અધમ અચાન દયા સૂચવે છે. દિંદિ બાપલા કદિ હતા જ નહિ. જાણ્યો કે જે દેશમાં પહાડી લોકો વસે છે, જેમાં વાધવડ વસે છે, તે દેશમાં રહેનારા માણસો ખરેખરા બીજા હોય તો તેઓનો નાશ જ થાય. તમે કાઈ દિવસ ખેતરોમાં ગયા છો? તમને હું ખાતરી પૂરેક કહું છું કે ખેતરોમાં આપણા ખેડૂતો નિર્ભય થઈને આજ પણ ફૂંચે છે, ત્યારે ત્યાં અંગ્રેજ અને તમે સુવાની આનાદાની કરશો. બળ એ નિર્ભયતામાં રહેલું છે. શરીરમાં માસત્તા લોચા બદ્દ હોવામાં બળ નથી. એ તમે થોડોક ખ્યાલ કરશો તો જાણી શકશો. બીજા, પીંડારા અને હા તે આપણા દેશી જાણ છે. તેને જીતવા તે તમારું અને અમારું કામ છે. તમારા જ જાણનો તમને જ્યારે લાય રહેશે, ત્યારે તમે દેકાલાસર પહોંચવાના નથી.

૧૧. ચોરાનો અને ચૂંટારાનો ભય કુટલીક જગ્યાઓમાં ઓછો હોય. પ્રમાણમાં હોય જ છે. સ્વરાજ્ય મેળવવાનો અર્થ સ્વરક્ષા પણ છે. શીત આપણી રક્ષા કરે અને આપણે સ્વરાજ્ય ભોગવીએ એ ન અને. લોકોમાં પોતાની રક્ષા કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. એ શક્તિ એ રીતે આવે. એક તો ચોર ચૂંટારાને ચોરવા અને લૂંટવા દઢને, એટલે કંઈ મિલકત ન રાખીને, અથવા તો ચોરચૂંટારાને દંડ દઢને. અથવા માનુષ્યો પોતાની મિલકત ખોળા અથવા કંઈ મિલકત ન રાખ્યા તૈયાર નથી હોતા એટલે ચોર ચૂંટારાને દંડ દઈ દાસવ્યા વૃત્તિઓ રમે છે. કાંઈ ચોરીદાર સજે છે અને કોઈ પોતે જ તેઓની સાથે સદી લે છે. અથવા રામનું ચોર ચૂંટારાથી પ્રગતી રક્ષા કરવાનું મુખ્ય કામ હોય છે. એ રક્ષા કેમ પોતાની નેમ કરતાં શીખે તો જ સ્વરાજ્ય હોય. એટલે આપણામાં એ શક્તિ આવવી જ જોઈએ. કામ મુશ્કેલ નથી. મનોભાવો અને ઇર્ષ્યા. લોકો પોતાના સ્વયંસંવદા તૈયાર કરે અને પડે. જરૂર કરે ન જતાં ખતા ઢીલી જ જોઈએ. આટલું જ કામ હોય. રહે જાને નેરોનો ભય તો દૂર થાય જ.

૧૨. જેનું અટક કનવી સાથે જ અને તૈયારે જોરથી તે સુરક્ષાનું કામ કરે તેટલું જોરથી અથવા એ એટલું જોરનું છે તેના કરતાં બીજાને તેના પાયામાંથી અચાની સેવો એ જોરે કરવાનું જ જોઈએ. ચૂંટારાનું એ એક મતભાવ જોઈએ કે એમને દૂર કરવાના કારણે આપણી પાસે હેરા જ જોઈએ. તેઓને રાજ્યમાં આવે નહીં. ચૂંટારાનાં કામને કામ પિલે. તેઓને કમવડી, સમજવડી, દુઝવડી તે કે જે કમવડી એવે કમવડી કરેનું નથી. તેઓની સાથે જોર કરવાનું જોઈએ. તેઓ જોર કરવાને જોઈએ. આ તરફ જોર કરવાનું હેરાને તેઓને રીતે જોઈએ છે.

૧૩. જોર અને જોર. જોર ને એ જોર જોરનું નહીં. જોર અને જોર અને જોરનું જોર નહીં. જોર અને જોર

વિનયનું. તેઓ જો બૂખને લીધે લૂંટ કરતા હોય તો તેઓની બૂખ દૂર કરવી. તેઓને કેળવણી આપવી. તેઓની સારી ભાવનાઓ જાગ્રત કરવી, આપણને સ્વરાજ્ય હોય તો આપણે શું કરીએ ? આપણું સ્વરાજ્ય બચાવવા હોય તો અવશ્ય તેઓને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

૧૪. [હાકરગ્રામો ઉપર ચોરીનો આરોપ ધણીવાર મૂકવામાં આવે છે. તેમને તો મારે એટલું જ કહેવાનું હોય કે] તમે ધારાજી નથી, પણ હાકરગ્રામ—નદિ દક્ષિણ-છા. તમારે હાકર બનવું હોય તો તમે નાના ચોર ન થઈ શકો. પારીદાર પણ પોતાને ક્ષત્રિય કહેવડાવે છે, પણ એ ક્ષત્રિય નથી; કારણ કે એ ચોરીમાં પોતાનો ભાગ ચાપે છે—એ ચોરીનો માલ લે છે. એ ક્ષાત્રધર્મ બૂલી ગયા છે. પણ તમે તો ક્ષત્રિય જેવા જ લાગો છો, સ્વ રાખી ક્ષત્રિય હોવાનો દેખાવ કરો છો. હું તમને કહું છું કે તમે પ્રગતે રંગતવા સાર ક્ષત્રિય નથી; પણ તેમનું રક્ષણ કરવા સાર છે. તમે દાર પીઓ, પ્રગતે દૂભવો, ઓઝો પર કુદષ્ટિ કરો, કે કોઈને ઘૂંટો—એ તમારો ધર્મ નથી. એમ કરો તો લપટ કહેવાઓ. લપટને ક્ષત્રિય ન કહેવાય. હું ધારાજીઓને મારા બાઈ સમજું છું. હું કહું છું કે પારીદાર લપટ બને તો તમે એને ઓઝો. હું તમારામાંનો જ છું. પારીદારમણિ પણ જુ, એમને ક્ષત્રિય બતાવી દૂ એમની સાથે રહેવા આપ્યો. જ્યારે મે આંતરજી કે એ પારીદારો ઘૂંટીને માલ ચાપે છે, ત્યારે મને સંકા થઈ કે નામદે તો નદિ હોય ? જો તમે પારીદાર કામ મારફતે ગ્વરાજ્યમાં દિસ્તો આપવા હિંમત હો તો તમે એ કામ બૂલી જાવો. ધારાજી હાકર ત્યારે જ બનશે કે જ્યારે તે દેશનું રક્ષણ કરતા હશે.

૧૫ ધારાજીઓના હેટલાક ઝાલી અને રિવેજી આપવાનો છે. તેમણે ધારાજીની રિયાત નુકારવા સતત પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

૧૬ જો પારીદાર ઉપર ન્યાયો છે એ આગેપ ખરો હોય તો તેઓને બચાવવાનો દેા હોય જોઈએ. તેમજ અંધાર

રીતે, ચોરીનો માલ ખરીદી પૈસા એકઠો કરવાની આદતને પાપ માનવું જોઈએ. પાટીદારો બહાદુર અને જ્ઞાની કામ ગણાય. પાટીદાર કામે ખેડાની લડત વેળા શૌર્ય, ચાતુરી, એકતા, સમજ વિગેરે ગુણોનું દર્શન આપ્યા હિંદને કરાચું હતું. એ કામને માંહોમાંહે દ્રેષ અને અયોગ્ય રીતે કમાણીની ટેવ ન જ શોભે.

૧૭. આ સુધારણાનું કામ સાધુઓનું છે. પૂર્વે પણ આવાઓને બોધ સાધુઓ જ આપતા. સ્વામીનારાયણે પોતે સામાન્ય વર્ણો પર સારી અસર પાડી તેઓની ખૂરી આદતો છોડાવી હતી. બધા સંપ્રદાયના સાધુફકીરોનો ધર્મ છે કે તેઓએ નિર્લેપ બની આવી કામોમાં પ્રવેશ કરવો અને પોતાના જીનને જોખમે પણ આ લોકોને તેમના અયોગ્ય ધંધામાંથી રોકવા પ્રયત્ન કરવો. સાધુઓ જો આ તેમનું આવશ્યક કાર્ય હાથમાં લે તો થોડી જ મુદતમાં મેં વર્ણવી છે એવી કામો પર અસર કરે.

૧૮. સાધુ એજ કે જે એમનામાં ચાલ્યો જાય, — જે એમનો સંગ ન કરવા છતાં પણ પત્ર માફક નિર્લેપ રહી એમને સમજાવવા જાય. હું સાધુ હોવાનો દાવો નથી કરતો; પણ ગૃહસ્થ હોવા છતાં કહું છું કે જો હું આ કામમાં ન રોકાયો હોત તો હું બીલોમાં અને જંગલી જનોમાં જઈને રહેત; તેમને શુદ્ધ, દયાવાનુ, બહાદુર, સદાચારણી, અને સાચાબોલા થવાનો ઉપદેશ આપી એમની પાસે પ્રગ્નનું રક્ષણ કરાવત.

૧૯. સરકાર પણ એટલું તો શીખવે છે. તે દંડ દે છે તેમ મુક્તિદોગ્ગ જેવી સંસ્થાઓની મદદ હુંટ ઇત્યાદિ કુકર્મો કરનારી કામોને સુધારવાને સારૂ વત્તાઓજ પ્રમાણમાં લે છે. આપણી પાસે તો સરકાર કરતાં આવાં કામોને સારૂ ધણાં બળવાનુ સાધનો છે, કેમકે તેને સારૂ સાધુઓનો અને ફકીરોનો સમાજ પડ્યો છે. એ સમાજ ખરી સાધુના અથવા ફકીરી સંપાદન કરે તો આ કામમાં સંપૂર્ણ મદદ લઈ શકે છે. આને

સાર સંપત્તિઓની જરૂરીયાત કોઈએ ન માનવી. દરેક ગામ કે શહેર કે ન્યાં રાષ્ટ્રીય ભક્તિ થઈ છે, ત્યાં ખીજતી વાટ બેસા વિના કોઈએ પોતાની રક્ષાનો અને સુધારાનો પ્રયત્ન કરી લેવો જોઈએ. ખેડાર કોઈએ પણ એ કામ બરોજર થઈ જશે તો ખીજતી ગામોમાં એ પ્રથમ પોતાની મેળે ઘખમ થઈ જશે.

૨૦. ઉપરના બધા પ્રયત્નો એકખીજના મદદગાર છે, પણ માનીએ કે એ બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ બન, તો હું જરૂર સલાહ આપું કે આપણે એવા સુંદર ચોર દલપાદિની સાથે યવાની દક્ષિ મેળવવી. એ દક્ષિન દલિપાદિ જતાં જતાં દોષ રહે. દરેક મામલા મોટા પુરોગામાં પોતાની જાતને જોખમમાં મૂકવાની દક્ષિન આવે તો તેઓએ રક્ષા બની જતું જોઈએ અને મામની મોટી કરી જોઈએ. ત્યારે કોઈ પણ મામ સુંદર ચોર ચિગેરે આવે, ત્યારે સૌ માણસો જાગ્રત રહે, રે નહિ અને લક્ષ્ય તૈયાર થઈ જાય તો સુંદર જરૂર જાને. સુંદર ચોર પાત્રે બંદુકા ચિગેરે દોષ છે એવું મેં સાંજાવ્યું છે. તેથી સુંદર બંદુકદાર સામે પણ બંદુકદાર માણસ તો જરૂર લાડી રહે છે. બંદુકયાગ્રને મહાત્મ કરનારા પણ પાણને મેં સાંજાવ્યું છે. એ કંઈ અલ્પભાવિક ખીના નથી. બંદુક રોડનાર પણ હાથેમાં કંઈ પાણનું હથિયાર સાથે નથી રાખતો. જ્યાં કોઈ વેણ તેણે જોડે બંદુકયાગ્રની સાથે પણ થઈ જાય છે. ત્યારે તે પાછો નહાતા રહે છે. સુંદર ચોર હાથેમાં મરજીની દક્ષિમાં જ રહેતું છે એટલે ચોરો દરેક નજરમાં રહેતું રહે. પોતાની જાતને જાણવરા રહેતું ચોરો દરેકમાં રહેતું જોઈએ. અને દરેકે એવાની જોડાણની જા જ લેવી જોઈએ. એ જોડાણ અલપભાવિક નથી અપાવી પણ જાતને કંઈ કરવાની આવે છે. જોતો: રે મુકાલી આવે કે લડી વિરોધ રહેતો એવી દક્ષિન મેળવવાને જાગ્રત સાવચેત રહે છે. અને જોડાણને અલ્પભાવિક નથી જાતને જોડે જોડાણ નથી થઈ અને જોડે: જોડે પણ જોડે જાગ્રત કરે રહેતું છે તે જોડે:

શરતીર અને સમયને માટે જ એ ધન છે. જે વીરચિરોમણિ છે તે જ આપણને કરીને પોતાના પ્રાણની આત્મિક આપણે; સામાના પ્રાણ લેશે નહિ. એ ધા ઝીવશે, ધા કરશે નહિ. કારણ એ જાણે છે કે ઇશ્વરની સૃષ્ટિને ઇગ્નિ કરવી એ અધર્મ છે.

૨૩. આપણામાંના મોટામોટાની ફરજ છે કે તે પોલિસને સમજાવે. હું બધા પોલિસને કહેવા માગું છું કે તમે માત્ર બાઇ છો, તમે મામડીઆઓના પણ બાઇ છો, તો તમને કહું છું કે સરકાર તમને ગંદું કામ સોંપે તો તે તમારાથી ન જ થઈ શકે. અમને પણ તમે તમારા બાઇ સમજો તો અમારું કામ તમે કરો, પણ રાંબાને નહિ. સરકારના તમે નોકર છો તો સરકાર અમારી નોકર છે, અમે તેથી તમારી ફરજ નથી કે સરકાર તમને કાંઈ ગંદું કામ ઉદાવવાનું કહે તે ઉદાવો. સરકારનો પોલિસ વગર દૂકમે ધર છુંદે, ખીજાઓ પાસે છુંદે કરાવે ત્તી ઉપર મુલમ કરે તેમાં સરકારની કાંઈ તકભીર નથી. પણ પોલિસ પોતાની મરજીથી જ સિરજોરી કરે છે. આનો રસ્તો એ છે કે સારા સારા માણસો પોલિસને જાણને સમજાવે કે તમારી લાલ પાધડી ફેંચના રક્ષણ માટે છે, બદલુ માટે નથી. ગામડાનાં માણસો પણ તમારાં છે એમ સમજી તમે તેમને તમારાં કરો.

૨૪. ધરણી બહે ધરણ ન હોડે, ખિતાબી બહે ખિતાબને વગગી રહે, અમલદાર બહે ઉદ્ધતાર્થ વાપરે, સિપાઈ બહે આપણને મારે તેમ હતાં આપણે મૂંઝે મ્હોડે એ બધું સડન કરીએ, શાંતિ ન હોડીએ સરકારના દોષોનો જ વિચાર કરવાને બદલે આપણા દોષો જોના-આપણી નમજાઈઓ તપાસતાં શીખવું અને તે કદાચના ઉપાયો યોગ્યા.

૨૫. પણ શાંતિનો ઇલાજ કરતો છતાં હું એમ નથી ઇન્હોતો કે દિંદુરચાનની ફેંચ નામદં જની વનય, પરાધીન જની વનય, અને સ્ત્રીઓની રક્ષા માટે પણ નાનાકાન રહે. શું દિંદુરચાનના શોક એટલા નામદં જની ગયા છે કે પોતાના માત્ર

લઈને આવે, સમન્સ લઈને આવે ત્યારે તમે જાણ નીકળો એ તો તમારી નામદારી મુશ્કેલી. આપણે ૫૦ માણસ ઉપા દોડાએ અને એક સિપાઈ દુકમ આપવા આપ્યો હોય તેને આપણે મારી છાડીએ એમાં નવાઈ શી? તો પણ તે દુકમને માનવો એમાં જ આપણી મદદનગી છે. પોલિસનું તો પકડવાનું કામ - છે. તેનું નારંદ અયોગ્ય હોય તોપણ પોલિસના હાથમાંથી આપણે કોઈને છોડાવી નથી શકતા. પોલિસ પકડતાં તમને મારે, મારો દે, તો તે પણ તમારે સહન કરી લેવી જોઈએ. પણ તમારા ઘરમાં પોલિસ આવે, તમારું દોરડાંખર લૂંટવા આવે, તમારું ધન લૂંટવા આવે, તો તમે જરૂર તેની સામે યજ્ઞ અને લાંબી વાપરજો—તે તમે તમારો પ્રાણ આપવા તૈયાર ન હો તો. પણ વળી બીજી સંસ્ત કઈ. તમને આવે પ્રસંગે મારવાનું હકું છું તેથી કાંઈ એમ નથી કહેતો કે તમે કોઈ ચોર આવે તેને જાનથી મારી નાંખજો. લગ્નકાળે પણ કાંઈ કાપડો હોય છે ના? લાકીની સામે તલવાર ખેંચવી એ ધર્મ નથી, લાકીની સામે મુઠ્ઠો મારવો એ ધર્મ છે. એક માણસની સામે ૫૦ માણસનું સૈન્ય લઈને જતું એ ધર્મ નથી, નામદાર છે. લાકીની સામે તલવાર ખેંચવાથી, એકની સામે ૫૦ જવાથી, આપણે નામદાર બન્યા છીએ. તમે કરપોક ન બનો; નામદાર કદિ ન થાઓ; છતાં કોઈનું ખૂન ન કરો એ દૃઢ હૃદય હું.

૨૮. 'આપ જાણ તો જાણ જાણ' એ કહેવતમાં ભારે સિદ્ધાંત ધૂપાયેલો છે. આપણે મેલા અને બ્લીકણ હોવાથી દરેક અમલદારને અને પોલિસને આપણો દુરમન માનીએ છીએ. આપણે જો બ્લીક મેલીએ તો ધૂપી કે ઉધાડી પોલિસથી ન ડરીએ અને કોઈના લમાબ્યા ન લગીએ. આપણે કેવળ અંતરબળથી જ ઝુલવા માગીએ છીએ, અને તે બળ કોઈનું આપ્યું મળે તેમ નથી. તે તો હથેલી પાસેથી જ મળે આપણી નબળાઈએને છતાં એટલે સ્વચ્છ મન.

૨૯. હું જાણ દુઃખોનું નિવારણ સત્યાગ્રહ છે એમ કહી રહ્યો છું.

આ સહનત મિટાવવાનો છતાં શાંતિનો ઇલાજ બતાવી રહ્યો હતું.

૩૦. હિન્દુસ્થાનના વાયવ્ય ખુણામાં આવેલી સરહદ પર કેટલીક જંગલી જાતો વસે છે. તેઓ મુસલમાન છે અને હૂંટકાટ તથા માણસોનાં હરણ કરી પોતાનું ભરણપોષણ કરે છે, તાબેતરમાં તેઓએ એક અંગ્રેજ છોકરી પકડી લીધેલી અને તેને છોડાવવાનો દંડ મળ્યો ત્યારે જ તેને છોડી. આમ જ તેઓ પાસેના ગામડાઓમાં રહેતા હિન્દુઓને હૂંટે છે, તેઓને પકડી જાય છે અને જ્યારે પૈસા મળે ત્યારે તેઓને છોડે છે. આ પ્રમાણે મુસલમાનોને પણ તેઓ રંનડે છે. એટલે આ હૂંટકાટ મુસલમાનો કેવળ હિન્દુની જ કરે છે એવું નથી. છતાં હાલ હિન્દુ-મુસલમાનની એકતાનો મધુર પવન વાઈ રહ્યો છે, તેથી કેટલાક હિન્દુઓ એ એકતા ઉપર જોર મૂકી કહે છે કે જે મુસલમાનો ખરા હોય તો તેઓએ ઇલાજ કરી આ હૂંટકાટ અટકાવવી જોઈએ. મારી ખાતરી છે કે આ વચન અજાનનું છે. હિન્દુના મુસલમાનો સરહદની જંગલી ડામો ઉપર દંડ જ અસર નથી ધરાવતા. વળી તેઓ પોતે પણ હૂંટાય છે એ હું બતાવી ગયો છું. છતાં આપણે આ પીડાનો ઇલાજ શાંતિ જ જુટકા છે. જેઓ હૂંટાય છે, જેઓ પકડાય છે તેઓને મદદ મળવી જોઈએ. આ કાર્ય સરકારનું છે. જે સરકાર આટલી રક્ષા ન કરી શકે તો તેની રક્ષા કરવાની જે મદદાલતિન ગણાય છે તેનું શું ? હું પોતે એ સક્રિય ઉપર બહુ મોહિત નથી રહ્યો. ગુન્ડો ધયા પછી ગુન્ડેમારને દંડ દેવાની જેટલી સક્રિય સરકાર ધરાવે છે, તેટલી ગુન્ડાને અટકાવવાની નથી ધરાવતી. તેમાં સરકારનો ખાસ દોષ પણ હું તો ન કાઢું. માણસ પોતાનો સ્વજાતિ ન જાહેરે ત્યાં સુધી ગુન્ડા તો યવા જ કરશે. દંડના જાયથી જેટલા ચોરી શકાય તેટલા રાજ્યસભા ઓડાવવા પ્રમાણમાં રોકે છે.

૩૧. સુનો અને ખને ઉપાય તો બેદાના કાયમાં જોવા જોઈએ. સરહદ ઉપર શું કે ખોટું જગ્યાએ વસતા બેદામાં શું, બેદાનાનાં

પેનામાં પેનાનો ખચાપ કરવાની શક્તિ આવવી જોઈએ. ન પેાષ તો ફળવતી જોઈએ. એક પાટ્ટીની પ્રેમજ્વાળા છતી પેનાની અને બીજી જાણી રોકવાની. આમાન્ય રીતે મિશ્ર દિવાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. સોફા પેનાના ખચાવનેની ધરીર શક્તિ મેળવી તે છે, અને પાટ્ટીની સાથે મંડોળન ચખચા પણ મળે છે. સરદારનાં મામડાંના સોફા આ બન્ને દિવાનો પ્રયોગ કરી શકે છે. પેાષે એકલા યઈ કુંડાચની ટોચની સામે લટકાવી તેવારી રાખી શકે છે, તેમજ તેઓની સાથે સાનિને સમયે મમ્મલન પણ કરી શકે છે. સરદાર પરની કામો ભૂખે મરતી હોય તો પાટ્ટીની ભાજી તેઓને ધરતો કરી સદાય આપી શકે છે. સરદાર પેાષે પણ એમ જ કરે છે.

૩૨. અને આવા ઇલાજોની સાથે જ મુસલમાનો સરદારની કામો સાથે જરા પણ સંબંધ રાખે છે તેઓ આ કામોને સદેશ મોકલાવી તેઓને કુંડાકાર કરતાં રોકી શકે છે. આમ બધા ઇલાજો, સરદાર તરફથી લોકો તરફથી અને ખાસ મુસલમાનો તરફથી એક સાથે લેવાય તો આ ઉપદ્રવોમાંથી બચી જવાય. મુસલમાનો કંઈ નથી કરતા એમ માની બેસી રહેવાથી કશું વળવાનું નથી, અને તેવો વિચાર તેઓને ગેરઈ-સાફ કરનારો ગણાય.

૩૩. (ચોરીનું એક મૂળ રહેલું ગણાય છે.) રહેલોમાં ચોરીની અને લાંચની બધી બુઝો અને ફરિયાદો ખરી હોય તો આપણને શરમાવાનું કારણ છે. દેશ આખામાં આત્મશુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હોય તે વેળા કોઈ પણ જગ્યાએ લાંચ કે ચોરીની ફરિયાદ હોય તો દુઃખ થયા વિના ન જ રહે. રહેલોમાં ચોરી થાય છે તેમાં સરકારનો હાથ તો નથી જ. તેમાં તો જવાબદારી કેવળ આપણી છે. મારા સાલજવામાં ત્યાંસુધી આવ્યું છે કે રહેલોમાં દુષ્ટતા સમયે ધાસ વેતલો તોપણ લાંચ આપવી પડે! મને તે સામાનની બેઝી કહે તો તેમથી જરા પણ તે બેઝી તોડાય એવી હોય તો ચોરી થાય જ.

૭. (શુદ્ધ નામદાઈ બતાવવા કરતાં તો શરીરબળ વાપરવું એ સારું છે, પરંતુ) જરૂર કરતાં વધારે શરીરબળ વાપરવું એ તો ચોક્કસ નામદાઈ છે; બહાદુર માણસ ચોરને મારી નથી નાંખતો; પકડીને માત્ર પોલિસને સોંપી દે છે. એના કરતાં પણ શૂરો હશે તે માત્ર એને પકડીને ઘર બહાર મૂકી આવશે અને એની વાત સરખી મૂકી જશે. સાથી શૂરો છે તે તો ચોરની દયા ખાશે, તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરશે, તેનાં માળ તમાચો ખાઈ લેશે, એને હાથે, મરી પણ લેશે— પણ સામે નહિ માં.

૮. આટલી અધીગતિએ પહોંચેલા પ્રાંતમાં કામ કરનારાઓને તો મારે આકરી ચેતવણી આપી મૂકવી ઘટે. નાનામાં નાની અને નજીવીમાં નજીવી બાબતમાં પણ લોકોને ચત્રવવાની દિશાએ તેઓ જે કંઈ કરે, જે કંઈ પગલું લે, જે કંઈ સલાહ લોકોને આપે, તેમાં તેમણે ખૂબ સાવધાન રહેવું જોઈશે. જે તેઓ પોલિસને તેમની કાયદેસર ફરજ બજાવવામાં સામે ઘસે તો તેમનું કામ બગડશે. પોલિસ ગેરકાયદે કામ કરી રહી છે એવું પણ તેમને કેટલીકવાર મડીલરને માટે લાગશે, છતાં તેમણે અવિચાર ન જ કરવો જોઈએ. દાખલા તરીકે પોલિસ વગર વારંદે કાઢીને પકડે; તો તેવા દાખલાઓમાં પણ લોકોએ પોલિસની સામે ન યતું જોઈએ. તેમણે કાયદે પોતાના હાથમાં ન લેતાં તેનો જે કંઈ અમલ કરવામાં આવે તેને તરકાળને માટે તાલે યતું જોઈએ. તેમણે યાદ રાખવું જોઈએ કે ગમે તેવા કારણસર પણ અદાલતનો આશ્રય ન લેવાના નિયમમાં જ્યાંસુધી આપણે મક્કમ રહીશું ત્યાંસુધી કાયદાની ધાર આપણને વાંછી સકવાની નથી. વળી આપણા પોલિસ અમલદારો અને તેમના હાથ નીચેના માણસો પાસે જ આપણે ઈન્સાફ લેવા માંગીએ છીએ. પોલિસ આપણા બાઈ છે, તે લોકો રેવનનું રક્ષણ કરે બક્ષણ ન કરે એ તેની ફરજ છે.

નથી. તેઓ પ્રતિપૂજને પાપ માને છે. સમકૃષ્ણાદિને માન આપે છે પણ તેમને જે સ્થાન દિંદુધર્મમાં છે તે નથી આપતા. ગૈરદ્વાને તેઓ માનતા નથી એ કે નામાંસ શરણ નથી કરતા. તેઓ પુનર્જન્મ તથા મુક્તિને માને છે. વેદને કે બીજા દિંદુ શાસ્ત્રને તેઓ વિરોધ માન આપતા નથી. તેમનો ધર્મગ્રંથ ગુરુઓની વાણી છે. તેનાથી બીજા કોઈ શાસ્ત્રને તેઓ ધર્મશાસ્ત્રો તરીકે નથી માનતા. તેઓમાં સચળ અને તમાકુનો નિર્ભય ગવયો છે.

૪. શીખોના મંદિર ગુરુદ્વારા નામે ઓળખાય છે. આ ગુરુદ્વારામાં સુધારકોની માન્યતા પ્રમાણે આચાર મંદ થયે છે અને તેમાં રહેલા મંદનો ઘણી વેળા ધર્મરહિત પાખંડી હોય છે. કેટલાક ગુરુદ્વારા ઐતિહાસિક છે. આવા બધા ગુરુદ્વારાનો કબજો લઈ લેવો તેને સુધારકો ઈષ્ટ માને છે. તેમાં ફેરફારો લખાવ કરવાની અને તેને એક સમિતિની સત્તા તથા મૂકવાની આ દિવસ્યાલ છે. કેટલાંક વર્ષો થયાં તે ચાલુ છે. તેમાં મોટા, શીખો પણ સામેલ છે. અસહકાર પછી આ પ્રવૃત્તિએ વધારે ઉગ્ર રૂપ પકડ્યું છે. ગુરુદ્વારાઓનો કબજો શીખોનાં મંડળો લેનાં વન્ય છે. આ મંડળો અકાશી જથ્થા અથવા અકાશી હથેલી નામે ઓળખાય છે. આવા દલો ઢેકઢેકાણે ફેલાઈ ગયા છે. તેમનું મથક અમૃતસર છે. તેઓ ઉપર વહુવેલી પાત્ર સંજ્ઞાઓ ધારણ કરનારા છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ કાળા પાંધડી બાંધે છે, કાળા પટો ખભે રાખે છે, અને સાથે એક નાની ફરસી વાળા મોટી યાંત્ર પણ રાખે છે. કાંઈકાંઈની યાંત્રમાં ફરસી નથી હોતી. આવી દુકડીઓમાંના પચાસ કે સા માણસો જઈ ગુરુદ્વારાઓનો કબજો લે છે. તેઓનું કહેવું એવું છે કે આ દુકડીઓનો ધરાદો જીવરહસીથી કબજો લેવાનો નથી કોનો; પોતે મારુ ખાય છ પણ કોઈને મારતા નથી. આમ જતા પચાસ કે વધારે માણસોના ટોળાનું ઉપર વહુવેલા રૂપે કોઈ જગ્યાએ જવું એ એક પ્રકારનો સ્વઅજ્ઞાનો દેખાવ તો છે જ અને તેથી ગુરુદ્વારાના રખેવાળો ડર એ સહેજ છે.

૭. નારજીદાસને ચુરદારાપર દૂમલો થવાનો ભય કેટલાક માસથી હતો. તેણે તૈયારીઓ કરી રાખી હતી. હથિયાર-દારૂગોળો એકઠાં કર્યાં હતાં. આસપાસ ફાટડીઓ બાંધી ફાટ જેવી દિવાલ કરી મૂકી હતી. ફાટડીઓમાં બંદુકોના બાર કરવાનાં બાકારાં કર્યાં હતાં. મુખ્ય દરવાજાને લેખંડનાં બાંધ પનરાં જડ્યાં હતાં. મોઢે ગયેલો જીવતો ન આવી શકે અને દરવાજા બંધ હોય તો બહારનો એકાએક અંદર પ્રવેશ ન કરી શકે એવો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. દેવળ ફાટડીઓની દારોની લગભગ વચ્ચે છે. અંદર આરસ બિછાવેલ છે.

૮. રવિવારે લઘુમનસિંઘ અને તેની ટુકડીએ મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. એમ કહેવાય છે કે તેમણે કેવળ દર્શન કરવાના જ હેતુથી પ્રવેશ કરેલો. તેમનો ઇરાદો આજે કાળે લેવાનો નહોતો. નારજીદાસ તો ભયભીત હતો. ચુંદો સંકેત હોય છે. તે ગાંડો બન્યો હતો. અકાલી દહને પોતાનો સત્તુ ગણતો હતો. લઘુમનસિંઘે અંધસાહેબની પાસે માથું ઝૂકાવ્યું તે જ પડીએ નારજીદાસના મારાઓએ જાણીના બાર શરૂ કર્યા. મારાઓ ફાટડીઓની અમાસીપર હતા એમ કહેવાય છે. અંધસાહેબની ઉપર અને આરસની ઉપર સ્થંભો ઉપર મેં જાણીની નિશાનીઓ લેઈ. લઘુમનસિંઘ પડ્યા. ફાઈ કહે છે તેમને પલાયેલા અને સોદીથી નીનરના પજુ જીવના પસડી જવામાં આવ્યા, નજીકને ઝાડે બાંધ્યા અને જાળ્યા! બળેલું થા તો મેં લેવું. સોદીના લીસોલા પજુ લેવા.

૯. બીજાઓએ કુપાવાની ફાટડીએ સોદી ફાઈ કર્યાં ને ફાઈ કર્યા એમ જીવ બચાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પણ મદન તો મોટો બન્યો હતો. તેની પાસે ખૂબીઓ હતા. ગધાને દારૂ મારવાનો નિશ્ચય કર્યો ફાટડીઓમાં તે બધા બધા જીવતા હતા ત્યાં ત્યાં આ સુધારક લીસોને માર્યા. અધવચ્ચે કર્યા પડી તેઓના હાથ કાન પિયરે કાપ્યા. ફાટડીના આ પરિવ્રજાનું પર મનુષ્ય સહ્યસ બન્યો. તેણે ઘરને આટલો આટલું ને પસ ન હતું કેમ જાણે જે

૫. આ પ્રવૃત્તિમાં જળરદસ્તીનો દેખાવ હોય या ન હો પણ તેથી તેઓના મોટામાં મોટા ગુરુદ્વારા અકાલી જથાના કબજામાં આવી ગયા છે અને તે કબજે લેતાં તેઓને લગભગ ૧૬૦ માણસો ખોવા પડ્યાં છે.

૬. તેમાંનો મુખ્ય મરો તેઓના સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગુરુદ્વારાનો કબજે લેવામાં થયો છે. ગુરુદ્વારાનું નામ નાનકાના સાહેબ કહેવાય છે. તે લાહોરથી ૪૦ માઈલ દૂર છે. રેલ્વેસ્ટેશન પણ તેજ નામનું છે. આ ગુરુદ્વારા ગુરુ નાનક સાહેબની યાદીમાં સ્થપાયેલું છે. નાનકાનામાં એક નહિ, પણ પાંચ ગુરુદ્વારા છે. તેમાં એક એ જગ્યા છે કે જ્યાં ગુરુ નાનકને સર્વે નિર્દોષ ભાવે પોતાની ફેણ પાથરી જાયા આપી હતી એમ કહેવાય છે. આ ગુરુદ્વારાનો કબજો મહાંત નારણદાસને હાથ હતો. એમ કહેવાય છે કે તે વિપરી હતો. જો કે ઉદાસી કહેવાય છતાં તેણે એક બાઇને રાખેલી. તેની આવક વર્ષે પાંચ લાખ રૂપિયાની હશે એમ ગણાય છે. આ ગુરુદ્વારાની ઉપર અકાલી દલની નજર હતી જ. તેમનો વિચાર ત્રીજી ચોથી માય ૧૯૨૧ ના રોજે કંઈક પગલું લેવાનો હતો. પણ ૨૫. સરદાર લખમનસિંગ અને ૨૫. સરદાર દલીપસિંગ થોભી ન શક્યા. આ બંને સરદાર લખપતિ હતા. તેઓમાંના પહેલાએ નાનકાના સાહેબ પાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓની સાથે લગભગ બસો માણસ હશે. સરદાર દલીપસિંગે સરદાર લખમનસિંગને વાર્યા, પણ તેણે કહ્યું કે પ્રતિજ્ઞા લઇને નીકળ્યો છું કે ‘મારે ત્રણસાહેબની પાસે માયુ’ જુકાવવું. તેમ કરતાં નશીબે મરવાનું હશે તો મરીશ.’—આગલી રાતે સરદાર દલીપસિંગ મારી સાથે બીજા શીખ લાઇઓની સમક્ષ વાતો કરતા હતા. મોત તેમને નાનકાના લઈ ગયું. સરદાર દલીપસિંગ મિત્રને એકલા કેમ જવા દે? તે પણ સાથે ચાડ્યાં. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ને રવિવારનું પરાડીયું હતું. શીખ દલ આવી પહોંચ્યું.

સ્વપ્ન મનુષ્ય અને નેમનાં આપને વિશે મંદા નેદરે ૧૦૧, ૧૦૨ જે તેઓ કેવળ મનના દેવોથી પણ દોષ અને તેઓ દુરે ૨૬૦૩ દશિપાર દોષા જ્યાં તે દેવાઓ વિના મનુષ્યે મેદધ દેવ તે આધુનિક મનમાં જાણે નથી જાણના એવે ૧૦૩૫૨ શાવળગતો દાખલો નેમજે જ્વલતી જ્વાળા રજુ કરે મનુષ્યે એનું જન્યુ દોષ તે આ જમાનામાં કેવળ દિગ્દુરદનમાં જ એ બની શકે. સંતોષજનક તે એ છે કે જે જે મીઠાની કાંઈ મેં આ વિશે જાન કરી છે તેમાંના જનજન અપરાધ વિના હોયને મેં એમ જ માનનારા જોયા કે આ દેવલો પીરો દોષ જાનર જ મેદધા અને દશિપાર ઉઘાળી શકે તેવી સ્થિતિ હતી જ્યાં તેઓ શાંતિથી જ કામ લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી મેદધા તેથી દશિપાર ખેંચ્યા વિના મૂક્યા.

૧૮. આ જાન ખસેખર દોષ તે અદિષ્ટામક અસદકારનો આ સંપૂર્ણ દાખલો છે અને મારી ૬૬ માન્યતા છે કે તેની અસર રવરાજ્યની પ્રવૃત્તિ ઉપર બારે પડવાની છે.

૧૫. આ ખજર સરકારને કારકરમાં મળતાં ખાસ ટૂંકરી લગ્ગર મોકલ્યું અને મદંતને તથા તેના સાથીઓ જે ગુરુદ્વારામાં દ્વાપ આજ્યા તેને પકડી કેદ કર્યાં. ખીજે કે ત્રીજે દલાડે ગુરુદ્વારાનો કબજો અકાલી દલની કમિટીને સોંપ્યો. જ્યાં મીખ લાઇઓને સરકારનો વિશ્વાસ નથી. તેઓ માને છે કે મદંતની તૈવારીઓ સરકારના અમલદારોની જ્વળ ખલાર ન હોઈ શકે. પણ આ સ્થળે હું સરકારનો દોષ વિચારવા નથી માગતો.

૧૬. આપણને આમાંથી મી મીખામજૂ મળે છે એ જ જોવાની જરૂર છે. આપણે મરીને આપણી તાકાત એટલી વધારી ચકાએ છીએ કે તેની સીમા નથી જાંધી ચકતા. જે શીખોએ મદંતને અને તેના સાથીઓને મારી નાંખ્યા હોત અથવા તેઓને ધૂન કરી હોત, અગર તો જન્ને પડના સરખા નૂઆ હોત, તો આજે જે જેર અકાલી દલમાં આવ્યું છે તે કદિ ન આવત. જે કે

નિર્દયતાથી તે શરમાયો ન હોય અથવા પોતાનો એક માણસ મર્યો નથી એ શરમને ઢાંકવા માગતો ન હોય તેમ આ વિક્ષેપ મહંતે મુઠકાંઓને ધાસલેટ છાંટી બાળ્યાં ! મંદિરમાં પેડેલો એક પણ માણસ જીવતો બહાર ન જઈ શક્યો. અકાલી દલ તરફથી જોનારો સાક્ષી એક પણ હજી તો નથી મળ્યો. દલીપસિંગ બહાર રહી ગયેલ. કહેવાય છે કે તેણે મહંતને સમજાવ્યો, વાળ્યો. એ કંઈ વાળ્યો વળવાનો હતો ? તેણે દલીપસિંગના પણ પ્રાણ લીધા અને તેને બહાર બળાવ્યો !

૧૦. આમ ધર્મને અર્થે, ધર્મને નામે, દોઢસોથી વધારે શીખોએ પ્રાણ આપી યુરુદ્ધારાની પોતાની માલેકી સિદ્ધ કરી. મેં એક સરદારને પૂછ્યું : ‘તમે આ બલિદાનની કિંમત હિંદુસ્થાનને સાડે શી આંકો છે ?’ તેમણે કહ્યું ‘આ બલિદાનથી કંઈ એકલા શીખની તાકાત નથી વધી, આખા હિંદુસ્થાનની વધી છે. પણ સ્વરાજ્ય મળતાં પહેલાં આવાં બલિદાન આપણને ધણાં પે આપવાં પડે તો નવાઈ નથી. આ બલિદાને દુનિયાને બતાવ્યું છે કે હિંદુસ્થાનમાં કેવા અગિયા માણસો પડ્યા છે. આ સરદારની વાત ખરી છે.

૧૧. મૌઝાના અબદુલકલામ આઝાદ અને હું બન્ને જે દલાડે આ શર્હીદોને અગ્નિસંસ્કાર અપાતો હતો તે દલાડે એક શીખ સભામાં હાજર હતા. ત્યાં તેમણે એક વાક્ય બારે કહ્યું. “એક શીખ યુરુદ્ધારાને દોઢસો શર્હીદોના રુધિરે શુદ્ધ કર્યો છે. હિંદુસ્થાન રૂપી યુરુદ્ધારાને શુદ્ધ કરવા સાડે આપણે બધાએ શહીદ થવું પડે તો શી નવાઈ છે ?”

૧૨. આ આઝાદોનાં જોનારે જરા તપાસીએ. જો તેઓએ યુરુદ્ધારાનો કવજો બળતો દેખાવ કરી જેવા ધારેજો હોય તો તેમાં હેતુ શુદ્ધ હતો, પણ સાધન મંજિત ગણાય. એમ છતાં તેઓ જ મૂઝા તેથી જગત્ તેમની બહાદુરીને તો કંમેશાં વખાણશે જ.

૧૩. જો તેઓ કેવળ દર્શનના જ હેતુથી ગયા હોય પણ જોનારો અચાવ કરતા મૂઝા હોય તોપણ જગત્ તેમની બહાદુરીને

બતી સહે સેતો પગનકે તો એ છે કે જે જે શીખોની સાથે મેં
આ વિષે વાત કરી છે તેમાંના લગભગ અપવાદ વિના ફરકને મેં
એમ જ માનવામાં લેવા કે આ દોષો વીરો હોયને ખાતર જે
મહેશ્વર અને હથિયાર ઉભામી સહે તેવી સ્થિતિ હતી છતાં તેઓ
સાનિથી જ કામ લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી મહેશ્વર તેથી હથિયાર
જેઓ વિના મુઆ.

૧૪. આ વાત બરોબર હોય તો અહિંસાદમકે અસહકારનો
આ સંપૂર્ણ લખણ છે અને મારી દૃઢ માન્યતા છે કે તેની
અસર રવસજનની પ્રવૃત્તિ ઉપર બારે પડવાની છે.

૧૫. આ ખબર સરકારને જાહેરમાં મળતાં ખાસ દેખતી
લરહર મોઢકપુ અને મદંતને નથા તેના સાથીઓ જે ગુરુદ્વારામાં
હાથ આપ્યા તેને પકડી ફેદ ક્યાં ખીજે કે ત્રીજે દહાડે ગુરુમંડરનો
કપાળે અકાલી દલની કમિટીને સોંપે. છતાં શીખ ભાઈઓને
સરકારનો વિશ્વાસ નથી તેઓ માને છે કે મદંતની તૈયારીઓ
સરકારના અમલદારોની બનજી બહાર ન દોરે અને પછી આ રથજે
દુ સરકારનો દોષ વિચારવા નથી માનતા.

૧૬ આપણને આમાંથી મી મીખામણ મળે છે એ જ જોવાની
જરૂર છે. આપણે મરંતને આપણી પકાત એટલી વધારી ચક્રીએ
છીએ કે તેની સીમા નથી પાળી શકતા. જો મીખાએ મદંતને
અને તેના સાથીઓને મારી નાખ્યા હોત અથવા તેઓને ધંત
કરી દોત, અમર ના બન્ને પક્ષના સંખ્યા નબળા હોત, તો આજે
જે જોઈ અકાલી દલમાં આપણે છે તે કદિ ન આવત. જો કે

મૂઆ શીખ છતાં હરી રહ્યા મહંતો અને ખીગતો જોએના કબજામાં ગુરુદ્વારા રહ્યા. અને જેઓએ તેનો કબજો પોતાના સ્વાર્થને સાફ ટકાવી રાખવા માંગ્યો.

૧૭. નાનકાના સાહેબમાં આ જે ભાઈઓએ જ્યારે ભારેમાં ભારે ખાનદાનીનું કામ કર્યું, ત્યારે માલેગાંવનિવાસીઓએ તેટલી જ હેવાનિયત દેખાડી. સખ ઇન્સ્પેક્ટર ગમે તેટલી ગાળો દે ગમે તેટલા ધોંધપરોણા કરે તોપણ મદાસભાને જે માન આપતો હોય તેનાથી તેને મારી નાંખવાનું ધોર કૃત્ય ન જ કરાય. મદાસભાના અનુયાયીઓની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા છે કે દિલ્લે આજાદ કરવા અમે કાંઈને મારીશું નહિ જ; પણ પોતે મરીશું. ત્યાં નારબુદાસે ઓછી ગાળો દીધી હતી ! માલેગાંવમાં આપણા ભાઈઓએ માણસાઈનો લાગ કર્યો. એ રીતે કાઠ સ્વરાજ્ય ન મળે. હું વકીલ તરીકે નહિ પણ એક દિદી તરીકે ઓલી રહ્યો છું. શાંતિનો આપણો દાવો આવાં કૃત્યો અંધ કરીને જ્યારે આપણે સિદ્ધ કરીશું, ત્યારે જ સ્વરાજ્ય મેળવીશું, પંચનતો ઇન્સાફ લઈશું, ખિલાફતનો ફેસલો કરાવીશું, અને આજે ન્યાયને નામે આજ્ઞતા અત્યાચારો દૂર કરીશું. ત્યારે દુનિયા બેશે કે આપણી શાંતિની તાકાત સામે મોટા વજીરોને પોતાનું કંઈકું રદ કરવું પડ્યું છે, આગ્રવાયર અને ગાયરનાં પેનશનો અંધ કરવાં પડ્યાં છે. ત્યારે તે સમજશે કે આપણી તાકાત નથી આવકામાં, કે નથી રશિયા કે ઇંગ્લેન્ડમાં, આપણી અને તેમની સરખામણી જ ન થાય. તેઓના અસહકારમાં મિશ્રિત પ્રતિ રહેલી છે. આપણો આધાર ઇશ અને ગાળ નહિ, પણ સત્યાગ્રહ છે. આપણે હમણાં કરે આપવાનું અંધ કેમ નથી કરતા ! કેમકે માલેગાંવમાં સહેલા પાનલ જેવા ખીગત પળ પાગલો લોકનાં હથ પહેલા છે. જેઓ માનતા હોય કે આ 'શાંતિ'થી પણ કેમ તબ આપણી પાસે પડે છે તેમને હું દૂર રહેવા અરજ કરું. આજનાં ઓછું તેઓ આ લોકચાલની પ્રતિમાં આવે જ કરે.

૯. શૂરા શીખોને.

૯૯૯૯૯૯૯

૧. હજી મરી છૂટેલા વીરપુરુષોનું ખરું સુખ આંકવાનો સમય નથી આવ્યો. કાલ તરત સાં સાં પડ્યાં લેવાયાં જોઈએ એ વિચારી શેવું અત્યારે તો વધારે અનદનું છે. હું પોતે તો નાનકાનાના બીજાનું દત્તાકાંડના જન્મવને સમસ્ત દ્વિદના ચમ્પૂવ મેમ જોટું મદરવ આપું છું. જતાવતામાં આવેલી વીરતાનો જસ એકલા શીખોને જ નહિ, પણ આખી પ્રાળને છે. અને માટે જ શીખ બાક્યોને મારી સલાહ એ જ દોષ છે કે તમે તમારું અવિધ્યનું વર્તન આખી પ્રાળની જરૂરીઆતને વિચારી લઈને પછી જ દરાવતો. ખૂનીઓ પિરુદ ન્યાય મેળવવાની કૈાથી વિશુદ્ધ રીત એ છે કે ન્યાય મેળવવો જ નહિ. ખૂન કરનારાઓ શીખ હશે, પાણુ હશે કે દિદુ હશે તે બધા આપણા દેશબંધુઓ છે. તેમને સળ થવાથી મર્યા તે કંઈ પાછા આવનાર નથી. જેઓનાં દેયાં પવાયાં છે તેમને મારી વિનંતિ છે કે તમે મારી આપો; તમારામાં વેર લેવાનું સામર્થ્ય નથી એટલા માટે નહિ—કારણ કે ધારો તો ખૂનીઓને તમે સિદ્ધા કરાવી શકો તેમ છે—પણ તમારામાં અમાપ બળ રહેલું છે એ જતાવી આપવા માટે. જગવાનુ દોષ તેજ દામાવાનુ થઈ શકે. વેર જતું કરીને દામા દાખવશો તો તમે તમારાં મુરવીર વદાલાઓની સુવર્ણસમી કીર્તિમાં નુકષ બેગવશો.

૨. વિશેષમાં, અસહકારીઓથી તો ખૂનીઓને સળ કરાવવા ખાતર પણ અંગ્રેજ અદાલતોનો આશ્રય લઈ ન શકાય. જો આપણે સ્વરાજ્ય લેવા માગતા દોષીએ, તો આપણું પોતાનું મન માને તેવું

નહિ રહે. દરમિયાન આપણી ફરજ એ છે કે આપણે વિનયપૂર્વક આપણા માર્ગ સાધવો, નેનાઓના મનભેદને સહન કરવો, તેમની અદ્ય સખતી, પણ તેમના મનભેદથી ગભરાયા નિના દૃઢતા, શાંતિ અને નીતિપૂર્વક આગળ વધે જવું, સાચને સાચ આવવાની જ નથી.

૪. [નેનાઓ તો શું પણ અંગ્રેજને તરફ પણ આપણે માનની નજરે જોવું પડશે.] અંગ્રેજ માત્ર ખરાબ એમ હું તો માનીશ નહિ. ધણા અંગ્રેજ હિંદને સ્વરાજ્ય મળે એવું ઇચ્છે છે. એ પ્રગ્નમાં સ્વાર્થ વધારે પડતો છે એ વાત ખરાબર છે. પણ તેથી દરેક અંગ્રેજ ખરાબ છે એમ સાબિત થતું નથી. જેઓ હક્ક, ન્યાય માર્ગે છે તેમણે બધાની તરફ ન્યાય કરવો પડશે. આપણે ન્યાયની વૃત્તિથી કામ લઈશું તો હિંદનો ફૂટકારો વહેલો થશે. તમે એમ પણ જોશો કે અંગ્રેજ માત્રનો દોષ કરીશું તેથી સ્વરાજ્ય છેલ્લું જશે. પણ જો તેઓને પણ ન્યાય કરીશું તો સ્વરાજ્યમાં તેઓની મદદ મળશે.

૨૨. લોકમાન્ય તિલક.

૧. એક અંગ્રેજ લેખી કહ્યું છે કે, અચા મિત્ર પશુ નથી મુખી છેવે છે ત્યાંમુખી દેહે તેા લિખ ન જ છે. એકબીજામાં કંઈક મેદ પશુ જુએ. જો તે અચ મિત્ર હોય તે ને મરે છે તે બેઠને ભાંગિયો નામ છે. મૂએલો જીવતાના શરીરમાં છેવે છે. જીવતાને મન તે મૂઓ ન નથી તેમ તિલક મહારાજ આજે સાબોના શરીરમાં છેવે છે. અનિવારે તેા વિશેષે પોતાના જ શરીરમાં જીવતા હતા.

૨. આજું મૃત્યુ આજસુધી આ 'જમાનામાં' કાઈ લોકનામકને ભામે નથી આવ્યું. દાદાભાઈ ગયા, શીરોજીયાદ ગયા, ગોખલે પશુ ગયા. બધાની પાછળ દબરો સમસાતે ગયા હતા, પશુ તિલકે અવધિ વાળી. તેમની પાછળ તેા આજું જન્મત મરુ. મુખે રવિવારે ઘેલું થઈ મરુ હતું.

૩. આ શો ચમત્કાર? જન્મતમાં ચમત્કાર જેવી વસ્તુ નથી, અથવા તેા જન્મત એ જ એક ચમત્કૃતિ છે. કારણ વિના કાપ બનતું નથી એ અપવાદ વિનાનો સિદ્ધાંત છે. લોકમાન્યનો દિકુર્યાન પરનો પ્રેમ મર્યાદારહિત હતો તેથી લોકપ્રેમ પશુ મર્યાદારહિત હતો. સ્વરાજ્યનો મંત્ર નેટલે દરજ્જે તેમણે જાણ્યો તેટલે દરજ્જે બીજા કામએ નથી જાણ્યો. સ્વરાજ્યને સારું દિલ હવે લાયક થશે એમ જ્યારે બીજાઓએ અંતઃકરણપૂર્વક માન્યું ત્યારે લોકમાન્યે અંતઃકરણપૂર્વક માન્યું કે દિલ આજે જ તૈયાર

છે. આ માન્યતાએ લોકાના મન હરી લીધાં. એમ માનીને તેઓ બેસી ન રહ્યા, પણ તેનો અમલ આખી જીંદગીભર કર્યો કર્યો; તેથી પ્રજ્ઞમાં એક નવો જીવસો પેદા થયો. સ્વરાજ્ય મેળવવાની પોતાની અધીરાઈનો એપ તેમણે પ્રજ્ઞને લગાડ્યો અને જેમ તે લાગતો ગયો તેમ તેમ પ્રજ્ઞ તેમની તરફ દોરવાતી ગઈ.

૪. પોતાની ઉપર ગમે તેવાં જોખમો આવ્યાં, ગમે તેટલાં દુઃખ પડ્યાં પણ આ મંત્રનું રટણ તો તેમણે છોડ્યું જ નહિ. એમ તેઓ કઠિન પરીક્ષામાં પણ પસાર થયા, તેથી પ્રજ્ઞને તેમની ઉપર ભારે વિશ્વાસ બેઠો અને તેમનું વચન કાયદો ગણાયું.

૫. આવું મહાન જીવન દેહ જતાં પૂરું થતું જ નથી. દેહ જતાં તો શરૂઆત થાય છે. ડોઢપણ વ્યક્તિના સ્મરણને ખરા આદરભાવથી કાયમ કરવાનો માર્ગ એક જ છે અને તે એ કે તેના જીવનના ધ્યેયને સિદ્ધ કરવું. જેને આખા હિંદુસ્થાને 'લોકમાન્ય' કરીને સ્થાપ્યા અને આજે પણ જેને પ્રજ્ઞ 'લોકમાન્ય' એ એક જ નામથી ઓળખવા માગે છે, તેમનું સ્મરણ તેમના સમગ્ર જીવનના એક માત્ર ધ્રુવલક્ષ્ય 'સ્વરાજ્ય'ની સ્થાપના સિવાય ખીજું કયું હોઈ શકે ?

૬. જેની આપણે પૂજા કરતા હોઈએ તેના સદ્ગુણોનું અનુકરણ કરવું એ જ ખરી પૂજા છે. તેથી હડતાળ પાળવાના કરતાં કંઈ અમલી કામ કરવું મને તો વધારે પ્રિય છે. હડતાળ પાડવી, અપવાસ કરવો વિગેરે જરૂરનું છે, પણ વિશેષતા તો અનુકરણમાં જ હોય. તેઓ અત્યંત સાદા હતા; તેમના સ્મરણાર્થે આપણે સાદાઈ ગ્રહણ કરીએ, આપણને કંઈક અગવડ પડે એટલે દરજ્જે વસ્તુઓનો ત્યાગ આદરીએ. તેઓ બહાદુર હતા; આપણે તેમની નિભર્યતાનું અનુકરણ કરી મન સાક્ષી પૂરતું હોય તે જ કરીએ, પોતાનું ધાર્યું કરતાં ન જ હડીએ. તેઓ વિચારશીલ હતા; આપણે બોલવામાં અને કરવામાં પૂરો વિચાર કરીને જ બોલીએ અને રાએ. તેઓ વિદ્વાન હતા, માતૃભાષા અને સંસ્કૃત ઉપર તેમને

ખારે કાષ્ટ દેતો; આપણે તેમના જેવા વિદ્વાન થાવો અમલક સાખીએ. પરંતુ આપણા ગરદારમાં ત્યાગ કરી માનુષ્યતાનું સાક્ષી જાન મેળવી તેમાં આપણા અથા વિચારો બતાવતાં થીખીએ. સંસ્કૃત જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી આપણા પાંચની ખુખીએ જે આપણાં ઘસોનાં પૂરેલી છે તેને ખોળી કાઢીએ. તેઓ સ્વદેશીના સાખી દતા; આપણે સ્વદેશીનો અર્થ સમજી સ્વદેશીનું આચરણ કરીએ. તેમનો દેશ પ્રત્યે અગ્રાધ પ્રેમ હતો; આપણો પણ તેવા પ્રેમ આપણા છાત્રમાં ખીલવીએ અને વધારાકિત દિનપ્રતિદિન દેશસેવામાં વધારે અને વધારે પરાયણ થઈએ. આમ કરીને જ તેમની ખરી પૂજા કરાય. જેનાથી એટલું પણ ન થઈ શકે તે એક પેસાથી માંડી મમે તેટલું નાણું તેમના સ્મરણ અર્થે આપે અને તેનો ચાખૂંધ ચિદાણુ આપનારી શાળાઓ સ્થાપવામાં, લાયક વિદ્યાર્થીને લાયક શિક્ષણ લેવા સારૂ ચિદા શક્તિઓ આપવામાં કે એવાં ખીજાં સાર્વજનિક કાર્યોમાં ઉપયોગ કરાય.

૭. ઝોકમાન્ય આતુ રાજ્યમંડળના કટ્ટા ચતુ દતા, પણ તેમને અગ્નિનેનો અણુમતો દતો એવી માન્યતા કેટલાકમાં રહેલી છે તે ખોટી છે. તેમને જ મુખેથી મેં અગ્નિનેનાં વખાણુ ધણી વેળા સાંભળ્યાં છે. તેમને અગ્નિ રાજ્ય સાથેનો સંબંધ સર્વથા અનિહ હતો એમ ન હતું; પણ તેઓ અગ્નિનેના બરાબરીઆ તરીકે પોતાને અને પ્રગતને ઝોળખાવવા માગતા હતા. અગ્નિને કે કાષ્ટને પણ તાએ રહેતું તેમને જરાયે પસંદ ન હતું.

૮. આવા પ્રાદેશલકતનો સ્વર્ગવાસ આપણે ઉગ્તવીએ છીએ. જે દેશમાં આપણે તેમને જાણ્યા હતા તે જ દેશમાં એઓ હજી રહ્યા હતા તે આપણને લાગ દતો એ તો નિર્ધિવાદિત છે; પણ આવી વ્યક્તિ દેહ રહો યા નહિ તોપણ દેશની સેવા કર્યા જ કરે છે. દેશને યોગ્ય કરે છે જેણે પોતાની કાર્યરેખા ધડી લીધી છે, જેણે તે પ્રમાણે પિસ્તાલીસ વર્ષ સુધી અમલ કર્યો છે, જેણે પોતાના દેહને દેશસેવામાં જ નીચોવી નાંખ્યો છે, તે પોતાના

દેહનો ત્યાગ કરી બૂઝાતા નથી, મરતા નથી. તેથી લોકમાન્ય તિલક મરીને પણ આપણને હવવાનો મંત્ર આપી ગયા છે એમ માનીએ.

૯. અધિકાર વિના કરેલું કાર્ય ફળે નહિ. ધોખી હામમત કરવા બેસે તો લોહી કહાડે. વડીલ વૈદું કરવા બેસે તો નખોંદ વાળે. નાગો મંદિરે જઈને દેવની પ્રસાદી ન મેળાવે. વઘૂ વિનાની નમાજ ખુદા કયૂલ ન કરે.

૧૦. તેમજ તિલક મહારાજની પૂજા અધિકાર વિના કરીએ તો તે કયૂલ ન જ રહે. જેને હિંદુસ્થાન ગમે જ નહિ, જે હિંદુસ્થાનની હવાથી અકળાય, જેને હિંદુસ્થાનના રીતરીવાજો જંગલી લાગે, હિંદુસ્થાનનો ખોરાક જોઈ જે મોં મરડે, હિંદુસ્થાનનો પોષાક જેને કરડવા ધાય,—તે તિલક મહારાજની પૂજા શું કરવાના? એની પૂજા તિલક મહારાજનો આત્મા કયૂલ રાખે! પત્ર, પુષ્પ, ફળ, પાણી પણ જે લક્ષ્મીપત્રક ચડાવે તેને જ દેવ પ્રસન્ન થાય, અને લક્ષ્મી એટલે ભાવપત્રક અનુકરણ.

૧૧. પગરીની પરીક્ષાની વેળા આવી પાંગળા કે લોકમાન્યની આકાંક્ષાને આપણે કઈ રીતે અનુસરવું? નવરાત્રી આ દાયે જ હવવાનો દહ નિશચ કરવું? પગેથી નાનું ન કેતવું શું?

૧૨. જે કંઈ ન ગણે તેને લક્ષ્મી માની નથી. જો તેને લક્ષ્મી નુકતિપત્ર કેમ માની શકે? તેમ જો તેને જોઈને લક્ષ્મી છે તેમ જોઈને નહિ. તે જોઈને માન્ય નથી. જો તે જોઈને વિના નવરાત્રી ન હોય તો તે જોઈને માન્ય નથી. જો તે જોઈને તિલકગીતાને તથા જે રીતે અન્ય જોઈને માન્ય નથી. જો તે જોઈને કેતવું છે એ કેતવું.

૧૩. એટલે લોકમાન્યને કયું જોઈને માન્ય નથી. જો તે જોઈને માન્ય નથી. જો તે જોઈને માન્ય નથી. જો તે જોઈને માન્ય નથી.

ત્યાગ કર્યા વિના સ્વરેખી મંત્ર જાપ નહિ પડેગી' કાગડ
 એ મેલ છે. એ મેલ કદાચા વિના આપણે સ્વસ્ત્ર નથી વ્યવે
 સ્વસ્ત્ર થયા વિના સ્વસ્ત્રન્ય મંદિરમાં પ્રવેશ કરીને આપણને
 અધિકાર નથી.

૧૩. ગોખલેજનો જીવન સંદેશ.

૧. “જે કરે ભોગવે જેહ જે હોમે દેજ દાન જે,
જે તપે તપ કૌંતેય, તે મને અર્પે સર્વ તું.”

“હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે,
માફે જીવું સફળ તવ લેખું રે,
મુકતાનંદનો નાય વિહારી રે,
ઓધા જીવન દોરી અમારી રે.”

જે શબ્દો શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યા તે કેમ જાણે હિંદ દેવીએ મહાત્મા ગોખલેજને કહ્યા અને તેમણે ઉચકી લીધા હોય નહિ, તેણું વર્તન સદ્ગત મહાત્માનું હતું. તેણે જે કર્યું, જે ભોગવ્યું, જે હોમ્યું, જે દાન દીધું, જે તપ તપ્યાં તે બધું હિંદમાતાને અર્પ્યું હતું એ સર્વમાન્ય વાર્તા છે.

૨. જે દશા ઓદ્ધવની * મુકતાનંદે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે ચીતરી છે તે દશા સદ્ગત ગોખલેની હિન્દ પ્રત્યે હતી.

૩. આવા જીવનનો સંદેશો શો હતો ? તેમનો વારસો શો છે ? મહાત્માએ એટલું પણ બાકી ન રાખ્યું. તેમના અવસાન સમયે હિંદ સેવક સમાજના જે સેવકો હાજર હતા તેમને બોલાવીને આવા શબ્દો કહ્યા:—

* ઓદ્ધવ— યાદવ, કૃષ્ણના કાકા અને પરમભક્ત. ત્યારે કૃષ્ણને અકૂર મથુરાં લઈ ગયા ત્યારે ગોકુળના નગરવાસીઓએ તેમને પાછા લાવવા માટે, ઓદ્ધવને વિનંતી કરી. કૃષ્ણ ઉપર તે બહુ પ્રેમ રાખતા હતા. યાદવ કુળનો અનિવાર્ય નાશ સમીપ આવતો જોઈને તે કૃષ્ણ પાસે ગયા અને હવે મારે શું કરવું એમ પૂછ્યું. કૃષ્ણે કહ્યું કે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે અદિકાશ્રમમાં નહીં તપ કરો. ‘ઉદ્ધવ દૂત’ અને ‘ઉદ્ધવ સંદેશ’ નામનાં બે કાવ્યો એમને વિષે રચાયેલાં છે.

છે. તે આદર્શને અવકાશ બનાવવા માટે મેં માફ આપું. હવન સમર્પી દીધું છે. કદાચ હું તેમાં નિષ્ફળ પણ નીવડું. પરંતુ હું જેટલા પ્રમાણમાં નિષ્ફળ નીવડીશ, તેટલા પ્રમાણમાં હું મને મારા ગુરુનો નાકામક શિષ્ય ગણીશ.

૭. દેશના ગંભીર હવનમાં આધ્યાત્મિકતા લાવવાનું કહેવામાં આવે છે, તેનો શું અર્થ હોઈ શકે? હવનને આધ્યાત્મિક બનાવવું એટલે શું? આ પ્રશ્નો મારા આગળ વારંવાર ઉપસ્થિત થાય છે. જૂદા જૂદા માણસોને એનો અર્થ જુદો લાગે એ બનવા જોગ છે, જેઓ દેશ પ્રતિ પ્રેમ રાખવા માગે છે, જેઓ માતૃભૂમિની સેવા કરવા ઇચ્છા રાખે છે, જેઓ દેશની પૂજન કરવા તલસે છે, તેમના આગળ આ ગંભીર સવાલ વારંવાર ઉપસ્થિત થાય છે. અને તેનો નિર્ણય કરતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ આવી પડે છે. ગંભીર હવન ખાનગી હવનને અનુરૂપ હોવું જોઈએ એવું માફ માનવું છે, અને તેમાંએ કોઈ પણ પ્રકારના છુટા છોડા જેવું તો ન જ સંભવી શકે.

૮. જનરલ બોથા * અને જનરલ સ્મટ્સને† જ્યારે તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજધાની પ્રીટોરિયામાં મળ્યા ત્યારે તેને સારૂ તૈયાર થવામાં જે ખત વાપરેલી તે હું મરણ સુધી ભૂલું તેમ નથી. મુલાકાતની આગલી તારીખે મિ. ફેલનબેકની અને મારી પૂરી

* જનરલ લર્ડ બોથા—(૧૮૬૩—૧૯૧૬) છેલ્લી બોઅર લડાઈનો બહાદુર સેનાપતિ. ૧૯૦૭ માં જ્યારે પાર્લામેન્ટની ઢબવાળું રાજ્યખંધારણ બિલિશ સત્તા તરફથી નાતાલને આપવામાં આવ્યું ત્યારે તે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રથમ મુખ્ય પ્રધાન થયો. ૧૯૧૦ માં દક્ષિણ આફ્રિકાની યુનિયન સરકારનો વડો પ્રધાન નીભાયો. ૧૯૧૪ માં યુરોપીય મહાન્ વિગ્રહ શરૂ થયા પછી યુનિયન સરકારના લસ્કર વડે આફ્રિકામાં આવેલા જર્મન મુલકનો ઘણોખરો લાગ તેણે છતી લીધો. ૧૯૧૬ માં થયેલી મુલેહમાં તેણે આગળ પડતો લાગ લીધો હતો.

† જનરલ જૉન કિથિયન સ્મટ્સ—(જન્મ ૧૮૭૦) ૧૯૧૬ થી દક્ષિણ આફ્રિકાના મુખ્ય પ્રધાન; બોઅર લડાઈ વખતે કેપ કોલોનીમાં તેને સંપૂર્ણ લસ્કરી સત્તા આપવામાં આવી હતી.

લાગરી લીધી. પોતે સવારના તથા વાગે ઉઠ્યા. અમને બન્નેને ઉદાશ. તેમને આપેલું સાહિત્ય નેમણે વાંચી લીધું હતું. દરેક મારી ઉઘટ તપાસ કરવી હતી અને તેમ કરી પોતે પૂરી તૈયારી કરી હતી કે નહિ એ બાજી લેવું હતું. મેં તેમને વિનયપૂર્વક કહ્યું કે “આટલી મહેનતની જરૂર નથી. અમને હાલ કંઈ નહિ મળે તો અમે જાડી લેશું, પણ અમારી અગવડને સાર અમે આપનો બોગ આપવા નથી માગતા.” પણ જે પુરુષે પોતાનો આત્મા પોતાના સ્વર્ગ કાર્યમાં રોકવાની ટેવ પાડી હતી તે મારા શબ્દો ઉપર કેમ ધ્યાન આપે? તેમની ઉઘટ તપાસનું ડુંડું પાર્વત કહી તેમની કાગજનાં શાં વખાણ કરું? આવી મહેનતનું એક જ પરિણામ આવે. પ્રધાનમંડળે સદગત ગોખલેને વચન આપેલું કે સ્વપ્નચરીઓની માગણી કમૂલ રાખનારો કાપદે મુદ્દાકાત પછીની ત્યાંની પાલમિન્ટની ‘આવની બેઠકમાં લાવવામાં આવશે અને ગીરમીડીઆ પરનો તથા પાઉડનો વાર્ષિક કર રદ થશે.

૯. એ વચન નીમેલે વખતે ન પળાયું. પછી સદગત ગોખલે ચૂપ બેસી રહ્યા? હાજુ વાર નહિ, દહિણુ આદિકાના સ્વચાલની રીકરમાં તેઓ ખાટલાવચ થયા. તેમ છતાં છેવટ સુધી પણ તેમણે આગમ લેવાની તા પાડી. દહિણુ આદિકાના સાંચા હાથે એવડ તાર મધ્યને આવવા અને તે જ હાથે વામચ. જરાબો તે જ હાથે પડવા, તે જ હાથે કોઈ દાર્જિન પર તાર જતા, અને તે જ હાથે ડાપાઓને આપવા પોચા મોંમાં તૈયાર થતી તે સ્વચાલની ઉપર ધ્યાન દેવામા ખાવાનું ખાધે રહેતું, જ્યાં ખાધે રહેતું, દિવસ અને રાતનો તફાવત રદ કરવાના આરંભ આવી અનન્ય નિઃસ્વાયં ભક્તિ તો ધર્મોના દોષ તે જ કંઈ સહે

૧૦ સદગત ગોખલેએ નિર્ભયપણે મુલ્ય જાણે અણે હતો. પર્વતનામા આ ગુન ધરજાયે રહેલું જ્યાં જ્યાં છે સંસ્કૃત-દેવના બુદ્ધિ પછી પુનઃ જાણે રહેલો હતો. આ વેળા સદગત

ઈચ્છા છે. તે આદર્શને વ્યવહારુ બનાવવા માટે મેં માફ આપું છું. સમર્પી દીધું છે. કદાચ હું તેમાં નિષ્ફળ પણ નીવડું, પરંતુ હું જેટલા પ્રમાણમાં નિષ્ફળ નીવડીશ, તેટલા પ્રમાણમાં હું મને મારા ગુરુનો નાલાયક શિષ્ય ગણીશ.

૭. દેશના જાહેર જીવનમાં આધ્યાત્મિકતા લાવવાનું કહેવામાં આવે છે, તેનો શું અર્થ હોય શકે? જીવનને આધ્યાત્મિક બનાવવું એટલે શું? આ પ્રશ્નો મારા આગળ વારંવાર ઉપસ્થિત થાય છે. જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા માણસોને એનો અર્થ જૂઠ્ઠો લાગે એ બનવા જોગ છે, જેઓ દેશ પ્રતિ પ્રેમ રાખવા માગે છે, જેઓ માતૃભૂમિની સેવા કરવા ઇચ્છા રાખે છે, જેઓ દેશની પૂજા કરવા તકસે છે, તેમના આગળ આ ગંભીર સવાલ વારંવાર ઉપસ્થિત થાય છે. અને તેનો નિર્ણય કરતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ આવી પડે છે. જાહેર જીવન ખાનગી જીવનને અનુરૂપ હોવું જોઈએ એવું માફ માનવું છે, અને તેમાંએ કાંઈ પણ પ્રકારના છૂટા છેડા જેવું તો ન જ સંભવી શકે.

૮. જનરલ બાથ અને જનરલ રમડસને જગ્યાએ તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજધાની પ્રાટોરીઆમાં મળ્યા ત્યારે તેને સાફ તૈયાર થવામાં જે ખાત વાપરેલી તે હું મરણ સુધી જુડું તેમ નથી. મુઝાકાનની આગલી તારીખે મિ. કેલનબેકની અને મારી પૂરી

* જનરલ બાથ નાથા ન ૧૮૧૩ ૧૮૧૬ જેડી બાથને વડાઈના બહાદુર સેનાપતિ. ૧૮૦૭ ના જગ્યાએ રાજામેડના રાજવાડું રાજ્યબંધારણ બ્રિટિશ સેના તરફથી નાનારતે આપવામાં આવ્યું ત્યારે તે પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પ્રથમ મુખ્ય પ્રધાન થયો. ૧૮૧૩ ના દક્ષિણ આફ્રિકાના બુલિયન સરકારના વડે પ્રધાન નીમ્યાયો. ૧૮૧૪ ના પુરોવીર મહત્ત્વ વિચક શકે વચ્ચે બુલિયન સરકારના વડે વડે આફ્રિકાનાં આફ્રિકા સર્વેય મુલકનાં વેપારને બાબ તેને હતી કીર્તિ. ૧૮૧૬ નાં પરીક્ષા મુકેકનાં તેને આગળ વડેના નામ કીર્તિ હતો.

† જનરલ જન કિમિયન રમડસ—(જન્મ ૧૮૦૦) ૧૮૧૬ થી દક્ષિણ આફ્રિકાના મુખ્ય પ્રધાન બાથને વડાઈ વડેને કેર સેક્રેટરીના તેને સેક્રેટરી સેના આપવામાં આવ્યો હતો.

દાઝરી સીધી. ખાને સચાનના વજુ ઢાને કુશા. અખને પતેને
કાઝા. તેમને આપેનું સાદિત્ય તેમને ઘાંતી લીકું હતું. દરે
મ.ગી ઉલટ નપાસ હતી હતી અને તેન કુરી ખાને પૂરી તૈયારી
હતી હતી કે નહિ એ જાણી લેવું હતું. મેં તેમને વિનવવામાં
હતું કે "આટલી મહેનતની જરૂર નથી. અખને કાઝ કંઈ
નહિ મળે તો અમે જાડી લેશું. પણ અખની મનવાને આ
અમે આપનો બાગ બાવના નથી જાનતા." પણ એ પુકોને પેતાને
આત્મા પાતાના ભરે કાંઈમાં દેહકાની દેવ પાડી હતી તે બ.ગ છતી
કેવર કેમ ખ્યાલ આપે? તેમની કિલટ નપાસનું કુશુલેન કાઠ
તેમની કાઠકાનાં શાં વજાજી કાઠ અપી મહેનતનું એક જ
પરિણામ આપે. મધાનમના બાદના પેશાબને વજાજી આપે કે
સપાસનીંપાલી માનખી કેટલું મજાજાને કાંઈ નુકસાન કરેલી
તપાલી પાકાંમેન્ટની આપણી પેશાબના જરૂરના અવસ્થાને
નીવપાલીઆપણે વજા પાકાંમેન્ટ પ.વેક કેવર નહિ.

[illegible]

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840.

ગોખલે વિધાયતમાં હતા. તેમણે પુતાના બચાવમાં ત્યાં ભાષણ કર્યું તે જગજાહેર છે. તેમાં કહેલી કેટલીક હકીકત પાછળથી સાબિત થઈ શકે એવું ન બન્યું. તેઓ થોડી મુદત બાદ દેશ આવ્યા. તેમણે અંગ્રેજ સિપાઇઓ જેની ઉપર આક્ષેપો કર્યા હતા તેમની મારી માગી. તે મારીથી હિંદુસ્થાનનો કેટલોક પ્રજાવર્ગ નારાજ પણ થયો. મહાત્માને કેટલાકાએ સલાહ આપી કે તેમણે જાહેર કામ છોડી દેવું જોઈએ. બીરુતાનો આરોપ મક્કતાં પણ કોઈક અજ્ઞાન હિંદી અચકાયા નહિ. આ બધાને તેમણે એક જ જવાબ બહુ ગંભીર અને મીઠી ભાષામાં આપ્યો: 'જે (દેશસેવાનું) કાર્ય મેં કોઈના હૂકમથી માથે લીધું નથી તે હું કોઈના હૂકમથી છોડી પણ શકતો નથી. મારી ફરજ બખ્તવાનતાં હું પ્રજામત મારી તરફ રાખી શકું તો સારૂ, પણ જો હું તેટલો ભાગ્યશાળી ન થાઉં તો સારૂ જ હશે.'

૧૧. કરવું એ તેમણે ધર્મ માન્યો. કાર્ય કરતાં પ્રજામત ઉપર તેની શી અસર થશે એનો વિચાર તેમણે સ્વાર્થ દષ્ટિએ કદિ કર્યો હોય એવો અનુભવ મને નથી થયેલો. જો દેશને ખાતર સૂળીએ ચઢવું પડે તો તે કાર્ય નિહરપણે, હસમુખે ચહેરે કરવાની તેમનામાં શક્તિ હતી એમ મારી માન્યતા છે. હું જાણું છું કે ધણી વેળા તેમને સારૂ સૂળી ઉપર ચડવું એ જે દશામાંથી તેઓ નિકળી ચૂક્યા તેમાં રહેવા કરતાં ધણું સહેલ હતું. આવી વિકટ સ્થિતિ તેમની એકથી વધારે વાર થયેલી, પણ તેમણે પાછી પાની કરી જ નથી.

૧૨. આ બધા દાખલાઓમાંથી સાર એવો નીકળતો જણાય છે કે જો આપણે આ મહાન દેશભક્તના જીવનમાંથી કંઈ લેવું હોય તો તેમની ધાર્મિક વૃત્તિનું અનુકરણ કરવાનું છે. આપણે સહુ તેમની વિદ્વત્તા મેળવી શકતા નથી અને વિદ્વાન માત્ર દેશના સેવક હોય છે એવું અનુભવતા નથી. પણ આપણે બધા નિર્ભયતા, સત્યતા, ધૈર્ય, નમ્રતા, ન્યાયબુદ્ધિ, સરળતા,

અંગત વિગેરે શુભા કેળવી દેશને અર્પણ કરી સકીએ છીએ. આ ધાર્મિક શક્તિ છે. રાજકીય જીવન ધર્મમય કરવું એ મહા વાક્યનો આ અર્થ છે. એ પ્રમાણે વર્તનારને પોતાનો રસ્તો દંભેશમાં મુજબ રહેશે.

૧૩. ખરે સિધ્ધ તો એ કે જે શુરુમાં સમી ભાવ એટલે એ દીકાકાર તો હોય જ નહિ. દો જીએ એ જાણ જ નથી, અને શુભદોષનું પૃથક્કરણ ન કરી શકે એવા લેખક પાસેથી પ્રભા જન કાંઈ પણ શુભિતો અંગીકાર ન કરે તો ફરિયાદને અવકાશ નથી. સિધ્ધનું આચરણ એજ તેની શુરુ ઉપરની દીકા છે. ગ્રાખલેશ માસ રાજશુરુ હતા એમ મેં બણી પે વાર હતું છે. એટલે એમને વિગે લખવા દૂં મને અસમર્થ ગણું છું, જે લખું તે મને ન્યૂન જ લાગે. મને લાગે છે કે શુરુ સિધ્ધ વચ્ચેનો સંબંધ કેવળ આધ્યાત્મિક છે. એ મહિતસામના પીરણ ઉપર રચાતો નથી. એક દાણની અંદર જાણેજાણેયે થયે હોયની તેમ એ સંબંધ બંધાય છે અને બંધાયા પછી કદિ તૂટી શકતો નથી.

૧૪. મહાશય ગ્રાખલેશો સ્વર્ગરાસ થયા હતા તેમના અંતરાત્માને આપણા હૃદયમાં આપણે સ્થાન આપી સકીએ છીએ, તેમજ તેમના અંતરાત્માની ઇચ્છા અનુસાર આચરણ પણ કરી સકીએ છીએ, જે માટે તેમણે માનુષ્યનીય સેવા કરી, જે જાજ્ઞાત્યાયધો મન દિવસ સુગ મંગળા રહ્યા, તે બધું આપણે કરી સકીએ તેમ હોય.

ગોખલે વિજ્ઞાપનમાં લતા. તેમણે પુનાના અચાવમાં ત્યાં ભાષણ
 કર્યું તે જગજગદેર છે. તેમાં ફરેલી કેટલીક હકીકત પાછળથી
 સાબિત થઈ ગઈ એવું ન બન્યું. તેઓ થોડી મુદત બાદ દેશ
 આવ્યા. તેમણે અંગ્રેજ સિપાહીઓ જેની ઉપર આક્ષેપો કર્યા
 હતા તેમની મારી માગી. તે મારીથી હિંદુસ્થાનનો કેટલોક
 પ્રજાવન નારાજ પાડ્યો. મદાત્માને કેટલાકોએ સલાહ આપી
 કે તેમણે કોઈક કામ છોડી દેવું જોઈએ. બીજાનો આરોપ
 મક્કા પાડ્યો કેમકે અજ્ઞાન હિંદી અચકાયા નહિ. આ બધાને
 તેમણે એક જ જવાબ આપ્યો જંબાર અને મીઠી ભાષામાં આપ્યો:
 'મેં (દેશમેવાનું) કાર્ય મેં કાઢના હૂકમથી માથે લીધું નથી તે
 હું કાઢના હૂકમથી છોડી પણ શકતો નથી. મારી ફરજ બળવતાં
 હું પ્રજામત મારી તરફ ગળી શકું તો સારૂ, પણ જો હું તેટલો
 ભાગ્યશાળી ન થાઉં તો સારૂ જ નહીં.'

૧૧. ફરવું એ તેમણે ધર્મ માન્યો. કાર્ય કરતાં પ્રજામત ઉપર
 તેની ઝી અચર થશે એનો વિચાર તેમણે સ્વાર્થ દષ્ટિએ કદિ કર્યો
 હોય એવો અનુભવ મને નથી થયેલો. જો દેશને ખાતર સૂણીએ
 અદ્ય પડે તો તે કાય નિહરપણું, હસમુખે ચહેરે કરવાની તેમનામાં
 શક્તિ હતી એમ મારી માન્યતા છે. હું જાણું છું કે ઘણી
 વેળા તેમને સારૂ મુગી ઉપર ચડવું એ જે દશામાંથી તેઓ
 નિકળી ચૂક્યા તેમા ગંદવા કરતા ઘણું સારું હતું. આવી વિકટ
 સ્થિતિ તેમની એકથી વધારે તર થયેલી, પણ તેમણે પાછી પાની
 ફરી જ નથી.

૧૨. આ બધા દાખલાઓમાંથી સારૂ એવો નીકળતો જણાય
 છે કે જે આપણે આ મદાત્મા દેશભક્તના જીવનમાંથી કંઈ
 લેવું હોય તો તેમની ધાર્મિક ગતિનું અનુકરણ કરવાનું છે.
 આપણે સહુ તેમની વિદ્વતા મેળવી શકતા નથી અને વિદ્વાન
 માત્ર દેશના એક હોય છે એવું અનુભવતા નથી. પણ આપણે
 અધા નિર્ભયતા, સત્યતા, ધૈર્ય, નત્રતા, ન્યાયબુદ્ધિ, સરળતા,

જાન થાય હતાં પણ સાંત રહેતું એ અસાંતિની ખરી રીત.

૪. તે જાદુઓએ પોતાનો ચુસ્તો જાતેર કયો; નેઓએ સરકારનાં કાળાં ફત્તોને આબેદુજ ગીતવાં અને તેમ હતાં દલીલોથી અને પોતાના કાર્યથી ચોક્કસને સાંત રહેવા માંખવું.

૫. તેઓની સાંતિ સમાધાનુચારી છે. તેઓ મારા જોવાની જેમ સર્વ કાલે, સર્વ પ્રસંગે, સાંતિ જાળવવાનો ધર્મ નથી માનતા; પણ આ કાલે આ પ્રસંગે સાંતિ એ જ પરમ ધર્મ છે, એમ માને છે અને તેઓએ ખીજાઓને મનાવ્યું છે. જો તેઓ ધારે તો ભણે પોતે મરે પણ કાદનાં ખૂન કરે અને કરાવી શકે. તેઓએ મરજીનો ભય તો તનગો જ છે. પણ તેઓ વ્યવહારકુશળ અને ધર્મપ્રણયજ્ઞ હોઈ તેઓએ જોયું કે ચુસ્તના જ આવેશમાં ખૂન કરવું એ ગુન્હો છે; અને તેમ કરવાની હરકામ મનાઈ કરે છે. દિવ્ય દરવાજા પ્રસંગો હરકામમાં છે, તેમાં આજનો પ્રસંગ નથી સમાવેશ એમ તેઓએ ચોક્કસ જોયું અને ખીજાઓને પોતે સરસ રીતે બતાવી શક્યા.

૬. અલીબાદ્ઓએ જ્યારે જોયું કે તેઓનાં જાપણુમાંનાં કેટલાંક શાક્યેમાં જોઈએ તેનાં કરતાં વધારે ગરમી છે અને તેનો અર્થ મિત્રોએ એવો કયો છે કે તેથી ખૂનામરજીને ઉત્તેજન મળે, ત્યારે તરત જ તેઓ તેને આર પ્રજ્ઞ આગળ મારી માગવા તૈયાર થયા અને તેમ કરીને પ્રજ્ઞની આગળ જારે નમ્રતાનો અને બદાહુરીનો નજરો તેમણે રજૂ કર્યો. તેઓ જો મારી ન માગત તો તેઓની કિંમત ખૂનામરજીને ઉત્તેજન આપવાનું તદ્દામત મૂકી શકાત અને તેઓની શાંતિની પ્રતિજ્ઞાને ઝાંખપ સાગત. તેઓ મારી માગીને આવી દોડી ઈશ્તિમાથી કિંગવાં. તેઓએ લગ્નની નિર્મેયતા અને મદત્ત વધાર્યાં અને લગ્નનું સ્થાન સ્વરૂપ આખી દુનિયાને બતાવી આપ્યું.

૭. તેથી હું હું છું કે નેઓએ પોતાની સાંતિની પ્રતિજ્ઞાનું પૂર્ણ પાલન કર્યું છે, અને તેમ જ્યાં તેઓ બદાહુર, નિર્ભય છે, તેઓની ધર્મજોવા અને લોકસંપાદને વિશે દાહથી સંકા લાવી જ ન શકાય.

માનગી તેમ જ બહેરમાં. કહે છે કે તેઓએ હિંદુઓને રીઝવવા નેટલી કુરબાની કરી ચકાવ નેટલી કરવી. હિંદુએ મુસલમાનનું દિલ કુખાવ્યું હોય તોપણ તેણે હરગીઝ અદાલતોમાં ન ચડતું પણ પંચની મારફતે નીકાલ કરાવેલ.

૧૧. ચંકાશીલ ન રહેતું એ મિત્રતાનું એક લક્ષણ છે. પરંતુ જે પોતાના મિત્રની નબળાઈઓ ન જાણે તે પોટો મિત્ર કહેવાય. હું અધીલાઈઓની નબળાઈઓ જાણું છું, પરંતુ હું પોતે નબળાઈઓથી ભરેલો રહ્યો એટલે તેમની નબળાઈઓ પ્રત્યે મારી કામળ યત્તિ રહે છે.

૧૨. અમારી વચ્ચે એક મતભેદ રહેલો તે અમે પ્રથમથી જ જાણીએ છીએ. જાણુતા છતાં અમે સુગા લાઈની જેમ સાથે રહી શકીએ છીએ, તેનું કારણ એ છે કે અમે બન્ને એકબીજા તરફ તેમજ અમારા આદર્શ તરફ સંપૂર્ણતાએ વફાદાર છીએ. તેઓ માને છે કે યત્નને મારી ચકાવ અને મારવા સાર બેઠ પણ રમી ચકાવ. હું માનું છું કે યત્નને મારવો એ મનુષ્યસ્વભાવનું પતન છે, એમાં હીલુપત છે; અને કાંઈ પણ પ્રસંગે બેઠ રમવાથી ખરો લાભ થતો જ નથી. બેઠ રમનારનો આત્મા હણાય છે. છતાં અમે સાથે મજા છીએ, કેમકે તેઓ સમજી ગયા છે કે પ્રગતી પાસે દરિયાકાંઠા છે નહિ; પ્રગતિમાં એકતા, દૃઢતા, સૌર્ય, આત્મબોધ હાજર છે. યુગો નથી; અને જ્યાંયુધી આ યુગો નથી ત્યાંયુધી પ્રગતી તરવાર ચલાવી ચકાવ જ નહિ તેઓ કહે છે કે જ્યારે તેમની મેદરને સાર સાર રસ્તા બેઠાંએ ત્યારે મારૂં માનું તો દરેક સ્થિતિમાં અલી રહે; તેથી તેમણે મારા રસ્તા હાલ તો પસંદ કર્યા છે. બન્ને રસ્તા લેનાં અમુક સ્થાનની આવશ્યકતા છે. અથી મારો રસ્તો લેનાં તે અવકાશ નથી, એટલું જ નહિ પણ લીધા પછી તે રસ્તે જ્યાં સરળતા મેળવવા સાર એ મેળવવા બેઠાંએ તે તેઓ મેળવી રહેલ છે અને લોકોને સમજાવવા રહેલ છે. તેમનામાં પ્રગતિ હું જોઈ શકતો નથી. નિષ્કપટપણે તેઓ લોકોને કહે છે કે અત્યારે માંધીને રસ્તો ફેરો એ જ તેઓને સાર

૧૫. હિંદુ-મુસલમાન એકતા.

૧. 'સંપ સાચું બળ છે' એ કેવળ બાળકોને શીખામણનું બોધવચન જ નથી પણ જીવનનો એ એક અતૂટ નિયમ છે. એ વાત હિંદુ-મુસલમાન એકતાના સવાલથી જોટલી સ્પષ્ટપણે સાબિત થાય છે તેટલી બીજા કશાથી જ નથી થતી. કુસંપ કરીને છૂટા શેરડીના બારા પેડે આપણે એકેએક ભાંગી જઈએ એ દેખીતું છે. ત્યાંસુધી આપણે હિંદુ અને મુસલમાન એકબાજીના ગળાં કાપવા તૈયાર હોઈએ ત્યાંસુધી કોઈપણ પ્રાદેશ સગા અ.વીને હિંદુ-ધર્મને સહેજે ગુલામ બનાવી શકે એમા શી તકલીફ છે ?

૨. ૧૫ હિંદુ-મુસલમાનનું એક એટલે કેવળ હિંદુ અને મુસલમાન કે નહીં પણ એક એક નહિ, પણ જે જે દ્રાવિડો-પાંછી તે સહી તે ધર્મને લગતા. હિંદુ-ધર્મને પોતાનું ઘર માની આ દેશમાં વસે છે તે તરફ સંચય એક.

૩. તેને બંધાવે એ સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલા કાયદા સ્વરૂપને લઈને બંધાવેલા નહીં પણ એ બંધાવેલા સમગ્રી ધર્મના જાળી રહ્યા પછી તે કેવળ એક જ નહોતો. મને નહીં જાણી એવી એક જગત ઉપર એ તરફ એક દોષો જડી પડેલી. જનશ્રદ્ધાના ધર્મને સ્વચ્છતાથી કેવળ એ જગત પાસેથી કે નહિ એ જરીપુરેલા સ્વચ્છ જગતની રચુ ઉડેલા.

૪. તેને કહે છે કે હરકોટ નહીં. બાળકને મોટું રૂપ આપી દઈને કેમ આપણે એકાં કેવળ જ હિંદુ કે મુસલમાન કોમના ધર્મને.

અમ્યવ કે નાશ થટી નહો દોષ એવી નદાનીની અવસ્થામાંથી, રહે જોગે દવે તો ઉઝરી નયે જ આપણે પૂછી છે. આપણને મરુમરનો વિચાર દોવો જ નોછએ. મરહુદ આગળથી પશ્ચર જનાં યાત્રાં વત્રાડવાનો આમદ પરવામાં અને પેતાના મામમાં અનર જીજી પેઠ જઆઓએ અગાઉ તેમ કર્યાના દાખલા દાંજી બનાવવામાં દિંદુઓ કંઈ બારે સિદ્ધિ મેળવી લેવાના છે કે તેટલા સાર તેમણે પેતાના મામમાં નોડે વિખવાદ કરવા તૈયાર થવું ?

૫. મરહુદ આગળ થઈને પશ્ચર થતી વેળાએ યાત્રાં વત્રાડવાં જ નોછએ એવી કોઈ જાતની સાબાસા કે ધર્માંતા નથી. બીજી બાજુએ મરહુદ જેવી જગાની આસપાસ ચોવીસે કલાક પવિત્ર શાંતિ વર્તતી રહે એ મુસલમાનોની લાગણી સહેજે સમજી શકાય તેવી છે. દિંદુને મન જે વસ્તુ આવશ્યક ન દોષ તે મુસલમાનને આવશ્યક છે; અને ખાસ અમત્યની ન દોષ એવી બધી બાબતોમાં બન્ને કામોએ એક બીજીને નમતું આપવું જ નોછએ. નજીવી બાબતો માટે લડવું એ મૂખેતા છે; એ શુન્દો છે.

૬. જો આપણે એક બીજા પ્રત્યે ઉદારતાભરી સહનશક્તિ અને બધી બીનઅમત્યની બાબતોમાં સહેજે નમતું મૂકવાની દૃષ્ટિ કેળવીશું તો જ જે એકતા આપણે બન્ને કામો વચ્ચે કાયમ કરવા ઉમેદ રાખીએ છીએ તે કાયમ કરી શકીશું. દિંદુને માય પ્રાણુસમાન પ્રિય છે એટલે મુસલમાને પણ એ બાબતમાં રાજ થઈને પોતાના દિંદુબાઈની સમવઃ સાચવવી નોછએ. નિમાજને વખતે શાંતિ એ મુસલમાનને મન કિંમતી વસ્તુ છે, એટલે દરેક દિંદુએ પોતાના મુસલમાન બાઈની લાગણીને રાજ થઈને માન આપવું નોછએ.

૭. પણ આ તો આદર્શ દિંદુ—મુસલમાનને લગતી સલાહ થઈ. આપણી વચ્ચે તો હવેલુ યે વા જોડે વલનારા દિંદુઓ તેમ જ મુસલમાનો નથી પડ્યા એમ નથી. એવાઓને માટે આપણે સંપૂર્ણ શુદ્ધ નીયતવાળા અને સૌ કોઈના વિશ્વાસપાત્ર એવા માણસોની પંચાયત

સ્થાપવી જોઈએ. એ પંચાયતોના ચુકાદા માન્ય કરવાને બંને પક્ષ બંધાએલા રહે. આવી પંચાયતોના ચુકાદાના નિષ્પક્ષપાતપણા વિષે તેમજ તે માન્ય રાખવાની તરફેણમાં પ્રજ્ઞામત એટલો ફળવાવો જોઈએ કે એ વિષે કાંઈને કશું જ કહેવાપણું ન રહે.

૮. હું બાણું છું કે હિંદુ-મુસલમાન બંને કામોમાં હજીયે એકબીજા પ્રત્યે પુષ્કળ-અતિશય-અણવિશ્વાસ રહેલો છે. ઘણા હિંદુઓને મુસલમાનોની ઇમાનદારી વિષે સંદેહ રહ્યા કરે છે. સ્વરાજ્ય એટલે તો તેમની નજરમાં મુસલમાની રાજ્ય જ દેખાય છે. એમની દલીલ એ હોય છે કે અંગ્રેજોની પછવાડે હિંદી મુસલમાનો દુનિયાનાં મુસલમાની રાજ્યોને હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાન સામ્રાજ્ય જમાવવામાં મદદ કરશે.

૯. બીજી બાજુ મુસલમાનોને એ ભય રહ્યા કરે છે કે મુસલમાનોના કરતાં હિંદુસ્થાનમાં હિંદુઓની સંખ્યા ઘણી જ મોટી હોવાને લીધે હિંદુઓ તેમને સંખ્યાબળથી દરેક બાબતમાં કચડી નાખશે. મારે કહેવું પડે છે કે આ વૃત્તિ બંને પક્ષની ફેવળ નબળાઈની જ નિશાની છે. ઉદારતા નહિ તો છેવટ સુખશાંતિમાં રહેવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા પણ હિંદુ-મુસલમાનોને એક બીજા પ્રત્યે વિશ્વાસ અને સહનશીલતા નભાવવાની ફરજ શીખવશે.

૧૦. મને તો આ બંને કામને કાયમને માટે એકબીજાથી અલગ રાખે એવું બંનેમાંથી એકેના ધર્મમાં કશું જ જડયું નથી. અગાત્કારે વટલાવવાના દિવસો હવે ગયા છે. મુસલમાનો સાથે લડી પડવાને હિંદુઓને ગૌવધ સિવાય બીજું કશુંયે જરાપણ વળૂદવાળું કારણ જડે એવું નથી રહ્યું. મુસલમાનોને પણ તેમનો ધર્મ કંઈ ગૌવધ કરવાની ફરજ નથી પાડતો.

૧૧. હકીકત તો એ છે કે અત્યાર અગાઉ કદિપણ આપણે એક બીજા સાથે લળવાનો, આપસના ઝગડા પતવી દેવાનો અને એક જ પવિત્ર ભૂમિના ફરજંદોની પેઠે ભાઈભાઈ બનીને મહોબતની

ગાંધી બંધારેલા રહેવાનો ખરો પ્રયત્ન જ કર્યો નથી. દિંદુઓને જો મુસલમાનો સાથે કાવતરી મિત્રતા કરી લઈ કાવતરો કરે તેમને કાંઈ તાતજો બાંધી લેવા દોષ તો નેમણે ધરવાનના મનનું રાજ્ય કરવાના મુસલમાનોના પ્રયત્નમાં નેમની સાથે અનિચ્છારી કરવા તૈયાર થવું જોઈએ.

૧૨. મેં તો પછા વાંધો નિષ્પ ક્યો છે કે દિંદુસ્થાનનું બહુ દિંદુ-મુસલમાનની હાદિક એકતામાં જ રહેવું છે. તેથી જ દિંદુ-મુસલમાન એકતા ઉપર ક્યારે મૂકવામાં આવ્યો છે.

૧૩. અંગ્રેજ સત્તાનતની સાથેના સંબંધ કરતાં દિંદુ-મુસલમાનની એકતાને હું ધણું વધારે મદદ આપું છું. અંગ્રેજ સત્તાનતનો સંબંધ દિંદુસ્થાનની આબાદીને ક્યારે અનિચ્છાર્ય નથી. પણ દિંદુસ્થાનનું શ્રેય દિંદુ-મુસલમાનના એકત્ર વિના અસંભવિત છે. દિંદુસ્થાનના વધુ ભાગ ચોખા ભાગની સાથે વેર રાખી કરી રવનંવતા ન જ બોગવી શકે. સ્વત્ત્વ કરોઃ મુસલમાનોનું નિકંદન પણ તેટલું જ અસંભવિત છે.

૧૪. પણ દિંદુ માને છે કે અંગ્રેજ સત્તાવધી દિંદુધર્મની તો રક્ષા થાય છે, તેથી અંગ્રેજ સત્તાનતથી ગમે તેટલું બીજું વૃક્ષાન થાય છતાં દિંદુ ધર્મની રક્ષા થાય છે એટલો બદલો બસ છે. આના કરતાં દિંદુને લગ્નગરુપદ બીજો વિચાર મને તો લાગતો નથી. જો ત્રેવીશ કરોઃ દિંદુ સાત કરોઃ મુસલમાનોની સાથે પોતાનો બચાવ કરવા તાકાત ન ધરાવતા હોય તો કા તો દિંદુધર્મ જ ખોટો છે અથવા તે ધર્મના માનનારા નામદં અને અધર્મી હોવા જોઈએ.

૧૫ દિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે કૃત્રિમ સુલેહ પોતાની તલવાર વતી અંગ્રેજ સરકારે બળવે તેના કરતા દિંદુ-મુસલમાન તલવારથી મુકાબલો કરી દિસાબ ચોકાઓ કરી લે એ હું વધારે પસંદ કરું છું. પરંતુ જેમ આપણે અંગ્રેજનું નજી નથી ઉગ્રવવા માગતા તેથી જ રીતે આપણે એક બીજાના ગળા પણ નથી ઉગ્રવવા માગતા. આપણે ભાઈઓ થઈને રહેવું છે. સંતાન હંમેશાં છિદ્રોનો લાલ લે છે. માટે છિદ્રો પૂરવા એ આપણું કામ છે

કરે છે. જો ખરી બીડમાં તેને બૂલતો નથી 'એટલે સત્યનો વિશ્વાસ કરે છે ; તેને જ ઇશ્વર સદાય 'કરે છે. તેથી જ તે નિર્ભયનો બેલી મનાયો છે.

૨૦. પણ માનો કે હિંદુએ પોતાની ખાનદાની બતાવી છતાં મુસલમાને દોષ દીધો તો શું હિંદુ નામદ રહેવાના ? પોતાના ધર્મનો ખ્યાલ કરવાની તેમની તાકાત નથી ? જો હિંદુ પોતાના ધર્મનો ખ્યાલ કરવાની શક્તિ મેળવવા માગતા હોય તો તે શક્તિ પણ તેઓ મુસલમાનોને સદાય આપતાં મેળવી લેશે કેમકે મુસલમાનોને સદાય આપતાં હિંદુએ દૃઢતા, વીરતા, સત્ય, આત્મબોગ, એકતા, યોજના ઇત્યાદિ મહાગુણોનું સેવન કરવું પડશે.

૨૧. હિંદુએ પોતાની નબળાઈને લીધે સદાય આપવી એમ માઈ કહેવું નથી. પણ મુસલમાનો ન્યાયને રસ્તે છે, તેમણે અત્યારે યોગેશ્વર સાધનો પણ ન્યાયી છે તેથી તેમને મદદ કરવાની તેમના પામેશ્વી તરીકેની ફરજ ઉત્પન્ન થઈ છે. તે ફરજ તેઓ અદા નહિ કરે તો પોતાની શુદ્ધાત્મી વધારે સજ્જત કરશે અને મુસલમાનોની મિત્રતા હંમેશાં માટે મેળવવાની તક ગુમાવશે. મદદ કરીને શુદ્ધાત્મી દાવશે અને મુસલમાનોને પોતાના કરી લેશે.

૨૨. આમ વિચારતાં મુસલમાનોને મદદ કરવી એ ફરજ હિંદુનો પરમ ધર્મ છે, કેમકે તેમ કરીને તે હિંદુસ્થાનનો અને પોતાના ધર્મનો સહેજે ખ્યાલ કરી લેશે. આવી ફરજ બાળવતાં સાદાનો વિચાર કશય નહિ, અને ડર પણ રખાય નહિ.

૨૩. પણ નમે કહેશે કે હું મુસલમાનો સાથે મિત્રતા કરવાની કેમ વાતો કરી રહ્યો છું ? એ તો ગાયોને મારે છે ! હું કહું છું કે એ ગાયની કતલ ધર્મને નામે અને બહાને કરે છે. તેને હું સમજાવી શકીશ કે એક સ્નાત્તની—નુસ્ત્ર હિંદુ નમારી સાથે રહે છે તે એ બહાથી કે નમારો ધર્મ ખ્યાલતાં તે પડશે, તે

મારવાની મનાઈ નથી છતાં પાડોશીનું દિલ દુખાય એવું કામ કરતાં અટકવું એ તેમની ફરજ છે. હિંદુ મુસલમાન બન્ને ડરપોક હૃદય રાખીને નહિ પણ સાફ દિલ રાખીને સ્વરાજ્ય મેળવી શકશે એટલું જ નહિ પણ ખિલાફત તેમ જ ગાય બન્નેને બચાવશે.

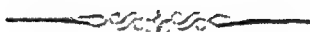
૧૬. પરદેશમાં હિંદીઓ.

૧. દક્ષિણ આફ્રિકા, પૂર્વ આફ્રિકા અને શીંગ એ ત્રણે દેશોમાં વસના હિંદીઓના * સંવાદનું આપણે નિરાકરણ કરવાનું છે. તેમ કરતાં આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાની કસોટી થશે. જ્યાંસુધી આપણાંમને દરેક જગ્યા પોતાને વિશે જેવી લાગણી ધરાવે છે તેવી જ આપણા લાખો દેશભાષીઓ માટે ન ધરાવે, ત્યાંસુધી આપણાંમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના સ્ફુરે છે એમ ન કહી શકાય. દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાં આપણા જે દેશી ભાષાઓ વસ્યા છે તે આપણી પાસેથી દેવવણી, સદાચ અને રક્ષણની આશા રાખે છે.

૨. અને આ સંવાદના નિરાકરણમાં જેમ રાષ્ટ્રપ્રેમની કસોટી છે તેમ સામ્રાજ્યવાદની કસોટી પણ છે. જે સામ્રાજ્યવાદનો કાંઈ પણ અર્થ હોય તો તેના અંગરૂપ સ્થાનું રક્ષણ કરવાની ચકિત તેમાં હોવી જોઈએ. આ કસોટી મુજબ પરદેશમાં વસેલા હિંદીઓ આપણી પાસે તેમ જ સામ્રાજ્યની પાસે એમ બેવડું રક્ષણ મેળવવાનો હક્ક ધરાવે છે. છતાં આ બન્ને અત્યારસુધીના મોટે ભાગે પોતાની ફરજ ખજાવવાનું ચૂક્યાં એમ જણાય છે.

૩. હિંદીઓ સામેની ચળવળમાં ધર્મઅધર્મનો કશો વિધિનિયેષ રાખવામાં આવતો નથી. જે લોકો ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનાં બધામાં ડુકે છે તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મનસ્વથી સાવ અગ્નિવ્યા છે, અને હિંદી વસાહતવાળાઓએ આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓનો ક્વી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો એનું પણ એમને જ્ઞાન નથી. પૂર્વ આફ્રિકામાં જ્યારે એક પણ યુરોપિયન

મારવાની મનાઈ નથી છતાં પાકોશીનું દિવસ દુખાય એવું કામ કરતાં અટકવું એ તેમની ફરજ છે. હિંદુ મુસલમાન અને પ્રમોદક મુદ્દય રાખીને નદિ પણ સાફ દિવસ રાખીને સ્વરાજ્ય મેળવી શકે એટલું જ નદિ પણ ખિન્નાકત તેમ જ ગાય અનેને અચાવશે.

૧૬. પરદેશમાં હિંદીઓ.

૧. દક્ષિણ આફ્રિકા, પૂર્વ આફ્રિકા અને શીંગ એ ત્રણે દેશોમાં વસના હિંદીઓના * સવાલનું આપણે નિરાકરણ કરવાનું છે. તેમ કરનાં આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાની કસોટી થશે. ત્યાંસુધી આપણાંમનો દરેક જગ્યા પોતાને વિષે જેવી લાગણી ધરાવે છે તેવી જ આપણા લાખો દેશભાષાઓ માટે ન ધરાવે, ત્યાંસુધી આપણામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના રહુરી છે એમ ન કહી શકાય. દુનિયાના જૂદા જૂદા ભાગમાં આપણા જે દેશી ભાષાઓ વસ્યા છે તે આપણી પાસેથી દોરવણી, સદાય અને રક્ષણની આશા રાખે છે.

૨. અને આ સવાલના નિરાકરણમાં જેમ રાષ્ટ્રપ્રેમની કસોટી છે તેમ સામ્રાજ્યવાદની કસોટી પણ છે. જે સામ્રાજ્યવાદનો કાંઈ પણ અર્થ હોય તો તેના અંતરૂપ સ્થાનું રક્ષણ કરવાની યક્તિ તેમાં હોવી જોઈએ. આ કસોટી મુજબ પરદેશમાં વસેલા હિંદીઓ આપણી પાસે તેમ જ સામ્રાજ્યની પાસે એમ બેવડું રક્ષણ મેળવવાનો હક્ક ધરાવે છે. જ્યાં આ બંને અત્યારસુધીમા મોટે ભાગે પોતાની ફરજ પાળવાનું ચૂક્યાં એમ જણાય છે.

૩. હિંદીઓ સામેની ચળવળમાં ધર્મઅધર્મનો કશો વિધિનિયેષ રાખવામાં આવતો નથી. જે લોકો ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનાં બધાંમાં ડુકે છે તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મતત્ત્વથી સાવ અજાણ્યા છે, અને હિંદી વસાહતવાળાઓએ આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓનો કેવી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો એનું પણ એમને જ્ઞાન નથી. પૂર્વ આફ્રિકામાં જ્યારે એક પણ યુરોપિયન

—

[illegible]

આને છવતા દોષ અને દિદુરચાનની પ્રાચીન નદોજલાલીની આ બધી વાતો સાંભળે અથવા જુએ તો અવશ્ય બોલી ઉડે ‘આપી શું?’ તેઓ કહેતા કે કાંઈ પ્રભ પોતાની બૂતકાળની શોભાને યાદ કરીને આગળ વધી શકતી નથી. બૂતકાળની શોભા ને યાદ કરીએ તો તે એટલા જ અર્થે કરવી જોઈએ કે જેથી આપણે એ શોભામાં વધારો કરી શકીએ. આને સમાયજ્ઞતા લખનાર ક્યાં છે? આને પ્રાચીન સમયની નીતિ ક્યાં છે? તે વેળાની કાર્યદક્ષતા ક્યાં છે? કર્તવ્યપરાયણતા ક્યાં છે? જે દવાઓની શોધ દુનિયા વડે પહેલાં થઈ ગઈ તેમાં આપણે કાંઈ વધારો કરી શક્યા નથી. અને જે દવાઓ વિશે પ્રાચીન ગ્રંથો લખાયા છે તે દવાઓની આપણને પૂરી માહિતી પણ નથી. એમ જ બીજી બધી ઉપર વર્ણવેલી વિભૂતિઓને વિશે આપણી કંઠાસ હાથત આપણે જોઈ રહ્યા છીએ, અને દરેક વસ્તુ મુરોપમાંથી આપણે ઉછીની લઈ રહ્યા છીએ.

૨. મને તો લાગે છે કે ત્યાંસુધી આપણે બૂતકાળની શોભાને વર્તમાનકાળમાં પુનરુદ્ધાર નથી કરી શક્યા, ત્યાંસુધી આપણે નૂની મૂડીને સાંતી* સમજી એમાં જ ઉદાપણ છે. જે દ્રવ્યને આપણે વડાવી શકતા નથી, જેને દુનિયા પારખી શકતી નથી તે દ્રવ્ય આપણને શોભાવતું નથી પણ લગ્નવે છે અને બોળરૂપ થઈ પડે છે. જે પ્રાચીન સમયમાં ઉપર વર્ણવેલી વિભૂતિઓ આપણામાં હતી, એમ આપણે માનીએ તો તે જ વિભૂતિઓ ફરી પાછી બતાવવાની આપણામાં શક્તિ દોવી જોઈએ. આપણે બહાદુર પ્રગ્નતા વારસ છીએ, પણ એ વારસાને શોભાવવાની આપણામાં અત્યારે તાકત નથી એ પણ કબૂલ કરીએ તો આપણે કશો મે શુકવાર વાળવાના નથી.

૪. બાપની આબર ઉપર દીકરો જેમ લાંબો વખત મુધી મૂકી નથી શકતો, તેમ પ્રભ એકલા પ્રાચીન દિદના ગૌરવ ઉપર દંમેશ પોતાની નદોજલાલી જાળવી ન શકે અને અત્યારે નદોજલાલીને

આપણો દંભ અને આપણું અજ્ઞાન છે. સ્વાર્થ તો સહુમાં ઓછાવતો હોય પણ આપણામાં તે વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. કૌટુંબિક કામોમાં સ્વાર્થત્યાગ થોડો ઘણો રહેલો છે, પણ રાષ્ટ્રીય કામોમાં થોડામાં જ થોડા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. જુઓ આપણી શેરીઓ, આપણી શહેરો, આપણી આગગાડીઓ ! આ બધામાં દેશની દશાનું દર્શન થઈ શકે છે. શેરીમાં, શહેરમાં કે ટ્રેનમાં બીજાની સગવડનો કેટલો ઓછો ખ્યાલ રહે છે ? મારા ઘરના આંગણમાંથી હું શેરીમાં કચરો નાખતાં અચકાતો નથી, મારા કંઠરામાંથી રસ્તામાં જતાં માણસોને અગવડ થાય કે નહિ તેનો વિચાર કર્યા વિના હું કચરો ફેંકું છું અને થૂંકું છું. માંડે ઘર બાંધવામાં મારા પાડોશીની અગવડનો વિચાર હું ઓછો કરું છું. શહેરનો નળ છોડી તેમાંથી પાણી વહું જાય તે માંડે નથી એમ માની બેઠરકાર રહું છું. રેલગાડીમાં એ જ દેખાવ નજરે પડે છે. મારી જગ્યા ગમે તેમ કરી મેળવી બીજાને અને તો અટકાવું. બીજાને અગવડ પડે કે નહિ પણ મારી બીડી હું શરૂ કરું છું, કેળાંની અને શેલડીની છાલ મારા પાડોશીની સામે જ નાખતાં અચકાતો નથી. નળ ઉપર પાણી ભરવા જાઉં છું. તો બીજાની દરકાર નથી રાખતો. આમ સ્વાર્થનાં દૃષ્ટાંતો ઘણાં થે ટાંકી શકાય એમ છે.

૧૨. જ્યાં આટલી બધી સ્વાર્થી દૃષ્ટિ રહી છે, ત્યાં આપબોગની આશા જ ક્યાંથી હોય ? દેશને ખાતર વેપારી પોતાના વેપારને શુદ્ધ કરે છે ? પોતાને થતા લાભને જતો કરે છે ? દેશને ખાતર રૂના સદ્દા બંધ કરે છે ? દેશને ખાતર દૂધનો બહાર નિકાશ કરી મળતો નફો જતો કરી દૂધની કિંમત ઓછી રાખવા પ્રયત્ન થાય છે ? દેશને ખાતર નોકરી જતી કરવી હોય તો કેટલા કરે છે ? દેશને ખાતર ભોગો ઓછા કરી, સાદાઈ ગ્રહણ કરી બચતા પૈસાનો ઉપયોગ કાણુ કરે છે ? દેશને ખાતર જોલ જવું હોય તો જવા કેટલા તૈયાર છે ?

૧૩. આપણી અપ્રામાણિકતા તો આપણી નજર આગળ તરી રહી છે. વેપાર તો પ્રામાણિકપણે ન જ થઈ શકે એવું આપણે માનીએ છીએ. જેઓને તક મળે છે, તેઓ લાંચ લેતાં ચૂકતા નથી. અપ્રામાણિકતાનો મોટામાં મોટો અનુભવ રેલ્વેમાં થઈ રહ્યો છે. રેલ્વેના સિપાઈને, ટિકીટ મારતરને, ગાર્ડને લાંચ આપીએ, ત્યારે કાંઈ થાય. ટિકીટ મુદ્દાં મેળવવામાં અપ્રામાણિકતા કરવી જોઈએ અથવા તેને સાફ આંખ આગ કાન કરવા જોઈએ. રેલ્વે પારસલો આપ્યા નહિ તો તે જરા પણ ઉધારી સકાય તેમ હોય તો જરૂર તેમાંથી માલ ચોરાયો જ હોય.

૧૪. આપણો દંભ તો માત્ર અંગ્રેજોના દંભ કરતાં સહેજ જ ઘટે, અને તેનો અનુભવ પ્રતિષ્ઠા ક્યાં કરીએ છીએ. આપણી સભાઓમાં, આપણા બધાં કાર્યોમાં, આપણે જેવા નથી તેવા દેખાવાના પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

૧૫. આપણું દરપોકપણું તો આપણું ખાસ શ્રેષ્ઠ ગુણાય છે. અસહકારને અંગે કોઈ ખૂનામરફી કરવા નથી ઇચ્છતું, છતાં આપણે તેની જ ખારતીથી કંઈ કરવા નથી ઇચ્છતા. સરકારના શસ્ત્રબળના ત્રાસથી આપણે એટલા ભયમરત છીએ કે કંઈ પગલાં ભરવાની આપણી હિંમત જ નથી ચાલતી, તેથી આપણે જ્યાં ત્યાં જૂલમની બરહાસ કરી રહ્યા છીએ અને આપણે ધોળે દહાડે બહારવટીઆને લુંટવા દઈએ છીએ.

૧૬ આપણા દંભનું તો હું ચું લખું? દરેક ક્ષેત્રમાં દંભ વધી પડ્યો છે. નબળાઈની સાથે દંભ હંમેશાં રહેલો જ છે. વળી જ્યાં લોકો નીતિવાન થયા હિંમત દોષ, છતાં ન થઈ શકે ત્યાં દંભ વધે જ; કેમકે નીતિવાન ન દોષ્યો તો દેખાવાની સાલમે તણાઈ એક અનીતિમા બીજનો ઉમેરો કરીએ છીએ. આપણા ધર્મમાં પણ દંભે સંપૂર્ણતાએ પ્રવેશ કર્યો છે, તે એટલે મુધી કે આપણા ટીકા, માળા હત્યાદિ આપણી પવિત્રતાની નિશાની હોવાને બદલે તે અપવિત્રતાની સંજ્ઞા થઈ પડ્યાં છે.

૧૭. આ બંધાનું મૂળ અજ્ઞાન તો છે જ. આપણે આપણા બળને વિષે અજ્ઞાત છીએ, તેથી તો ખીજા દોષો આવી જાય છે. આપણામાં રહેલા આત્માને વિષે જ શંકા છે, તેના ગુણોને વિષે આપણને શ્રદ્ધા નથી. આ અજ્ઞાન કેવળ અક્ષરજ્ઞાનથી નથી જવાનું. માત્ર વિચારના પરિવર્તનથી જ જઈ શકે છે. અક્ષરજ્ઞાન એટલે જ દરજ્જે જરૂરનું છે જેટલે દરજ્જે તે આપણી વિચારશક્તિને ખીલવે અને આપણને સારાસારનો નિર્ણય કરતાં આવડે.

૧૮. એટલે જ્યાંસુધી આપણે સ્વાર્થ છોડી પરમાર્થ ગ્રહણ નથી કર્યો, આપભોગ કરતાં નથી આવડ્યો, સાચનો જ આશ્રય નથી લીધો ખીક છોડી હિંમત ગ્રહણ નથી કરી, દંભ નથી છોડ્યો અને અજ્ઞાનનો ત્યાગ નથી કર્યો, ત્યાંસુધી દેશની ખરી ઉન્નતિ થવાની જ નથી.

૧૮. વિચારમય હવન.

૧. મારી મુસાફરીઓમાં કદાચ અને એવા એક જાન જનુનરો મળ્યા હશે જે. મધ્યમાંની મુસાફરીમાં મોટર મોટરો; કાબા રેલ્વે બીજા મોટર પંખુ તરીકે અને આ વેળાએ જોઈ જતી એક જાન મારી ન મળી હશે, ઉપર એક માનવ નજીક પહોંચ્યા. ત્યાંથી ત્યાંથી જતાં હતાં. રાતના એક જાને ત્યાંની મુસાફરી કરી જતાં. કુદરતે દેવ. કમ પંખુ બચાવ દતી. અને એ દરમિયાન કે જગત રેલ છે, તેનો દાંતારો રેલ છે એ જોડા. હવમાં રેલ કુદરતે સાંભળી શકે છે એ જ જગત યોગ્યવેળે જતા દત. વળી વનમાં જરૂર પીમા એકે પંખુ મોટે જાને રોડમાં જ દત. જગત છે એ જોડા ન જોડા. એ વિચાર્યું: "હી છે; આપણે પહેલા પેર પહોંચીશું. આ નરકના જગત સ્વયં દત."

૨. સવાર પડી-ગગનો. એ જોડાં તે દાંતારના પંખુમાં આર દતી. અને તે આર વારંવાર જગતની પૂંઠમાં જોડાને તેનાથી તે પ્રાણીઓને દોડાવતો દત. જગત આ ત્રાસથી રસ્તામાં સેરી રથા દત.

૩ આ દૃશ્ય જોઈ મારી દીન દસા જો પાચનાર કાંપી શકતો દોષ તે કદાચ એ. તે જ હજી ત્યાંથી ઉતરી જતાની છત્તા થઈ. મોટરના મુસાફરી આના કરતાં તે દગ્ગરજણી સારી એમ થયું. વળી એ વિચાર્યું કે મોટરના કારખાનામાં મોટર બનાવનાર અંગ્રેજ અમેરિકનની શી વડે જતી દશે એ કોણ જાણે? જગત ત્રાડીમાં બેસતું એ મોટરમાં બેસવા દરતા થોડું પાપ નાંદ દોષ? આમ મનની સાથે ધાટ ધડોળો જતો દતો અને જગતનો ત્રાસ જોવા કરતો દતો. એકેક મિનિ

૧૭. આ બધાનું મૂળ અજ્ઞાન તો છે જ. આ બળને વિષે અજ્ઞાત હોએ, તેથી તો બીજા દોષો છે. આપણામાં રહેલા આત્માને વિશે જ સંકા છે, વિષે આપણને શ્રદ્ધા નથી. આ અજ્ઞાન કેવળ અહ જવાનું માત્ર વિચારના પરિવર્તનથી જ જઈ શકે છે. એટલે જ દરજ્જે જરૂરનું છે. એટલે દરજ્જે તે આપણી વિચારશક્તિને ખીલવે અને આપણને સારાસારનો નિર્ણય કરતાં આવડે.
૧૮. એટલે જ્યાંનુંથી આપણે સ્વાર્થ છોડી પરમાર્થ પ્રદર્શન કર્યો, આપભોગ કરતાં નથી આવડ્યો, સાચનો જ આશ્રય નથી લીધો ખીક છોડી હિમ્મત પ્રદર્શન નથી કરી, દંભ નથી છોડ્યો અને અજ્ઞાનનો ત્યાગ નથી કર્યો, ત્યાંનુંથી દેશની ખરી ઉન્નતિ થવાની જ નથી.

આપણે જોઈએ તો આપણે જોઈએ
 કરીએ છીએ વિશે શું વિચારે
 બસાવવા મુજબ
 ચલાવીએ, બળદ ઉપર ન લાદવા જેવું છે. આર બાઈને, આર
 બાઈને તેને આવડું આપીએ, આપણી પાસેથી લેવી નીતરે, ત્યાં
 સુધી દૂધ લઈએ, તેને પુકડીને દૂધ ખેંચીએ. આપણે મુસલમાનને
 આપ ન મારવાનું કહેવાનો શો અધિકાર? મુસલમાન માથે ખોરાક
 સાર મારવામાં પાપ નથી માનતા. હિંદુ બળદને આર મારવામાં
 પાપ નથી એમ કાંઈ દાવા કરી શકે? આપણે જાણીએ છીએ
 પાપ કરીએ છીએ. અળપને થયેલા પાપની મારી મુશ્કેલી આપે
 છે એમ કહેવાય છે. અળપને થયેલા દોષોનું જ પ્રાયશ્ચિત્ત
 હોય. જાણી જોઈને પાપ કરીને પછી પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા નિહાળ્યાયે
 કંઈ શુદ્ધિ મેળવાય !

૧૯. હિમ્મત અને સંયમ.

૧. જે વ્યક્તિ અથવા પ્રજા પોતાના દોષો જોવા નથી ઈચ્છતી અથવા કશૂલ કરતાં ડરે છે તે આગળ વધી જ ન શકે. આપણી આસપાસ રહેલો મેલ આપણે જોતા નથી, ત્યાંસુધી તે દૂર કરવાની શક્તિ આપણને મળતી જ નથી અને મેલ ધર કરે છે. વળી જે દોષો આપણે કર્યા તેને સારી રીતે ન વખોડીએ ત્યાં સુધી ખીજના દોષ જોવાનો કે બતાવવાનો આપણને હક્ક જ નથી મળતો. [મોટા દોષને નાનો કહી બતાવવો તે કોઈ પણ સ્વમાન વાળી પ્રજા કે વ્યક્તિને ન હાજે] અત્યુક્તિથી પ્રગતે કાંઈ જ ક્ષાયદો થાય એમ હું તો માનતો જ નથી. અત્યુક્તિ એ અસત્યનું એક ભૂંડું સ્વરૂપ છે. અસત્યવડે પ્રજા ચડતી હોય તોપણ આપણે એ ચડતીનો અસ્વીકાર કરવો એ વધારે શોભે, કેમકે એવી ચડતી એ છવટે પડતી કરાવે છે.

૨. લોહી વિલીગ્ન વિલાયતથી આવ્યા ત્યારપછી મુ'બમમાં થોડો વખત ગાજ્યા પછી તેમને થયેલો અનુભવ જણાવતાં તેમણે કહેલું કે 'હિંદુસ્થાનમાં આવીને મેં કાંઈ હિંદુ મુસલમાનને 'ના' કહેવાની હિમ્મતવાળો ન દીડો' આ આક્ષેપ હજી પણ સાચો છે. આપણા દિલમાં ના હોય છતાં આપણે 'ના' નથી કહી શકતા; સામાનું મોં જોઈને તેને 'હા,' જોઈએ છે કે 'ના' એ વિચારી લઈને આપણે તે પ્રમાણે વાત કરીએ છીએ. આ ત્રણ ચાર વર્ષની છોકરીને પણ હું તેની મરજી વિરુદ્ધ કાંઈ પણ નથી કરાવી શકતો એ બાળકીની તાકાત પણ આપણામાં નથી. એક મહાપુરુષે કહ્યું છે કે આપણે સ્વર્ગમાં જવું હોય તો બાળકના જેવું થવું જોઈશે.

બાગકના જેવું થવું જોઈશે એવો અર્થ એ ૩ જાતની નિર્દોષ અને હિંમત વગર, એટલે આનોર્થ એક જાતની નિર્દોષ સંસારીને વર્ણવી છે. જાણક નીકળે પડે છે, કારણે પણ પડે છે, આગમાં લાગી પડે છે, તેને કંઈ જાણ નથી હોતું. તમે એ જાતની જાણવિતતા કેવે તમને કંઈક ઉપર ભરેલા રહો નથી એટલે તમે કંઈ પણ જાણો છો.

૩ ત્રીસ કરોડ માણસને એક લાખનો કર હોય જ નહિ. ત્રીસ કરોડ માણસને એક લાખથી કર છે તે તે પોતાને પાટે જમાવે તેઓ કર છે ત્યારે તેઓના લાખમાં જ સ્વચ્છતા રહેતું છે. અને ત્રીસ કરોડ માણસને એક લાખને કરીને પોતાનું કાર્ય સમપાત્ર માટે તે તેના જેવા પાપી પણ જાણ ન જાણ, એટલે આપણી મર્યાદાથી પણ આપણે તે જાણ કુઝ સદન કરીને જ બતાવવી રહી. [જે નિર્દોષ છે તે નિરર છે. આપણે નિર્દોષ છીએ તે જ નિરર ન બનીએ! આપણે જાણે અન્યાય નથી કરતા તે આપણા પ્રતિનો તે જ સદન કરીએ!] અન્યાયની સામે જીવને જોખમમાં મૂકીને પણ થવું એવું આપણાં ઘણાં શીખવે છે. મારા પડીલે મને પોતાના લાખસાથી એ જ શીખવું, તોડો હિંમત શીખે તેથી દેશને લાભ નથી મળતો.

૪. [કેવળ હિંમત આવે આપણે માટી નથી યઈ શકતા. તેને નિયમમાં રાખનાં આવડતું જોઈએ. હિંમત ઉપર સંયમ ન હોય તે તેનાં મારાં પરિણામ આવે છે એ આપણે જોતા આવ્યા છીએ જે લોકો શોકથી પીડાતા હોય અને જોમની ઉપર નિરાશાનુ વાદળ ઝડપતું હોય તેમની લાગણીઓને નિયમસર દર્શાવવાને કંઈ અવકાશ દેશના આગેવાનોએ આપવો જોઈએ.

• સર એટલીન આર્નોલ્ડ — (૧૮૩૨-૧૯૩૬) કેટલાક વર્ષ મુખી પુનાની સરકારી સંસ્કૃત કોલેજના નેમજે કાન કૃષ્ણ હનુ. અને ૧૮૬૧ માં વિલાયત પાઠા રથા. 'ટેકલી દેલીમાર' પદના નામ નક્કી થયેલા નેમનું "લાઇલ આર આર્નોલ્ડ અને બીજાં" કાવ્યા નવા મુદ્દાકરીઓના વર્ણના પ્રખ્યાત છે.

૧૯. હિમ્મત અને સંયમ.

૧. જે વ્યક્તિ અથવા પ્રજા પોતાના દોષો જોવા નથી ઈચ્છતી અથવા કબૂલ કરતાં ડરે છે તે આગળ વધી જ ન શકે. આપણી આસપાસ રહેલો મેલ આપણે જોતા નથી, ત્યાંસુધી તે દૂર કરવાની શક્તિ આપણને મળતી જ નથી અને મેલ ધર કરે છે. વળી જે દોષો આપણે ક્યાં તેને સારી રીતે ન વખોડીએ ત્યાં સુધી ખીજના દોષ જોવાનો કે બતાવવાનો આપણને હક્ક જ નથી મળતો. [મોટા દોષને નાનો કહી બતાવવો તે કોઈ પણ સ્વમાન વાળી પ્રજા કે વ્યક્તિને ન જાણે] અત્યુક્તિથી પ્રગતે કાંઈ જ ફાયદો થાય એમ હું તો માનતો જ નથી. અત્યુક્તિ એ અસત્યનું એક ભૂંડું સ્વરૂપ છે. અસત્યવડે પ્રજા ચડતી હોય તોપણ આપણે એ ચડતીનો અસ્વીકાર કરવો એ વધારે શોભે, કેમકે એવી ચડતી એ છેવટે પડતી કરાવે છે.

૨. લોર્ડ વિલીંગ્ટન વિલાયતથી આવ્યા ત્યારપછી મુંબઈમાં થોડો વખત ગાળ્યા પછી તેમને થયેલો અનુભવ જણાવતાં તેમણે કહેલું કે 'હિંદુસ્થાનમાં આવીને મેં કોઈ હિંદુ મુસલમાનને 'ના' કહેવાની હિમ્મતવાળો ન દીડો' આ આક્ષેપ લજ પણ સાચો છે. આપણા દિલમાં ના હોય છતાં આપણે 'ના' નથી કહી શકતા; સામાનું મોં જોઈને તેને 'હા' જોઈએ છે કે 'ના' એ વિચારી લઈને આપણે તે પ્રમાણે વાત કરીએ છીએ. આ ત્રણ ચાર વર્ષની છોકરીને પણ હું તેની મરજી વિરુદ્ધ કાંઈ પણ નથી કરાવી શકતો એ બાળકોની તાકાત પણ આપણામાં નથી. એક મહાપુરુષે કહ્યું છે કે આપણે સ્વર્ગમાં જવું હોય તો બાળકના જેવું થવું જોઈશે.

સત્યાગ્રહમાં દારને અવકાશ જ નથી, અને જે તેમાં કંઈ જૂથ થાય તો જૂથ કરનારને જ ખમવું પડે છે. અને જ્યારે અસંખ્ય દિદીઓ દેશને ખાતર ઇચ્છાપૂર્વક દુઃખ ભોગવતા થઈ જાય, ત્યારે હિંદુસ્થાન સુખી થાય તેમાં શી નવાઈ ? જે પુરુષ પવિત્ર થઈ જગતને ખાતર સર્વસ્વ અર્પે તે તો ચક્રવર્તીના કરતાં પણ વધારે સત્તા ભોગવે. એવી પવિત્રતા અને સાથે દુઃખે બેઠારવાની શક્તિ, ઓ ઇશ્વર ! તું અમને કાઢને નહિ આપે ? તારા શુભામ થઈને અમે રહીશું, પણ અમને તો એ જ શક્તિ જોઈએ, અમને રાજપાટ ન જોઈએ અમને તો દુઃખિયાના દુઃખનું નિવારણ જોઈએ. દેશને-જગતને ખાતર ઇચ્છાપૂર્વક ઇંધાઈને મરવાની શક્તિ નહિ. આપે ? આપજે જ. તારો પાડ માનીશું. -

૨૦. દહતા અને વીરતા.

૧. અસહકારનું જે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેના મહત્વનો ખ્યાલ થોડાને જ હશે. એક ગૃહસ્થે સવાલ પૂછ્યો કે આપણે જે કાર્ય કરી રહ્યા છીએ તે યુદ્ધ કહેવાય અરૂં? મેં તરત જવાબ આપ્યો, 'આપણી લડતમાં યુદ્ધનાં ગંધાં લક્ષણ છે, જે આપણને જોઈએ છીએ,—સ્વરાજ્ય—તે યુદ્ધ વિના ન જ મળે, તેથી સાધનો પણ યુદ્ધનાં જ હોવાં જોઈએ. એટલે કે આપણે સામાન્ય વ્યવહાર બંધ કરી આપણે આપદ્ધર્મ આચર્યો જોઈએ. યુદ્ધમાં અને આમાં ફરક માત્ર અથવા મોટો ફરક એ છે કે આપણા યુદ્ધમાં પરબુદ્ધ—સત્ત્વજનને અવકાશ નથી એટલું જ નહિ, પણ સરિસ્ત્રાજમાં આપણી હાર છે. બીજાં લક્ષણ આ યુદ્ધમાં સામાન્ય યુદ્ધના જેવાં જ છે જેમ સામાન્યમાં તેમ આમાં આપભોગની, લાલોમગી, ખેંચતા દ્રવ્યોદિની આવશ્યકતા છે. સામાન્ય યુદ્ધને વખતે પ્રભુ યોગાત્મી ચાતુ પ્રવર્તિતો થયે મોટે ભાગે ત્યામ કરે છે. પ્રભુ સાર્વજનિક સદરને સમયે અજિતવ ખાતરી ફાળવે બિચરી મન છે. અતીતિમન નીતિનો રત્નો પ્રદલ કરે છે; ખોળને મુકેલો હોય તે મુક્યોને પંચાં છેડી દે છે. લાડીઆ લાડે છે; મજિચરી મજિચાર છે; ચોર ચોરી છે; એ પ્રભુના મુકાયેલો મન કરે છે. આવે સમયે અસહકારમાં જ્યાંનો વખત પ્રવર્તે હોય ત્યાં; નિઃશસ્ત્રે દેહલે સર્વવત્ત મેગવત્તમાં જામ લેતા કરે મન દે મરિતે જ વિદ્યન્નસ આતે છે.

૨. ત્યુ આવે સમયે સર્વથી વધારે યોગ્યતા મુકે દહતા અને સામ્ય છે. જે મરે દહતી વધારે મેગવત્ત આવે છે.

નિશ્ચય કરેલો ન ફેરવેલો એ દલતા. આજે સરકારી નિયામ હોડી કાલે પરતાવો કરવો અને તોજે દહાડે પાછા તે જ નિયામમાં જવા પ્રયત્ન કરવો એ કંઈ દલતા નથી. એવી નબળાઈથી દેશ પેરે કદિ ચડે નહિ. આજે મહેતાજી રાજનામું આપી કાલે તેને પાછું ખેંચે અને તે વડે પ્રગ્નને જોડણું મુકસાન કરે તેટલું રાજનામું નહિ આપનાર ન કરે. આપતિ હોય, જોખમો હોય તે ખેડમાં અને ખેતાનું કામ કરવું એ વીરતાની નિશાની છે. વશ્વિકૃત્તિ કરતાં વીરતાનો ભાર મુકમાં વધારે હોય છે. યતિને સમયે વશ્વિકૃત્તિનો ખપ પડે છે, અચાંતિને સમય વીરતાનો. મુજસત વશ્વિકૃત્તિને સારૂ પ્રખ્યાત છે; અને એ યોગ્ય જ લાગે છે કે વશ્વિકૃત્તિવાળામાં વીરતા આવે જ નહિ. આ ખ્યાલ બરાબર નથી. જેમ પ્રગ્નનું પોપણ એક જ વૃત્તિથી થાય નહિ, તેમ વ્યક્તિનું પોપણ પણ એક જ વૃત્તિથી નથી થતું. તેથી ફરેક વ્યક્તિમાં વીરતાનો મુજ તો હોય છે જ. માત્ર તેનો ઉપયોગ નથી કરવાનો હોતો, ત્યારે આપણામાં તે ન હોય એવું આપણને લાગી આવે છે. મુજસતનો સમય—આખા ભારતવર્ષનો સમય અત્યારે વીરતા ખતાવવાનો આવ્યો છે.

૨. જ્યાં પરમુખ વાપરવાનું નથી ત્યાં વીરતા જુવી, એવી મિથ્યા સંકા જોઈ નહિ કરે એવી હું ઉમેદ રાખું છું. ખરૂં જોતાં પરમુખ વાપરવામાં વીરતા નથી. દાથી જીડીઓને કચરતો આદ્યો જન્ય છે તે કંઈ વીરતા ખતાવતો નથી. પણ સિદ્ધતી સામે જુઝતો દાથી વીરતા ખતાવે છે, રમર એમાં તે પોતાની જાનને જોખમમાં નાંખે છે. મધેડીના કાન ઉમેજતો કુંભાર વીરતા નથી ખતાવતો; પણ લુંટારના ધાગની સામે જુઝતો નરેસરી વીરતા ખતાવે છે, રમર તે પોતાની જાનને એકાખી રીતે જોખમમાં નાંખે છે. જે પરમુખ ન વાપરતાં ખતાવેલ વસ્તુ થતો નથી, પણ જુઝે છે તે પૂરેપૂરી વીરતા ખતાવે છે.

૪. વીરતા એટલે શું ? હિંદુસ્થાનને સાર આ નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધમાં પૂરી વીરતા બતાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. મારી કુળવણીનું કાગે શું થશે એ વિચાર કર્યા વિના નિશાળ છોડનાર વિદ્યાર્થી વીરતા બતાવે છે; જે બીજી નિશાળની સગવડ થયે જ છોડે છે તે અભિદ્યુતિ બતાવે છે. રોજી મળેા યા ન મળેા છતાં સરકારની અદાલતમાં ન જનારો વકીલ વીરતા બતાવે છે; રોજીનો બદોબસ્ત કરાવ્યા પછી જ છોડનાર ભડે દુન્યવી પ્રહાપણુ બતાવતો હોય, તે વીરતા નથી બતાવતો. પરિણામની બીક રાખ્યા વિના વિશ્વાસ રાખી કંપડાવતું એ વીરતા છે. જ્યાં બીરતા છે, ત્યાં વીરતા હોય જ નહિ. આ પ્રબ્ધમાં બીરતા છે. સ્વતંત્રતા મેળવવી અને બીરતાને સંઘરવી એ પરસ્પર વિરોધી વાત છે. ડગલે ડગલે સાક્ષસની જરૂર પડશે. ડગલે ડગલે જોખનને ઉઠાવવા પડશે. રણમાં જોખમો ખેડવાં પડે છે તે દેહત્યાગે અગાધારે ખેડાવ છે. અર્થે આપણે ઇરાદાપૂર્વક જોખમ ખેરીએ છાએ, તેમજ ધોડું જોખમ ખેરીને મોડું પરિણામ આપી છાએ છાએ. જે દડ અને જોતવાર છે તે સંકેદો વખત પોતાના સ્વતંત્ર તથા રીતકારને મનશે અને તે છતાં જ્યાંસુધી પોતાનો પદા ખેડે છે એમ માને છે ત્યાંસુધી તેને વળગી રહેશે.

૨૧. પ્રતિજ્ઞા પાલન.

૧. "મને ધણી વાર એમ થાય છે કે દિદુરધાનમાંથી હું ક્યારે નાશી જૂઠું?—યા તો દિદુરધાનને હું ક્યારે સ્વર્ગન કરું? સ્વર્ગનતાને એટલે જ અર્થ કે આપણે ઇષ્ટતાથી નહીં આપણા દિલમાં દોષ તે કદી રહીએ, કદી રહીએ. કયોડા માનુસ સામે દટાર ઉભા રહીને પોતાની વાત કહી શકે તે ખરે દિગ્મતવાન છે. માટે તમારે માટે પહેલો પાઠ તો 'ના'. કહેવાનું થીખવાનો છે. પ્રતિજ્ઞા નમે લો જ નહિ એ બહેતર છે, પ્રતિજ્ઞા લઇને તોડી એ જારે ગુન્હો કર્યા બરોબર છે, એમ હું કહીશ. તમે જારે ફળવણી લીધી હશે, મોટી ડિમી મેળવી હશે, તોપણ ને તમે દપદપ પ્રતિજ્ઞા તોડો એવા હશે તો તમને જરૂર કહીશ કે તમે છૂની કેમ નથી મરતાં? તમારું દિલ એક વખત અમુક કહે એટલે તે પ્રમાણે તમે વૈભવ અને પછી જૂઠું કહે, તેથી જૂઠી રીતે તમે વર્તી શકો છો, એવા બચાવ તમે કદાચ કરશો. પણ તેનો જવાબ એ છે કે તમારે કસમ લેવા જ ન જોઇએ.

૨. શારેમાં કશું છે કે પ્રતિજ્ઞા લો તો તેને માટે મરો. અને એ વચનોને સાચા પાડનારા હતા આપણા હરિશ્ચંદ્ર અને રોહિણી, કે જેણે બંગીને ત્યાં સેવા કરેલી. એ ધર્મવીરોની આપણે ઓણાદ છીએ એ તમે કેમ જૂઠી જશો? હા: બલિયાર કરવાની, જૂઠું બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી દોષ તો તે જરૂર તોડી શકાય, કારણ તે કરવામાં માનુસ પોતાની ઉન્નતિ સાધે છે. ત્યાય કરવાની પ્રતિજ્ઞા કદિ ફેસ્વી શકાય નહિ. દિદુ ગૌમાંસ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા અથવા સુસલમાન દાર અને ફક્કરનુ માંસ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરે

આને (૮) પ્રતિષ્ઠા પાત્રનું

૧. જેમાં જાતે રાજ્ય અથવા સ્થાન મેળવતી, તમે
સ્વયં 'સી' કો-ઝેડ' તમે પ્રતિષ્ઠા પાત્ર
પાત્રને, અને તે પાત્ર કાઢીને 'સી' કાઢો.

૨. જેમાં કોઈ સિદ્ધિ મળે માટે નથી. પ્રતિષ્ઠા
કાઢી અને તે નિષ્ફળ ને નિષ્ફળ નથી કાઢી ને નિષ્ફળ
પાત્ર મુદતમાં મુદતની નહીં અને તેમ આપણે નહીં અને
અને તે પ્રતિષ્ઠા ને નહીં તરફ નહીં સારું અને તે

નિષ્ફળ પ્રતિષ્ઠા-સ્થાપર અને નિષ્ફળ પ્રતિષ્ઠા પ્રતિષ્ઠા
કાઢી નહીં તમારી પ્રતિષ્ઠા પાત્રની વાસ્તે કાઢી
રૂપિયાની મિલકતના કસ્ટ પાસે વધારે કિંમતી છે. તેમાં આપણે
દિવસનાં હવે આપણે રસ્તા રહેલો છે.

૫. અસહકારનાં જે પત્રમાં આપણે ભરવામાં છે તેમાં જોખમ
પણ થઈ રહ્યું છે, જ્યાં પ્રભુ તરફથી તેમાં પૂરો જવાબ મળે
તો મારી ખાત્રી છે કે આપણે થોડી જ મુદતમાં સ્વચ્છ
ભાવવંતા થઈ જઈએ, પણ તે પત્રમાં ભરવામાં સિદ્ધિતવરે
તરફથી દલતા અને પ્રતિષ્ઠા પાત્રની પ્રભુ જરૂર આપણે રાખે.

૬. જ્યાંસુધી માણસો લોકો જેવા કાણુ થયા નથી, અને જ્યાંસુધી
દુનિયા તેઓના વચનને, મીઠા અને દારસીના કાપડા પેડે કહી ન
વડે એવું અચ્છ ન ગણે, ત્યાંસુધી તેઓ એક પ્રભુ થઈ શકતી
નથી. [એટલું જ નાહ પણ તેમનું સ્વમાન અને આત્મા જોખમમાં
આવી પડે છે.]

૨૨. આપણા કેટલાએક ગુણદોષ.

—૦૦૦૦૦—

૧. એક અંગ્રેજ સજ્જન મને લખે છે કે “હિંદુસ્થાનની બધી આપદાનું મૂળ આપને એ વાતમાં જડ્યું છે કે હરકોઈ યુરોપિયન આ દેશમાં હરકોઈ હિંદુસ્થાનીને પોતાથી નીચો ગણે છે અને તેના પ્રત્યે તિરસ્કારની નજરથી જુએ છે. મને પોતાને પણ આપની પેઠે જ લાગે છે, પણ હું આપને જે વસ્તુ તરફ દોરવા માંગું છું તે એ છે કે—

(૧) આ સ્થિતિ છે તેમાં દોષ કાનો છે? અને

(૨) આનો ધલાજ શું?

૨. “હિંદુસ્થાનમાં વસનારો અંગ્રેજ આમવર્ગના હિંદીઓને પોતાના દેશવાસીઓને મુકાબલે નીચા અને હલકા ન કેમ ગણે? નોકર તરીકે શું કે કામદાર તરીકે શું હરકોઈ સ્થિતિમાં પણ હિંદી મનુષ્ય અંગ્રેજના કરતાં ઉતરતો છે એવો જ બધે અનુભવ થાય છે. નોકર કે મજૂર તરીકે એ અંગ્રેજને મુકાબલે ઉતરતો છે. એનામાં સારાનરસાનો વિચાર ઓછો, અને રગ્ન ભોગવવાની ઇચ્છા વધારે છે. એના ઉપર સતત દેખરેખ કરવાની જરૂર રહે છે. શેઠ કે મજૂર માણેક તરીકે પણ એ અંગ્રેજને મુકાબલે ઉતરતો છે. ન્યાયવૃત્તિમાં તેમ ઉદારતામાં બન્નેમાં એ અંગ્રેજને મુકાબલે શીકા પડે છે. પશુ તરીકે પણ એ અંગ્રેજને મુકાબલે હાર ખાય છે, જોતજોતામાં એ રોગોનો ભોગ થઈ પડે છે. (ઉચ્ચાર્યનો હોય તો) મોટે ભાગે કંઈ પણ મહેનતનું કામ કરવા ગહાંતહાં કરે છે, અને ઘણું ખર્ચ જે ઉમ્મરે એ ભરજીવાનીમાં દેખાવો જોઈએ તે ઉમ્મરે એ થાકેલો હારેલો ડોસો દેખાવા લાગે છે. એનાં છોકરાં માખીઓ મરે એમ

મરે છે. મહામમાં પાંચ વરગથી ઓછી ઉંમરની અંદર મરતાં બાળકોનું પ્રમાણ જન્મની સંખ્યાથી અરું છે :

૩. "નાગરિક કે સહેરી તરીકે પણ અંગ્રેજને મુશળતે એ ઉતરતો છે. રૂચન આપવા જેવી જાગનમાં એનાને આમલ કરનારનો એ જવાબે જ વિરોધ કરે છે. એ પોતાના કાયદામંત્રી અને જીવદયાળી બચસ દાંકે છે, પણ એના પોતાના ધરતી માથ કે ઘેરાંખર ઝીણી જૂખ સેવીસેવીને મરે છે. એનું એને કશું સ્નાનસ્નાતક પડેલું નથી. બગદ અને પાંચ ઉપર તે આ દેશમાં જે નિર્દયતા ચુરે છે તેટલી દુનિયાના ૫૩ ઉપર બીજા કોઈ દેશમાં નહિ ચુરતી હોય. ગૃહસ્થાશ્રમની પરિચલ અખંડ રાખવાની ખાતર એણે એક બાબુએથી બાળકમ અને બીજી તરફથી વિધવાના આમરણુ વૈધવ્યના વિધિ ઉભા કર્યાં, છતાં આને હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્લાંડના કરતાં પણ ચુલેન્દ્રિયતાં દરદોનું પ્રમાણુ અધિક છે. અને એ જ આ ધર્મપ્રધાન દેશમાં ધર્મને નામે નાતી બાળાઓને દેવમંદિરોની મુરડીઓ બનાવીને વેચ્યાના ધંધામાં નાંખવામાં આવે છે !

૪. "હવે બીજી બાબુએ નગર કરો. હજી ગર્ધ કાલ સુધી જે સંતુના મુલકો કહેવાતા તેમાં આજે જે અનેક અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષ કેવળ જીવદયાનાં કામે પાછળ પોતાનાં જીવન અર્પી રહ્યાં છે તેવી બકિનપૂર્વક હિંદુસ્થાન ગદારના કોઈ પણ ક્યાના કાર્યમાં પોતાના જીવન અર્પણા દિદીઓના કેટલા દાખલા હિંદુસ્થાન ટાંકી શકશે ! અને હિંદુસ્થાને આજે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ધેર કર્યું હોય અને તેના ઉપર કર્યું સંકટ આવી પડે તો દર સાડા ચાર કરોડની વસ્તીમાથી અરધા કરોડ દિદીઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક ખાંધે અંદુક નાંખીને લશ્કરમાં જઈ ઉભા ગેનારા નિકળશે ખરા ?

૫. "આટલી ત્રાસ બચીસ કરોડની વસ્તીમાથી હિંદુસ્થાને મહાનુ પુરુષ પણ કેટલા પેલા કર્યાં ? એક, જે ને ત્રણ " દાગોર, બોઝ, ગાંધી, અધવધ, કેટલો અનર્થ પાક ! હવે ઇંગ્લાંડ એક દિદીઓ

વખનમાં જ કેટલા મદાત્મક પ્રકારે પેદા કર્યા તે ગણી શકાય. ઇંગ્લાંડની વસ્તી તે દરેકે જાણે. આજના મૈત્રી સંસ્થાની મોટી નંદોલી.

૬. "આ જલ્દી આપને કસન સાથે એકતરસી અને અમલખાલુ લાગશે. એમ હોય પણ. પણ હિંદીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચેનો મુકાબલો આજા જ સારપમાં કાઢ પણ અંગ્રેજની આંખને દેખાય તો એમાં એનો શો હોય ?

૭. "અને આ તાત ગરબર હોય તો એનો ઉપાય અમારા હાથમાં નહિ પણ હિંદીઓના જ હાથમાં છે. આપે એ માર્ગ જતાવવાનો આરંભ તો કરી જ દીધો છે. એ વસ્તુ સૂચવવાને આપે કહાડેલો 'અસહકાર' શબ્દ મને નથી ગમતો અને મારી દૃષ્ટિએ એ શબ્દથી આપ જે વસ્તુ આજે શીખરી રહ્યા છો તેનો પણ પૂરેપૂરો ભાગ પ્રગટ નથી થતો. હું તો એને જાહેરે 'સ્વતંત્ર કાય' કે એવો જ કોઈ શબ્દ વધુ પસંદ કરું. હિંદુસ્થાન ને ખરેખર નિષ્પાત્રસ હોય તો સ્વરાજ્યની લાયકાત મેળવવાને પોતાની વચ્ચેથી સૌ પહેલી તો અસ્પૃશ્યતાને દૂરનાવે; એનાં સ્ત્રીપુરુષો ઇન્દ્રિયોના ભોગમાં સંયમ શીખે, અને અકાળે મરણને શરણ થનારાં લાખો બાળકો પેદા કરતાં અટકે; એનાં બ્રાહ્મણો શાળા પાઠશાળાઓમાં પહેલું કાંતતાંવણતાં શીખે અને મહેનતના કામને ધિક્કારવાનું છોડી દે; કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી સહૈલાઈથી સમગ્ર અને બોલી શકાય એવી એક રાષ્ટ્ર ભાષા પ્રજા ચાલુ કરે (પછી સ્થાનિક ભાષાઓ ભણે પોતપોતાના ઇલાકાની અંદર રાજ્ય કરે.) ટુંકામાં 'સરકારે અમુક કરવું નેહએ અને સરકારની ફલાણું કરવાની ચોકખી ફરજ છે' એ ભાષા મેલી દઈ જ્યાં જ્યાં કંઈએ કરવાપણું રહ્યું છે, ત્યાં ત્યાં હિંદીઓએ જાતે કામમાં વળગી જવું નેહએ. આમાંની એકેએક બાબત આપ લોકોને અનેકવાર કહી ચૂક્યા છો અને હું એ પણ કહું છું કે આજે જેટલા લોકો 'ગાંધીજી કી જો' પોકારતાં જોવામાં

આવે છે તે બધા તે કામો કરવામાં લાગી જાય તો અંગ્રેજોના મનમાં એમને માટે આગતા કરતાં અનેક મણા અધિક આદર એની મેલે આવે એમ છે. અને આટલી 'બીગડી સુધારવા' ઉપરાંત દિલ્લિયાનને બીજા પણ દનધાનંધ દેકડાં ભરવા-ઉકેલવાનાં પડ્યાં છે. એક જ સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય સૂચવું તો તે જરીપુરાણા અને નિરુપયોગી ચર્ચ ચૂકા રીવાજોની જંજીરમાંથી પોતાને અને જનસમાજને છોડવવાનું. આપ પોતે આવાં કામો એક પછી એક સહેજે સૂચવી શકો. દરમિયાન અમે તો આપના પુરુષાર્થને શાં ફળ આવે છે તે જોઈ રહ્યા છીએ. વીર લાખ રેડિયા ચાલુ થશે ? અને થશે તોયે ચાલુ રહેશે ખરા ? અસહકારીઓ સંયમ અને તાલીમ પાળી શકશે ? અને દનારિસાદથી દૂર રહી શકશે ખરા ? ખુદ ગાંધીજી પોતે પણ જે સરકાર દિલ્લિયાનની સેવાની ખાતર સરેરાશ દિદી, જેટલા ભોગ આપવા તૈયાર નથી તેથી વધુ ભોગો આપવાની તૈયારીવાળા માણસોની બનેલી છે તે સરકારને 'સેતાની' કહેવાનું હોડશે ? દાર્નિરેવની હુંબેચનું પણ લોકોમાં નિરંકુશપણે ઝેરદાવદે માણેલા દાર્ની ખપના કરતાં વધારે શુભ પરિણામ કશું આવશે ખરું ?

૧. " જો આ સચાલોનો આપણને હકારમાં જવાગ મળે એમ દોષ, તોપણ એ જવાગ હકારમાં મળશે ખરો ?

૨. " જ્યારે દિદીઓ પોતાના પુરુષાર્થ વડે કરીને અંગ્રેજોનો આદર કમાશે, ત્યારે અંગ્રેજો રાજ થઈને એનું માન આપશે. તેમ કરવાને અંગ્રેજો તૈયાર છે અંગ્રેજો દિદીઓને માનની નગરથી નથી બેતેલ એવી દરિયાદ ન કરો; એવી દરિયાદ કરો કે દિદીઓ આદર કમાઈ નથી શકતા.

૩. " હું પોતે તો માનુ છું કે આપ મહાન પરિણામે સાબ કરી રહ્યા છો અને કરો. 'ચાલુસ આદર, આદર અને પ્રેમને બધે જુલે છે' એના જ નગ ઉપર મહાન ચાપો ખાવ છે. દિદ પણ તેજુ જ ચાલે."

૧૧. આ દીકા બતાવી આપે છે કે લખનારે હા સમજવાનો યથામતિ પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાંનો ઘણો અયોગ્ય છે એમ નહિ કહી શકાય. લેખકે આ દેશમાં હરકાઈ સામાન્ય અંગ્રેજના અનુભવો ટાંક્યા છે, જે જણાવેલાં અનુમાનો મારા અભિપ્રાય મુજબ ટકી રાકે એવા એના અનુભવો હિંદુસ્થાનના શહેરોના લશ્કર અને જાવણીઓવાળા ભાગોમાં જઈ વસેલા, જીંદગીમાં ઝીણી મોટી ગુરાદો ગર આણવાળ ઇચ્છાવાળા, હિંદીઓના એક અતિ નાના પ્રજાવર્ગ જેડેન સંસર્ગથી જ મળેલા હોય છે, અને એવા હિંદીઓનો વર્ગ એટલે કે કંઈ હિંદુસ્થાનની આમપ્રજા ન કહેવાય. મારો પોતાનો, હિંદ અને અંગ્રેજ બન્ને કામોના વિશાળ અનુભવ ઉપર અંધારોનો અભિપ્રાય તે એવો છે કે માણસ સામે માણસની ગણતરીએ હિંદુસ્થાનનો માણસ દુનિયાની બીજી કોઈ પણ જાતિના માણસના કરતાં મુદ્દાની એવી કોઈ પણ બાબતમાં ઉતરતો નથી. અલબત્ત, પણ તરીકે અંગ્રેજોના મુકાબલામાં અમે અવશ્ય હારીએ એમ છીએ, પણ એ પણ મુખ્યત્વે ફરીને આબોહવાના બેદને લઈને છે.

૧૨. પણ એ તરફ આપણી દયાહીન વર્તણૂકનો આરોપ બ્યાજખી કરવામાં આવ્યો છે એમ આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ. ગુલેન્દ્રિયના દરદોની બાબતમાં મોટાં શહેરોને બાદ કરીએ તો બીજા દેશોને મુકાબલે આપણે બદતર સાબિત થઈએ એમ મને નથી લાગતું. કુમળી બાળાઓને વેચાના ધંધામાં અર્પવાનો ચાલ દેશમાં ગમે ત્યાં અને ગમે તેવડા મર્યાદિત પ્રદેશમાં હોય તોપણ તે આપણી સંસ્કૃતિ ઉપર એક ભારે કલંક છે એમાં કશો જ શક નથી, છતાં હિંદુસ્થાનના લોકો અંગ્રેજોની દુએ ઉછરતા હોય અને હિંદુસ્થાન ઇંગ્લાંડના જેવો દેશ હોય, તો આ બાબતમાં પણ એ પોતાનું પાસું મુકાબલે તો કંઈક ઉગરણું જ બતાવે એમ લાગે છે.

૧૩. પણ આપણો એ અચાર ન હોય. આપણી સંસ્કૃતિ તો નૂતની છે અને મને ઉમેદ છે કે એ જ સંસ્કૃતિને આપણે

અનંતકાળ વગળી રહીયું. દિદુરધાનની પ્રતિ લક્ષ્યક નથી. દિદુરધાનનો આત્મા માણસે ભલે ખૂંસ કરી દેશે તોપણ તેની સગા માટે માણસ જેવી જાતનો જાન લેવા નિકળી પોતાના સાપો પૂરાને ખાઈઓ અને ઝવણીઓમાં મોકલવામાં મોરવ માનવાનો હંકાર દરશે. મારા અભિપ્રાય મુજબ આખી દિદી જાતિ— તેની મુસલમાન વસ્તી સમેત—ખીજનું લોહી લેવા કરતાં જાતે દુઃખ સહી લેવાને માટે જ વધુ લાયક સર્ગલેલી છે. અને એ માન્યતાને લઈને મેં એની અનેક આપદઓના એકમાત્ર અકસીર ઇલાજ તરીકે ‘અસહકાર’ રૂપી માત્રા સૂચવવાની દિગ્મત કરી છે. આ ઇલાજને દિદુરધાન ઉપાડી લેશે કે નહિ એ જોવું રહ્યું છે. જો દિદુરધાન કેવળ કીમો લેવાનો હેતુ અંતરમાં જોડેને એને હથકશે તો એ હારશે. જો આત્મશુદ્ધિ અને આત્મવ્યગ્રની સાધના તરીકે એને સ્વીકારશે (અને મારી ગ્રહા તો એવી જ છે કે એજ સ્વરૂપે દિદની પ્રગત અત્યારે અસહકારની પ્રવૃત્તિને યોગ્યપી રહી છે) તો એનો વિજય ચોક્કસ છે. આમાં દિદુરધાનને નપુંસક કે નામદં ગણી કહાડવાનો અવકાશ આપવાપણું નથી. જાદ અને મરાઠાઓ, મુસલમાનો, શીખો અને યુરપ્પાઓની સિપાઈગીરી અને અંગત બહાદુરીથી દુનિયા આજે અજાણ્ય નથી. મારો મુદ્દો માત્ર એટલો જ છે કે લડવાનો અને સામાની જાન લેવાનો ખૂની જીગ્રસા દિદુરધાનના હાડમાં નથી; અને દુનિયાની ઉત્ક્રાન્તિમાં એને કાંઈ ખાસ ઉચ્ચતર ભાગ લગવવાનું નિર્માણ હોય એ કારણે પણ આમ હોય. એ નિર્માણ શું છે તેની તો કાળે કરીને જ ખબર પડે.

૧૪. પણ આ બધી ટીકા જેવી સર્વે ચચાતિ મિત્રભાવે આપેલી ચેતવણીરૂપ સમજવી અને આપણા જાતીયજીવનમાં રહેલા એકેએક સગાને ધોષ કહાડવા દરેક પુરુષાર્થ વગરવિગ્રહે આદરી દેવો. પોતાના પુરુષાર્થને જાણે આમા પાસેથી આદર કમાવો એ એવો આદર ન પામવાની ફરિયાદ કરવા કરતાં જાહેર છે, અને બસ એ જ કારણે દિદુરધાને અસહકાર આરંભ્યો છે. અસહકારના કરતા વધુ સારો

નદિ દેવાવી નહીં, આપણી અગ્રણી સમય ન હોય, હિંદુસ્થાનને
મરિ મરી સ્વતંત્રતાના બધા મનોરથ અર્થ છે. અગ્રેજોની આ-
ગે અને પશુ ધીમણા બન્યા
સંઘવાળા કાષ્ટ પડાજવાયા
આપણે આપણી પોતાની

સમર્થ - રવા છીએ તે
એટલી દલ સુધી કે આપણે એમ જ માનતા થઈ ગયા કે જાણે
અગ્રેજોના હાથ નીચે - કાંજા કાજ સુધી તાલીમ લીધા વમર
આપણાથી કંઈ પણ જ થઈ નહિ. આ સુદ બમણા ઉપલી
વસ્તુસ્થિતિમાંથી જ જન્મી છે. હું તો ઉદ્વડ એમ માનું છું કે
આપણે આજે જ આપણા દેશનો કારોબાર સંભાળી લેવાને
સંપૂર્ણ હાથ છીએ અને તેથી એવા સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની બધી
સચાઓનો જેમાં સમાવેશ ન થતા હોય એવા કાષ્ટ પશુ
રાજ્યકારોબારી સુધારાનો અમલ કરવામાં આજ સરકાર જોડે
સહકાર કરવાનો આપણે દલ્લાપૂર્વક ઇન્કાર જ કર્યો હતું. રજુ
સ્વરાજ્યમાં કદાચ આજના રાજ્યતંત્રમાં થાય છે તેના કરતાં
આપણે હાથે વધારે બૂલો થશે; પણ એવી બૂલોમાંથી સુદા
આપણે યીખી સહીશું એવી બૂલો કરવાના દક્ષથી, બગાડકારપૂર્વક
અટકાવી રાખ્યાથી નહિ.

૨૩. અસ્પૃશ્યતા વિં રાષ્ટ્રીયતા.

૧. મને એક પત્ર મળ્યો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં અસ્પૃશ્યતાને દાખલ કરીને મેં હિંદને મોટું તુકસાન પહોંચાડ્યું છે. તે સવાલ ચર્ચવામાં અતિશયતા વાપરી છે અને નકામું આપણામાં એક ભંગાણનું કારણ ઉત્પન્ન કર્યું છે.

૨. કેટલાક સામાજિક પ્રશ્નો જ એવા વ્યાપક છે કે તેને રાજ્યપ્રકરણી બનાવ્યા વિના ચાલે જ નહિ. હિંદુ-મુસલમાન ઐક્યના સવાલને સામાજિક ગણી આપણે કહાડી નાંખીએ તો આપણું ગાઠું પહેલી મજલમાં જ ખોટકી જાય. દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણોત્તરનો સવાલ એટલો તીવ્ર થઈ પડ્યો છે કે જે રાજ્યપ્રકરણી પક્ષ તેને પડતો મૂકે તે મૃત્યુ પામે. અમુક સવાલને રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં દાખલ કરવો કે નહિ એનો નિર્ણય સહેલો છે. જેના નિર્ણય વિના આપણું કામ અટકી પડે તેનો નિર્ણય કયે જ છૂટકો. જે અસ્પૃશ્યતાનો સવાલ મેં ન ઉઠાવ્યો હોત તો આપણી ચળવળ આગળ ન જ જઈ શકત એમ મારો નિશ્ચયપૂર્વક અભિપ્રાય છે. જેને આપણે ઘોર અજ્ઞાનપણે અસ્પૃશ્ય ગણી નીચોવી રહ્યા છીએ તેવા છ કરોડ લોકોને મૂકીને આપણે સ્વર્ગવૈમાનમાં બેસી જ ન શકત. તેઓ જ વૈમાનને વળગી રહેત, અને તેઓ ભોંયતળીએ દટાયેલા હોવાથી વૈમાન ઉડી જ ન શકત. વૈમાનને વળગીને જેમ તેમ કરીને લટકીને, પણ તેઓ ઉડી શકે એમ મને લાગત તો હું એ સવાલને ઉચકત નહિ.

[સાગ ૮૦] અરૂપસ્થતા વિ.

૩. અરૂપસ્થતાને સાર કહે જ શુદ્ધ આધાર નથી, જ્યાં એમ માને છે અરૂપસ્થતા જાગૃતની ચળવળથી અસહકારને મહો પડેયો છે એનો અર્થ એમ થયો કે અસહકાર જ અસહકારને વિમુક્તો છે. પણ એ કહેતા હતા કે પડોશને નિસાએના વિભાગથી અસહકારની ચળવળ વધી પડશે. હકીકત એવી છે કે અરૂપસ્થતાને સંધરીને અસહકારને અંત સુધી ન જ લઈ જઈ શકાય. વળી જો અરૂપસ્થતા જાળવવાને ખાતર સરકારને 'સનાતની' નભાવશે તોયે અસહકારી નિર્ભય રહેશે. સનાતની પણ સરકારને ત્યાજ્ય મેલે છે, નિરો છે. સરકાર પોતે અત્યારે અરૂપસ્થ છે. તેનો સ્પર્શ કરી 'સનાતની' અરૂપસ્થતાને નભાવે એવું બને જ કેમ? અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિ હોય તો આપણે પરિણામોનો વિચાર ક્યાં વિના અસહકારને ખીલવ્યા જ કરવાનો છે. પછી એક જ અસહકારી રહી જશે તો તેની મારફતે પણ આપણને વિજય પ્રાપ્તિ થશે. વળી વિચારવા જેવું તો એ છે કે જો અરૂપસ્થને આપણે ભૂટી જઈએ તો એ પાપ આપણને નહિ એટલું જ નહિ પણ તેઓનો દુરુપયોગ સરકાર તો કરે જ.

૪. આ સામ્યવ્યવસ્થાનું ચલુતર કેવળ આપણી નખજાઇએ ઉપર રચાયેલું છે. આને હિંદુ-મુસલમાનનો સવાલ તો કાલે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણેતરનો, પછી વળી અરૂપસ્થ તો બીજો રૈયત અને રાજા, ધનિક અને મજૂર, આપણા મલપાન છત્તાદિના સોખો-એમ અનેક નખજાઇઓનો આ સામ્યવ્યવસ્થામાં દમેશાં લાભ લેવાયો છે. એથી જ મેં આપણી લડતને આત્મશુદ્ધિની ગણી છે. મેં અરૂપસ્થતાને મોટામાં મોટું કલંક નવડું છે, કેમકે હિંદુ સંસારે એ વર્ગ ઉપર કેવળ યવરસાદી ચલાવી છે.

૫. હું સાબિતનજમાં પડી બોળવાઇ શકું તેમ નથી. મારી આખોના પૂરાવાને હું ઉઘાટી શકતો નથી. જ્યાં જાઉં ત્યાં હું અંતઃજનો તિરસ્કાર જોઉં છું. એક લેખક અભિમાનપૂર્વક લખે છે કે અંતઃજનો તિરસ્કાર હિંદુસમાજે સાચે જ કયો દોષ

૨૪. આપણી ત્રુટિઓ.

૧. આપણે બીજાના કરતાં વધારે ખરાબ નથી એમ માની ખોટા સંતોષ શાને લઇએ ? પણ સ્વતંત્ર રીતે પોતાના દોષ નીરખીને તે દૂર કરવા એ દરેક સ્ત્રીપુરુષનું કર્તવ્ય છે. તેથી મારી કિમેદ છે કે જે બદાદુરી અને સાહસને સાર પંકાયેલા છે તે બિંદીઓ પોતાના ઝીણામાં ઝીણા દોષને ઝાળખી કાઢીને દૂર કરીને પોતાના સાહસની અને બદાદુરીની બેટ દેશને કરશે. બુદ્ધી કમજૂબથી પ્રભા અડશે જ, પડ્યાની નથી.

૨. અતિશયોક્તિ હંમેશાં વખોડવાલાયક વસ્તુ છે, છતાં તેને પણ એક અપવાદ રહેલો છે. પોતાના દોષ જોવામાં માણસે અસમર્થ અતિશયોક્તિ કરતી થટે. આપણા દોષ જોવામાં આપણે હંમેશાં ટૂંકી નજરવાળા હોઇએ છીએ અને તેથી આપણે તેને અગર નજીક વધારીને જોઇએ, ત્યારે જ તે તેના ખરા માપમાં આપણને દેખવાનો સંજવ હોય છે. પાત્રકતા દોષ જોવામાં આપણી આંખ પાંચની દોષ છે એટલે તે આપણને કેવા આત્મમાન જોવા લાગે છે, તેથી તેમની નાચવાનું અને બાકીની વાત કરતી જરૂરી દોષ છે, અને એ આ વાત કિશકિતને બેઠીવડે જાય કરવાની આપણે દોષ પાડીએ તે આપણે અને જગતની સિક સિક આશા રાખી નહીં.

૩. મનુષ્ય અમનુષ્ય રહેતો જુદો જુદો છે. અત્યંત ખર્ચે જે એ છે કે આપણું દેહિ મોઢાં આપણે મૂલ્યવંતીક તે વધારીએ અને પ્રવેશના દોષ જોવા આપણે દૂરનાં વાતીએ ત્યારે જ એક દેહવા અ મનુષ્યો વાતીએ કરે તે નજરની કે મનાવ

સદાય સુખી રહે. પોતાના દોષ પદ્ધતિ જેવા માને તેને ખીનની બૂઝ કદાચવાનો સમય જ થોડો રહે છે. એટલે પછી મનુષ્યને પોતાને દોષે જ દુઃખી થવું રજૂ, અને સ્વભાવથી જ તે દુઃખી થવા ઇચ્છતો નથી તેથી તે પોતાના પદ્ધતિ જેવા લાગતા દોષોને જલદી દૂર કરશે. સરકારના દોષો જેવા સાફ દુઃખ આપના દૂરખીન રાખવા ઇચ્છું છું. દૂરખીનનું એક લક્ષણ વાંચનારે યાદ રાખવું. દૂરખીન આપણને છેટે રહેલી જ વસ્તુઓ અને તે પણ ઝાંખી અને નાની જ બતાવે છે, એટલું જ નહિ, પણ નજીકની તો ખિલકુલ જેવા જ નથી દેતું. સરકારની નજીવી બૂઝો મેં સદાય જતી કરી છે એમ મને ખબર છે, પણ હવે તો સરકારે હદ કરી છે. સરકારે કેટલીક બૂઝોને ગુલુ તરીકે ગણાવી છે અને જે બૂઝોને ગુલુ તરીકે ગણાવવાનું બની જ ન શકે તેને વિશે આંખ આગ્ર કાન કપાં છે.

૪. [સરકારના દોષ આપણી આંખે મોટા દેખાય, પણ આપણા દોષ આપણને કેવા દેખાયા જોઈએ તે આપણે પ્રથમ વિચારવું રજૂ.] ગુલામીમા રહેનારની, નામદની એક એવી ટેવ હોય છે કે તે પોતાની બૂઝ કમૂલ કરતાં ડરે છે અને તેથી હંમેશાં પારકાની જ બૂઝ કદાચાં કરે. [આવું આપણા વિશે ધણીવાર બને છે. આપણો એક મોટો દોષ તો એ છે કે પોલિસપર આપણો ગુલામ દોષવાની ટેવ આપણને પડી ગઈ છે. પોલિસ આપણા દેશી લાજોઆની જ અનેકી હોય છે તેથી] આપણે પોલિસ ઉપર, જેમને આપણે મવાલી જદમાસ નાનીએ છીએ તેમની ઉપર આપણી અસર તદિ પાડી શકીએ ત્યાંખી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવી જ શકવાના નથી તેઓને દગાવીને સગર રાજ્ય ચલાવી શકે છે. તેઓને ત્રેમથી આપણે વશ કરી શકીએ તો આપણે રાજ્ય ચલાવી શકીએ, અથવા તો આપણે તેઓના દરતા વધારે જદમાસ અને અત્યાચારી બની રાજ્ય ચલાવી શકીએ. ત્રીજે રસ્તે તેઓને હાં દહને આપણે રાજ્ય ચલાવવાનો છે આપણી ઇચ્છા હોય તોપણ તે શક્તિ આપણામાં નથી, એટલે આપણે હાં તો તેની શક્તિ મેળવવા સાફ

બસે ચારસે વર્ષ થોભવું અને પછી સ્વરાજ્યનો વિચાર કરશે. અથવા તો આપણે તેઓને આજે પ્રેમને વશ કરવા.

૫. મવાલી વર્ગની હયાતી જ અધર્મ, પાખંડનું પ્રાધાન્ય સૂચવે છે. એ પાખંડને વધારીને તો આપણે સ્વરાજ્ય ન જ મેળવીએ? એ અધર્મને ધર્મ વડે દૂર કરીને જ આપણે હિંદુસ્થાનમાં શાંતિ ભોગવી શકીએ. અંગ્રેજ સલ્તનતને આપણે નલાવી લઇએ છીએ તેનું કારણ જ એ છે કે તે સલ્તનત ધણે ભાગે મવાલી વર્ગને દાબમાં રાખી દુબળા પ્રજાને બચાવી લે છે, પણ હું તેની સામે થાઉં છું તેનું કારણ એ છે કે એવો બચાવ કરવાનું દામ તે પ્રજાની પાસેથી એટલું લે છે કે તે પોતે મવાલી રાજ્ય જેવું થઈ પડ્યું છે, એટલે કે એવા રક્ષણની કિંમત તરીકે આપણને આપણું સ્વમાન આપી દેવું પડે છે. આ અત્યાચારમાંથી નિકળવાને સાર આપણે જો મવાલીની સહાય મેળવવા જઈએ તોપણ મૂઆ પડ્યા છીએ. જો તેઓને તરછોડીએ તોપણ મૂઆ પડ્યા છીએ. તેઓની ખુશામત કર્યા વગર તેઓને પ્રેમથી આપણે છતવા જોઈએ. તેઓનો ડર છોડવો જોઈએ. મતલબમાં તેઓને ધર્મ બનાવવા જોઈએ. તેઓમાંના થોડા એવા બને તો બીજાને બનતાં વાર ન લાગે. જે ન્યાય તેમને લાગુ પડે છે તે જ પોલિસને. પોલિસથી શાને ડરીએ? તે ઘોળી ટાપી પહેરીને આવે તોપણ કોને છેતરે? આપ બલા તો જગ બલા. આપણે એવા નમાલા કેમ બનીએ કે આપણે છેતરાઈએ? ધારો કે પોલિસે ખાદીનો વેશ ધારણ કરી કાંઈની ઉપર અત્યાચાર કર્યો. તેથી આપણે ઉશ્કેરાઈ શાને જઈએ? તેને આપણે વિનવીએ. તે ન માને તો તેને પડતો મૂકીએ. આપણામાં તેટલું બળ હોય તો તેને અત્યાચાર કરતો અટકાવવામાં આપણે મરી છૂરીએ. એટલે બહાદુર હ્યાં. પોલિસ આપણી એ બહાદુરી જરૂર જોઈ જશે અને સારી થશે. નામદંને મારીને પોલિસ બગડે છે. મદંને મારીને તો ડર ન. ગુલાન મગજુત માણસો પણ

નિકળી ચૂલામાં પડવાના છીએ. તે આપણે
તેઓ દરદી છે. તેમની આપણે અસહ્ય
ન જ જઈએ. જે દિવસે આપણે પેરિ
પોસિસ આપણી મિત્ર બનશે.
મારવી કે માળ દેવી નહિ, પણ આપણે
માળ પણ આવી.

૭. માળ આવી એ એક વાત છે.
માળની સામે થઈ એ દેવી એ અસહ્ય
દેનાર જેવા બન્યા માળને પણ આવી
આવી એટલે માળ દેનાર કહે તેમ
આવી એટલે માળ દેનારની કહ્યો
દઈને તે કાઠ વિપ્લવનો જળ જઈને
દેનાર આપણને પેટ ચાલવા કહે.
માળ દેનાર અસહ્ય કહે, ત્યારે ઉપ
આપણે એટલે તે સૂણું હાથે,
તેમનો મનોમથ ફોડ ન થયો.

૮. માળની માતાને પોતાને પત્ને
સીતાએ. તેનું કન્યુ ન માનુ તેથી
એવી અવાજના પાત્રો પાત્રો
સીતા અજાણ કરા જનદણ બની
માર આવા એ તે બધાને.

ખાઈ બેઠો રહે છે તે નથી માનવી કે નથી પશુ. આત્મારે મદ્ બનવાનો પાઠ શીખી રહેલ છે. જો પૂરા તો સ્વરાજ્ય લે.

૯. પણ એક બાબત તો એવી છે કે જેમાં હવે રહ એ ચોક્કસ પાપ જ છે. હિંદમાં આજે દારૂનિષેધની ચળ છે. લોકો સ્વેચ્છાપૂર્વક દારૂનું વ્યસન છોડી શુદ્ધ થવા ઇતેજ પ્રજામાં દારૂનું વ્યસન લગભગ અક્ષમ્ય અપરાધ ગણવા એટલે સુધી પ્રજામત બંધાઈ રહ્યો છે.

૧૦. [પાપરૂપ દારૂના ધંધામાંથી નિકળી જઈને, ઇજારદારો ધારે તો આ કામ ધણું કરી શકે એમ છે. તેઓના કામમાં મુશ્કેલીઓ છે, છતાં તે ધર્મનું કાર્ય કરે જ છૂટકા. એક પારસી ઇજારદાર મને જણાવે છે કે: તેમની પાસે દારૂનું પીકું છે. તેઓ બાળપણથી જ એ ધંધામાં રોકાયેલા છે. તેમને બહોળું કુટુંબ છે, તેમની ઉમ્મર એકાવન વર્ષની છે. તેઓ જણાવે છે કે: 'જો તેઓ દુકાન છોડે તો બીજા ચાર હિંદુ તો તે લેવા તૈયાર જ બેઠા છે. આવી સ્થિતિમાં તે પોતાનો ધંધો છોડી પોતાનો અને પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરવા સારું અપંગ બને તેમાં હાંસલ શું? દારૂનો ધંધો કંઈ તેથી બંધ થવાનો? આવી આ બાબતની દલીલ છે. તેમના પ્રત્યે મારી લાગણી છે. તેમની મુશ્કેલી સમજવા જેવી છે. પણ ધર્મ સંકટમાંથી નિકળી જવું એમાં જ પુરુષાર્થ છે. જો આ બાબત દારૂ પીવો કે વેચવો એમાં પાપ માને તો ઉપરની દલીલ આપવાપણું નથી રહેતું. હજારો લોકો પાપકર્મ કરે છે છતાં તેટલા ઉપરથી આપણને પાપ કરવાનો અધિકાર નથી મળતો. અને પાપ કરીને જ આપણે કુટુંબ નિર્વાહ કરતા હોઈએ તો તેના કરતાં બીજા માગીને નિર્વાહ કરવો એ વધારે સારું છે.

૧૧. પણ ધણા મહત્વનો ફેરફાર તો પ્રજા મદ્યપાન મૂકી મૂકાવીને કરાવી શકે છે. જો પ્રજા આ કાર્ય પોતાના હાથમાં લે તો દારૂનું

૧૩. તેમાં મુશ્કેલીઓ છે જ. મ્હા પીનારાને સમજાવવા છે. દારૂ પીનારને સમજાવવાનું કામ વધારે મુશ્કેલ છે. પ્રજ્ઞામતની પાસે સફરું રંક જાતી જાય છે. પ્રજ્ઞામતથી લક્ષિત પણ દારૂ પીનારા પોતાનું વ્યસન છોડી દેશે.

૧૪. ઉપલા વર્ગો તરફ નજર કરતાં મને જણાય છે આપણા રાજ્યો અને મહારાજ્યો નકામા શિકાર અને મદિરાપાન પાછળ પોતાની સાધનસંપત્તિઓ ઉડાવી દે છે. મને એવી ખબર મળી છે કે કોકેનનું વ્યસન પ્રજ્ઞાનું સત્ત્વ ચૂસી લે છે, અને દારૂના વ્યસનની પેટે તે વધતું જાય છે. તેની અસર દારૂ કરતાં વધારે નાશકારક છે. સમાજ સેવક આ બધી તરફ પોતાની આંખ બંધ કરી શકતો નથી. આપણે વાંદરા પેટે પશ્ચિમની નકલ કરવી નહિ જોઈએ. પ્રજ્ઞાએ પોતાનું ગૌરવ અને સ્વમાન ગુમાવ્યું છે. આપણી વસ્તીનો દશમો ભાગ લગભગ બ્રૂમરો વેડે છે. આવી સ્થિતિમાં આપણે મોજશોખમાં કેમ વખત ગાળી શકીએ ?

૧૫. મેં હિંદુસ્થાનનું દુઃખ-આર્થિક તેમજ નૈતિક-એટલું બધું જોયું છે કે તેની જવાબાઓથી હું જે ભરમ નથી થયો તો તેનું કારણ એ જ છે કે હું પ્રજ્ઞાએ આપેલી આશાએ જીવ્યા કરું છું. [અત્યારના હિંદી જીવનની ત્રુટિઓનો કાંઈ પાર નથી, પરંતુ મારા જેવો] આશાવાદી પ્રેમમાં મગ્ન રહેશે અને કોઈને પોતાનો દુસ્મન નહિ માનવાથી નીડર થઈ જંગલમાં અને વસ્તીમાં વિચરી શકશે. હયાનક જનવરો અથવા તેવાં જનવર જેવાં માણસોથી પણ તે નહિ ડરે; કેમકે તેના આત્માને ન સાપ કરડી શકશે, ન પાપીનું ખંજર છેદી શકશે. શરીરની તે ચિંતા નહિ કરે, કેમકે તેને તો તે કાચની કૂંપી લેખશે. તે ફૂટવાની જ છે એમ માની તેના રક્ષણને અર્થે જગત્ નહિ ખેડે; અને નહિ કોઈને હથેલે કે પગે. પોતાના હૃદયમાં વીણાનું મધુર ગાન નિરંતર સાંભળી તે આનંદસાગરમાં ડૂબેલો રહેશે. આશાવાદમાં એ મશગુલ રહેશે.

એટલે પોતાને મેલીને બીજા બધાને દોષ દે, ધુશ્વર હોય કે નહીં હોય એમ મિથ્યા પદે, અને છેવટે દુનિયા, જ શૂદ્ધ અને પોતે સારા પણ પોતાની કોઈએ કદર ન કરી એમ માની આપણાં કરે, અને ન કરે તો એ મૂઆ સમાન થવે. વળી નિરાશાવાદી પોતે ચમદગોથી ભરપૂર હોય, દરેકને પોતાના દુસ્મન માનશે અને દરેકથી ડરશે. અંતરનાંદ તો તેને છે જ નહિ. મધમાખની જેમ કેકેકાણે બમી બહારના ભોગો ભોગવતો નિલ ચાકશે અને નિલ નવા શોધતો પ્રેમરહિત અભિન્ન મરશે અને બૂલાઈ જશે.

૧૮. [આશાવાદીને કુદરતના ન્યાયમાં વિશ્વાસ હોવાથી જીવનના દરેક ક્ષેત્રનો સડો દૂર કરવાને સતત તે પ્રયત્નવાન રહે. આપણા જીવનનાં પણ ક્ષેત્રો ખામીવાળાં છે, તેમાં ધર્મક્ષેત્ર પ્રધાનપણું ભાગવે છે.] તમે બધા અને હું યાત્રાને સ્થળે એકઠાં થઈએ છીએ. પણ અત્યારે હિંદુસ્થાનની એવી કદોદી રિયનિ છે, એવી દીન દશા છે કે આપણે યાત્રાને સ્થાને આવીને પણ પવિત્રતાને નથી ઓળખી શકતા. અત્યારે દેવોમા ઋણ હોવાની તાકાત રહેલી નથી. એનું કારણ એ છે કે આપણે પૂજારીઓ ને પૂજારીઓ જ નથી રહ્યા; આપણે આપણી બ્રહ્માને ખોઈ ખેદા છીએ. યાત્રાસ્થાન પવિત્રતાને ખાતે પાખંડના ધામ બનેલાં છે એ હું નગરે જોઈ રહ્યો છું; એ આપદમાંથી, એ પાપમાંથી ધધિર આપણને ક્યારે છોડાવશે ?

૧૯ મારા સાંજળવામાં ધધીવાર આવેલું છે કે તીર્થસ્થળે આવનારાં પણ લોકો સારા વર્તનથી નથી રહેતા, આવના આવનાં કેટલીક જગ્યાએ અત્યાચાર કરે છે. આ વાત સાચી છે કે ખોટી છે તેની મને ખબર નથી. પણ જો આપણે ધર્મ-હિંદુઓનો ધર્મ અને મુસલમાનોનો ધર્મ-આપણને કંઈ શીખવતો હોય

પહેલી વસ્તુ તે એ શીખવે છે કે આપણે આપણી ઇદ્રિગોને, કાણુમાં રાખવાં; અંધા જ ધર્મો આ છે કે જગતમાં જેટલી સ્ત્રીઓ છે તે બધી મોટી આપણી માતા સરખી છે, સરખી વયની ગહેન સમાન અને દીકરી થઇ શકે એવડી હોય તો તે દીકરી સમાન ગણવા છે. મેં સાંભળ્યું છે અને માન્યું પણ છે કે તીર્થસ્થળે આવનારા આ ધર્મનો પહેલો નિયમ ખંડન કરે છે. છતાં એ માટે ત્યાં સ્નાન કરી પવિત્ર થઇ જઇશું એ શા ખપનું? સ્નાન કરી પવિત્ર થવાનો એનો ઇરાદો હોય એ હું તો નથી માનતો.

૨૦ [કોઇ અધર્માચરણ કરે તેથી બીજાને તેમ કરવાનો હક્ક મળે એ માન્યતામાં સમજ નથી, ધર્મ નથી.] મનુષ્ય એકબીજાની નકલ કરવા જ નથી જન્મ્યો. એક બાળકને પણ વ્યક્તિત્વ-આસિયત હોય છે. ખાલી પીવું ઈત્યાદિ ક્રિયાઓ તો પશુમાંયે છે. પશુમાંથી આપણે તરી જઇએ છીએ તેનું એક જ કારણ છે; આપણને બુદ્ધિ છે, વિવેક છે, સારાસારની પસંદગી કરવાની શક્તિ છે. જે આપણે જ્ઞાનપૂર્વક કરીએ છીએ તે પશુ અજ્ઞાનમાં કરે છે. ભલે આપણે એક કીડીનું વર્તન જોઇને તેના ઉદ્ધોગનું અનુકરણ કરીએ, પણ જો તે જ્ઞાનપૂર્વક કરીશું તો તેમાં વિવિધતા હશે. સમજપૂર્વક થયેલું અનુકરણ એ નકલ નથી, પણ જ્યારે માલિકની નકલ ગુલામ કરવા એસે છે ત્યારે તો તે નીચે જ પડે છે.

૨૧. આપણો દેશ વહેમમાં ખૂબ કચરાઇ રહેલો છે. તેમાં મારે નામે વધારો થાય એ મને અતિ દુઃખદાયક છે. વહેમમાં વધારો કરીને આપણે દેશને નહિ ચડાવી શકીએ. માનતા માનવાનો રીવાજ ઘણો જ પુરાણો છે. તેમાં શ્રદ્ધાનું તત્ત્વ રહેલું છે, એ ભલે ઠીક ગણાવું હોય પણ આ રીવાજ ઉત્તેજન આપવા લાયક નથી એવી મારી ખાત્રી છે. તેથી જ્યાં જ્યાં લોકો મારા નામની માનતા માને ત્યાં ત્યાં તેમને રોકવાની જરૂર છે. માનતા એવી વસ્તુ છે કે મેં તેને સાર એ પ્રચલિત કરી શકાય. હું સાજો થઈશ તો ફલાણાને

આટલી બેટ કરીશ, આવી માનવ લેવારા કેટલક તો જાણત મારા મન
તે બિચારા બેટ મારા, પણ જાણ થવાની સ્થિતિ માનવાને
શો સંબંધ દેશ? માનવા લેવાં જતાં જાણ ન જાણ
તેવાના સા દાલ? મારા નામે માનવા લેવારા જાણ ન
થાય તે જો મારો હંડ કરી શકતા દેશ તો તો તું સમજી શક
કે જાણ થવારા મને પૈસા આપે, અને જો આમ રીવાજ પાળ
તો તું હંડ અમતાં જ અમદાઓ થઈ જાઉં અને પૈસાઓના
કામનો જ ન રહું. પણ જેઓ જાણ ન થાય તેઓનો હંડ
બેનવવા તું નેવાર નથી તેથી જાણ થવાની બેટ પણ મને ન
મળે એમ હજારું હું. જાહેર લાભને સાર પણ આ રીતે મળવા
પૈસાનો આપણે હંકાર કરવો એ જ મને તો યોગ્ય લાગ્યા છે.

૨૨. જેવી માનવા તેવી જ પૂજા છે. ચરજુરપચી, સાધ્યાંગ
નમસ્કાર આરતી વિગેરે ક્રિયાઓ પણ ત્યજવા જેવી છે. તામો
માણસો આરતી ઉતારવા બેસે, ચરજુરપચી કરવા બેસે તો પ્રગ્નનો
કેટલો વખત જાય? હું તો 'હસન' કરનારથી પણ અકળાઈ
જાઉં છું. જો બધા હસન કરનારા સાધ્યાંગ નમસ્કાર કરે તો
હું ગડિ જાતી જાતી જાઉં અથવા મારે તેવા નમસ્કાર કરનારની સામે
પણ ન જોવાનો અવિનય કરવો જોઈએ. એટલે મારી એ સલાહ છે
કે આપણે ટટારે ઉભા રહી દૂરથી નમસ્કાર કે સલામ કરવા સિવાય
બીજાં વિનય વાપરવાની દેવ જાણી દેવી, તેથી પ્રગ્નને કશું
નુકસાન નહિ થાય. એકબીજા પ્રત્યેનું માન એ કેવળ મનની ભાવના
છે તેનો અમલ પ્રસંગ આવે કરી શકીએ છીએ. મારે વિશે તો તું
જો જરાયે લાયક હોત તો એક જ પૂજા માનું છું. હું કહું
છું તેમાંનું જે પ્રગ્નને પસંદ પડે છે તે સત્વર કરે અને સ્વચ્છ
મેળવે. એજ ખરી અને કરવા યોગ્ય પૂજા છે. બીજી ખોટી હોઈ
શકે અને તેથી ત્યાજ્ય છે.

૨૩. [પણ માણસો એમ ધારે છે કે સદાનત ઉધાગે બહુ પુણ્ય
થાય છે. પરંતુ જો કે તેમાં દયાની નજર રહેલી છે હતાં] સદાનત

ઉપર જે કાયમ રહે તેનો નાશ જ થાય. પોતાના શરીરના પરસેવાથી મેળવેલી સમવડો જ માણસ જીવી અને પચાવી શકે છે. પોતાની જાતિએ કરેલી સમવડોના ઉપયોગ ઓછામાં ઓછો કરે છે તે જ પુરુષાર્થ કરે છે. માણસે મુશ્કેલીઓની ઝેરણ ઉપર ઘડાવું જોઈએ.

૨૪. [કાકડે માંકડું વળગાડવામાં આપણે અધર્મ નથી માનતા એ દિદ્ધ સંસારની અધમ દશા સૂચવે છે.] કળેડાની અને ખીજ ત્રીજ વરની આખત મુશ્કેલ છે. આ સડો કદાચ કાકિયાવાડમાં સહુથી વધારે હશે. ગરીબ માઆપો પોતાની છોકરીઓ વેચવા તૈયાર થાય અને વિવિધાન્ધ ધનવાન ડોક્ટર કેવળ પોતાના વિવિધ પોષવા સાડ પૈસા આપવા તૈયાર થાય અને સમાજ તે વાત સાંપી શકે ત્યાંસુધી આ સડો દૂર થવો લગભગ અશક્ય છે. સ્વરાજ્યપ્રવૃત્તિમાં ધર્મની જે જાંખી થાય છે તેને અંગે પુરુષ પોતાના વિવિધને મર્યાદિત કરતાં શીખે તો જ સાક વર્ણના ધરભંગ થયાને ખીજે દહાડે પરણતા અટકે. સમાજ જો ખીજના દોષની યોગી કરવા બેસી જાય તો એ સુધારો નહિ થાય. આવાં દુઃખોનું નિવારણ નિરન્કારથી નહિ થઈ શકે. માત્ર વિવેકથી, દલીલથી અને દયાથી જ થશે. જે આપ પોતાની દીકરીને વેચે છે અને જે એક નિરોપ જાળાને વેચાતી લે છે તે અને દરદી છે અને દયાપાત્ર છે. આપણે અધા તેવાની ઉપર નિરન્કાર જ કર્યા કરવા તો તેઓ પોતાના હૃદય કંઠાર મનથી નિર્વિજ્ઞ મનશે. તે આપણું તેઓના દરદનો ઇલાજ કરી તેઓને સરમાવાય તો તેઓ જરૂર મર્યાદા શીખશે. તે તે ન્યાય આ આખતનો સુધારો વેળાસર કરી શકે છે. આવા વિષયમાં વિવેક ન જ જાય અને હું માત્ર કલ્પાજ્ઞપે નથી જોતો, એ તો ધર્મ યવો. એ ધર્મના પાત્રતાના પે દયા દોષ; નિરન્કાર અને અભિમાન નહિ.

૨૫. [સ્વદેશ લેવા એ જોણે ધર્મ માન્યો છે તેણે] પ્રજ્ઞાનો પૈસો ચાપરાઈ પ્રતિફલુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આ ઉદ્ધારો હું કહાડું છું કેમકે એવા એક ધનવાન નૃહત્યે મારી પાસે ટીકા

હવે મારામાં કંઈ શક્તિ નથી, તોપણ હું બાર કલાક કામ કરી શકું છું. ત્યારે તમે જીવાન લોકો શું ન કરી શકો ? તમે મહેનત કરી વિચારમય જીવન ગાળશો તો ધર્મવરને ઓળખતા થશો, કારણ જે માણસનું ચારિત્ર્ય સાફ નથી, જે દારૂ પીએ છે, જે વ્યભિચાર કરે છે તે બાર કલાક કામ કરી શકે જ નહિ. તમારી ખોરાક તમને રેંટીયો પૂરી પાડશે.

૨૮. [શાંત રીતે પ્રજાનો કોઈ બતાવવાના સાધનની કિમ્મત વધારવી હોય તો તેનો ન છૂટકે જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આવું એક સાધન હડતાળ છે. પરંતુ તેનો હાલ દુરુપયોગ થતો જોવામાં આવે છે.] હડતાળો પાડવાથી હડતાળની કિમ્મત તદ્દન જતી રહે છે. મારે મન હડતાળ એક પવિત્ર અને બળવાન સાધન છે. ભારે ધાર્મિક પ્રસંગે હડતાળ હોય; અથવા પ્રજાની લાગણી ઘણી તીવ્ર હોય, ત્યારે તે દર્શાવવા હડતાળ પળાય. દરેક પ્રસંગને ધાર્મિક સમજી અથવા દરેક વખતે લાગણી તીવ્ર બનાવી હડતાળ પાળીએ તો ધાર્મિકતાનો અને લાગણીની તીવ્રતાનો આંક હલકો જ થાય.

૨૯. મારી ઉમેદ છે કે હિંદુસ્થાનમાં દરેક જગ્યાએ હડતાળ જવલ્લે જ પાળવામાં આવશે. સારામાં સારો ઉપાય એ છે કે મહાસભા અને ખિલાફત કમિટીએ મસલત કરી જાહેરનામું ન કહાડયું હોય, ત્યાંસુધી હડતાળ પાળવી જોઈએ નહિ.

૩૦. એક જમાનો એવો હતો કે આપણે આપણું ખાવાપીવાનું ઘરમાં કરી લેતા; પછી બહાર ખાવાપણું ન રહેતું. હવે તો બહાર જ ખાવાનું ઘણું રાખીએ છીએ. તેથી ખોરાક સારો નથી મળતો; મોંઘો મળે છે. એ રીતે ગરીબોને સાફ આપણે મોંઘવારી કરીએ છીએ.

૩૧. મહામાં કંઈ ખાસ ગુણ મેં તો જાણ્યો નથી. વળી બજારમાં થયેલી મહા ઉકાળેલી હોવાથી હાનિકારક હોય છે; પણ મહા ન પીવાની હિલચાલનું સારામાં સાફ પરિણામ એ છે કે દૂધનો અચાવ થાય છે અને તેનો ભાવ ઘટે છે. પ્રજા બરોબર

ખ્યાન રાખશે તો દૂધનો કાણુ મેળવી દૂધ, ઘી વિગેરે વસ્તુઓ જે ગરીબોને સ્વખર્ચથી થઈ પડી હતી તે હવે તેઓ સમ્ર સકે એવો સંભવ છે.

૩૨. પણ મહાખ્યાના પ્રભાવના બળથી બંધ કરવાં એ એક વાત અને પશુબળથી બંધ કરવાં એ બીજી જ વાત છે. મુજબમાં પશુબળથી મહાખ્યાના બંધ કરવાનો પ્રયત્ન આશ્યો હતો અને મને તો તે ભયંકર લાગ્યો હતો. 'જોરાવરીથી' મહાખ્યાના બંધ થાય તેના કરતાં તે ખુલ્લું રહે એ હું વધારે પસંદ કરું. મહાખ્યાના બંધ કરાવવાનો રસ્તો મહાવાગાઓની ઉપર બુદ્ધિમ કરવો એ નથી, પણ ત્યાં જનારને સમજાવવા એ છે. વળી તેવી પ્રતિષ્ઠામાં માફ નામ વપરાયું જોઈ હું વધારે દુઃખી થયો છું. કાંઈ પણ બળાત્કારમાં હું ન જ દોઉં. બળાત્કારને હું અધર્મ માનું છું. સાસમાં સાડ કાર્ય પણ હું બળાત્કારે કરાવવા નથી હચ્છતો. સ્વચાલ્ય સુધ્ધાં હું બળાત્કારે લેવા નથી માગતો ત્યારે મહાખ્યાના બળાત્કારે બંધ કરવા હું કેમ જ હચ્છું ?

૩૩. આપણા ઉપર એવો આરોપ મૂકવામાં આવે છે કે આપણે દિદીઓ દેખાવ વિશેષ કરીએ છીએ, અને બ્યવહાર ઉપાયો લેવામાં ધણા કાચા છીએ. આ આરોપ આપણે કબૂલી લેવો જ રહેશે. અર્વાચીન ચળવળોનું અનુકરણ કરીશું કે ધણા આધાતોમાંથી બચવા પામેલી આપણી ગ્રામીણ સંસ્કૃતિનું ? રાજ્યદ્વારી બાબતોમાં આધ્યાત્મિક સંસ્કારોને આપણે બધાએ ગ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ, અને જો તેમ કરીશું તો જ આપણા વિજેતાઓ ઉપર આપણે ૧૯૪૫ મેળવી શકીશું.

૩૪. [આપણી બૂલ આપણે તરત કબૂલ કરવી અને તેને માટે પશ્ચાત્તપ કરવો એમાં આપણી મોટાઈ છે.] પશ્ચાત્તપ થવા પછી સરમાવાની જરૂર જણાયે નથી. અબ્યાસ સાહેબે મને પોતાની વાત કહી અને તે ધણી મજરીથી, પોતે આદવાદ જેવા હતા તે

જનાં એક વાર રેલની ચોરી કરવાનું ધડીબર મન થઈ ગયું—
 મરકરીમાં, જનાં ચોરી તો મરકરી. જીવન તોની વિશાળી પોતાની
 સગીને પહેલા નાનમાં પેલાડી. તેમજી પહેલને હવે છુતાની આવી
 છે તેથી જીવન તોની મોજ માણે છે. પૂર્વે તો ગયાં પહેલા
 નાનમાં જ નેચવારાં હતાં. તેમને પેર પહેલગતાં શરમ થઈ.
 'અદુદીનનો જીવનને હું. ને' આવી ચોરી કરી એ જગત સાંભળે
 ત્યારે શું કહેવાય ? અને ન સાંભળે તો પણ અદુદીન પોતે શું કહે ?
 હું પોતે મને કેમ માફ કરું ?' આમ પચાતાપ કરતા
 સાહેબ પાછા સ્ટેશન પર ગયા, બાકીના પેસા ભરવાની
 સગવડ કરી. તારો મોકળા ૩ બીજે જ સ્ટેશને પેસા ભરી
 ટિકીટ અદાવે. જેટલા પેસા ચોરીથી અચત તેના જમણા
 ખર્ચ કરી આખા સ્ટેશનને પોતાનો ગુન્હો જાહેર કરી પોતે તે જ
 ફાળે પચાતાપ કર્યો અને હવે તેમજી કુટુંબ કેવું ખાનદાન છે
 એમ ગુન્હો વર્ણવીને જતાની શકે છે. હવે તેમને શરમાવાનું કંઈ
 કારણ રહ્યું નથી, અને હવે ઘણી સાવધાનીથી પોતે દેશસેવા અને
 આત્મસેવા કરે છે.

૩૫. શુદ્ધતાનાં જૂઠાં જૂઠાં માપ નથી હોતાં. કાટખૂણા જેમ
 બધા સરખા જ હોય છે તેમ શુદ્ધતા પણ તેવી જ સરખી હોય
 છે, તેમાં જરા પણ અશુદ્ધ હોય ત્યાંસુધી તે શુદ્ધતામાં નહિ
 જ ગણાય. તેથી આપણે આપણો પોતાનો ઈન્સાફ કરતાં તો જરાયે
 માશી ન આપીએ. પોતા પ્રત્યે નિર્દય થવાની ચુસ્તી કરવાની,
 આપણને પૂર્ણ સુખત્યારી છે, અને એ ધંધો શીખી જઈએ તો
 આપણા રાગદ્વેષાદિને બિચારાને પણ કંઈક છૂટ મળે છે અને આપણે
 આપવી જોઈએ.

૩૬. [નૈતિક મંદતા એ પ્રજાની હાલની સામાન્ય ખામી છે.]
 સરકારનાં અનીતિ, અન્યાય, ઉદ્ધતાઈ વર્ણવ્યાં જાય તેમ નથી.
 એક જૂઠુંને ખીજા જૂઠાથી નભાવ્યે જાય છે. ઘણા કામો

ધર્માથી જ યજ્ઞને જન્ય છે. એ જાણને સંપાદિત પ્રજા જેવી રહે તો હિંદુ આજન નથી.

૩૩. જૂન્યો પોતાની જૂન્યો જસમ ન થો, પણ અજ મેજવવા મહા પ્રયાસ ન કરે, પ્રયાસ કર્યા મરણ તેવાર ન થાય તે સ્ત્રી જૂનને વિશે જ આપણને સંદા થાય.

૩૪. જે સરકાર વચન આપે અને તોડે તેનો ત્યાગ એ બનાવિ કાળનો પલાળ છે. ચાલથી પીગરેલી રેવતે ચાલનો ત્યાગ કર્યો દર્શાવે આપણા દલિદાસમાં સહેલે મળી આવે છે. પ્રજાને રીક્ષા જવાનો દક્ષ છે.

૩૫. કુટ ચાલને પુરોપમાં પ્રજા હસે છે. દિદુરયાનમાં પ્રજા અકળાય ત્યારે તેનું ચાલ્યું હોય છે. જે સુચવેલો અસહકાર એ હજારો ત્યાગ છે. સર્વે ત્યાગ એ અસહકારની પસાકા છે. આપણે રીક્ષાતુ પણ જૂલી મથા હીએ.

૪૦. જે એમ હોય તો એ આપણી અધમતા સુચવે છે. ત્યારે શુભામ પોતાની શુભામી જૂલી જન્ય ત્યારે તેને બંધનમુક્ત કરવાનો પલાળ રહેતો જ નથી.

૪૧. જે બે અન્યાયોનું સમર્થન સરકાર આજે હાથપૂર્વક કરી મેદવી છે તેનાથી વધારે આકરા અન્યાય થવાનો સંભવ થોડો છે. ને નથી આપણને અકળામજુ ન થતી હોય તો સરકારનો નેપ નહિ મજાવ, પણ મામડીઆ બાબમાં એમ કહેવાશે કે, 'આપણે એ જ લાગના હીએ.'

૪૨. [આ કેપ્ચન આમાપણનો વિરોધ સદન કરવાની શક્તિ આપણામાં નહીં છે એ કોણ નહિ કનૂચ કરે? આ દોષને લીધે આપણે નેપા નરકનું વર્તન ઉદ્ભવ્યું, અસંખ્ય અને હસકાઈથી ભર્યું હોય છે. આપણા વિરોધીઓ મને તેટલા નુદાં વિચાર કરાવતા હોય તોપણ તેમનું કોઈ પ્રકારનું અપમાન કે અવજા કરવાનો દક્ષ આપણને મળી જતો નથી.] આપણા

પ્રતિસ્પર્ધાને, આપણા વિરોધીને, આપણે “મધેડા”
વિગેરે વિશેષણો કદિ ન લગાડીએ.

૪૩. આપણી ભાષામાં શાંતિ હોવી જ જોઈએ.
સરઘસમાં જાય તેના નીકા ફેક ચાપ એમ કહેવું એ તો
સૂચવ્યા બરોબર થયું. એ જ વાક્યને માનીને બધી આરતો જે
મરદો સન્માન કરવા ગયા હોય તેમનો ત્યાગ કરે તો હિંદુસ્થાનની
શી ગતિ થાય? એ તો ચોક્કસ બળાત્કાર જ થયો. આપણા
વિચારો બદલાય કે તરત તે જ વિચારો આપણા હંમેશના સાથી
કબૂલ ન કરે, તે ન સમજે, એટલે તેમનો ત્યાગ કરવો એ ત્યાગ
કેવળ જંગલી જ કહેવાય. એ પ્રમાણે તો સંસાર એક ક્ષણ પણ
ન ચાલે. વિચારવિરોધ છતાં આપણે મિત્રતા રાખતી છે. એમ
ન હોય તો હિંદુ-મુસ્લીમ એકતાનો અર્થ જ શો રહ્યો? હિંદુના
વિચારોમાં અને મુસલમાનના વિચારોમાં કેટલો બધો તફાવત
છે? એક ધર્મ સમજી પૂર્વ ભણી મોં કરી બજે છે,
બીજો પશ્ચિમ ભણી; એક શીખા રાખે છે તો બીજો દાદી રાખે
છે. તેમ છતાં બંને એકબીજાને માન આપે છે, એક બીજાનું સહન
કરે છે, એકબીજાની ઉપર બળાત્કાર નથી કરતા. અને જો
હિંદુ-મુસલમાને એ પ્રમાણે વર્તવાની ખરી પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો
આ આજકાલના અસહકારીઓ સહકારીઓની ઉપર કેમ બળાત્કાર
કરી શકે? અથવા જો અસહકારીઓ સહકારીઓ પર બળાત્કાર કરે
તો એટલું ચોક્કસ છે કે અસહકારી હિંદુ અસહકારી મુસલમાન
સાથે જરૂર લડવાના. તેથી જ્યાંસુધી અસહકારી સહકારીને મિત્રભાવે
જીતી લેવાનો નિશ્ચય નહિ કરે ત્યાંસુધી હિંદુ-મુસલમાનના શુદ્ધ
ઐક્યને હું અસંભવિત ગણું છું.

૪૪ [હિંદુ-મુસલમાનની ઐક્યતા ઉપર જેટલો ભાર આપણે મૂકીએ
તેટલો જ સ્વદેશીમાં આસ્થા ઉપર મૂકવાનો છે. આપણને
સ્વદેશીની ખાનદાની અને તેના પ્રભાવની કિંમત ગળે
ઊતરવી જોઈએ.]

૪૫. આપણું મેલીને આપણે પારકાનું કેમ લેવા છોડીએ ? દિવસના નવ
કરોડ બૂબે મરે અને આપણે બહારથી પ્રાણ સ્વેચ્છે વેચાર કીએ એ
આપણો આપણા પ્રવેશો અત્યાચાર. તે અત્યાચાર અદાકાર આપણે
આપણા દેશનું જ કાપડ પહેરીએ અને પહેરી કાપડમાં મને તે
સુંદર લામનું દોષ તોપણ ઊઠી છોડીએ, અને તેમ કરી ચાલ્યું જાય
આપણે બધા પીગયા, કાંચા, વજુલાનું કામ કરવા મર્ડ છોડીએ.
આમ કરવાથી આપણે રચાશથી બનીએ.

૪૬. 'ધણી જગ્યાએ ખાદીનો બેઝિંગ છે, જ્યાં આસપાસના લોકો
મીઠનાં કે પરોથી કપડાં પહેરે છે. આ દુઃખદ ખગર છે. એ તો પોતાને
ત્યાં બાજરો ધનો દોષ તેનો ત્યામ કરી બીજેથી યંત્ર મંથાવવા જેવું થયું.
અને આવી કુદરથી જ આપણે બીજારી તથા પરાધીન થતા આખા
છીએ અને જો આપણી કુદર ન સુધારીએ તો હજી પણ વધારે
બીજારી થઈએ. જે દેશમાં કપાસ થાય છે, ચાલ પડે થાય છે,
બાજરો થાય છે ત્યાં કપડાં કે અનાજ બહારથી મંથાવવા પડે તો
તે કેમ આખા રહી શકે ?

૪૭. [પાતોરમાં પહેલી પુણી જેવું આપણું સ્વદેશનું ધર્મે
પાલન છે.] દવે હું સમજી ચકું છું કે મારી પાસે કેમ એવી
હરિયાદ આવેલી કે દેશમાં ખાદી ધણી વધારે વલ્યાય પડ્યું તેની
ખપત એવી ! હું એવો જે વારો આવે કે ધોળી એરતો
બાજરોના ચેટકો તો બનાવે અને સગરના પહોરમાં હાથ
વલોવી સુંદર માખણ તો કઢાડે ખરી પણ બાજરોના ચેટકા
કુતરને આપે, માખણ પચવા જેટલી હોતરી રહી ન
દોષ તેથી બીરકાટની સાથે થોડી મદા પીએ, પોતાના પઉ ખારે પડે
તેથી અને તે ચાલ દોષ તેથી સહેરમાંથી સંચાનો આટો
મંથાવી તાગન કુલકા ખાય ! જો હાઇ ચામની વગ્રધનો ઇતિહાસ
ઊડી પ્રાચીન ચડતી પડતીનો ઇતિહાસ "મીન" * ની મારફત લખવા

* એન રાયર્ડ ઈન-૧૮૩૭ થી ૧૮૮૩. ઇતિહાસ આધુનિક સમયના અતિ
પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર.

એસી બાંધે તો, તે જરૂર સાબિત કરે કે જેમ હિંદુસ્થાનમાં
મુલાખા લાગતાં કપડાં દાખલ થયાં તેમ પ્રજાનો બાંધો
નાબુક થતો ગયો અને પ્રજા નિર્માલ્ય થતી ગઈ. છ પુટ ઉઘી રખારણને
બાપાની મલમલની 'ભાતીગળ' સાડી કાઢી આપે તો એ પહેરે કે!
અને પહેરીને ઢોર ચારે? આપણે ભીંત જ બૂલ્યા છીએ. ચંતરના
શણગારને છોડી આપણે બહારના શણગારને મોઢા અને પરિણામે દેશ
ખોયો, વેશ ખોયો, દેહ ગૂમાવ્યો અને આત્માને મૂલાડી મૂક્યો.

૪૮. શુદ્ધ સ્વદેશીવ્રત પાળવા સાફ આપણે સાદાઈ ધારણ કરવાની
પૂરી જરૂર છે. પોષાક પહેરવાતો હેતુ પણ બદલાય. પોષાક શણગાર સાફ
ન પહેરીએ પણ શરીર ઢાંકવા. તેથી આપણી હવાને અનુકૂળ હોય તેવાં અને
તેટલાં જ કપડાં પહેરીએ. સફેદ રંગ એ જ વધારેમાં વધારે ઠંડા રંગ
હિંદુસ્થાનને સાફ છે. તે આંખને ગમે છે. તેમાં મેલ તરત દેખાય
છે તેથી આપણને સાફ રહેવાની ફરજ પડે છે. સદરો, ખમીસ,
કબજો અને તે ઉપર કોટ એ તો શરીર ઉપર ઘાતકીપણું જ છે.
જો સદરાની સાથે ખીમું કંઈ જોઈએ તો પહેરણ હોય. એ
ઉપરાંતનું બધું નકામું છે. ખાદીના ઇગ્ગરને અંગ્રેજી પાટનું
પહોંચી જ ન શકે. આપણા દેશમાં ખુરશીઓની જરૂરિયાત નથી. ઘણા
ઠંડા અને બેજવાળા દેશમાં તેની જરૂર ભલે હોય.
આપણાથી અકકડ કસકસતાં પાટનું પહેરાય જ નહિ. આપણને
તો મોકળી અને નરમ ઇગ્ગર જ શોભે, જેથી બોંય એસતાં મુસ્કેલી ન
પડે. આ દેશને સાફ મોગનના જેવી ગંદી ચીજ ખીજ નથી. મોગન
કસાક પહેર્યા પછી ઉનાળામાં તાસ મારશે જ. પગ ઉઘાડા
રહેવાથી સારા રહે છે ને ઢાંકવામાં કશી શોભા નથી. જે અંગ
જોતાં આપણી શ્રુતિઓ મહિન થવાનો સંભવ હોય તે સિવાયનાં
અંગ ઢાંકવામાં મર્યાદાનો સવાલ તો છે જ નહિ. આ મુલકમાં
બૂટ પહેરવા એ ઘાતકીપણું છે. ચંપક કે રત્નીપર એટલેથી
આપણા પગનું કીચકાંટાંની રૂંડે રક્ષણ થાય છે. આપણા દેશમાં
તો જોડનું નામ જ કાંટારખાં કે પગરખાં છે.

૪૬. હું આનું હું કે પુરોપના લોકના પહેરવેશનું અનુકરણ કરવું એ આપણી અધીનિતિ, નામોશી અને નબળાઈની નિશાની છે. જે પહેરવેશ દિદુરયાનની આબોહવાને, સાથી સરસ રીતે અનુકૂળ છે, જે પહેરવેશ તેની સાદા, કારીગરી અને સસ્તાઈમાં પુષ્ટી ઉપર ભીન કાઢી ઉતરે તે નથી અને જે આરોગ્ય સંબંધી જરૂરિયાતોને મારફત છે, તેનો ત્યાગ કરવામાં આપણે પ્રગ્નનો મુન્હો કરીએ છીએ. અહિં વસતા અંગ્રેજોમાં ખોદું અભિમાન, અને પ્રતિપાના તેટલા જ ખોદા ખ્યાલ ન હોત તે, તેઓએ દિદુરયાનનો પહેરવેશ ક્યારેય પે સ્વીકાર્યો હોત.

૫૦. પુણેના દાર આપણી હું કરો, કાયદો નથી જોતો. અસંખ્ય નકામાં જાય છે. અત્યારે આપણી પાસે એમ ફેક્ટી દેવાના પૈસા જ નથી. દાર માત્ર સતરના જ હોય. સતરની ઉપર અનેક ઠળ કરીને દાર જનાવી ચકાવ; - સતરને અનેક રીતે, બૂંધી ચકાવ. સતરની ત્રીણી સાંકળીઓ કરી ચકાવ. ફેવળ એમને એમ ત્રીણું સતર કાંતી તેની આંડીનો દાર આપવો એમાં બહુ માન અને વિચાર છે. જેને સતરના દાર મળશે એ તેનો સદુપયોગ કરી શકે છે. એવો સમય આવી રહ્યો છે કે જ્યારે સતરના દાર ગરીબોને આપી દીધા હશે તે તેઓ તેનો ઉપયોગ કરી શકે. પુષ્પમાળાનો ઉપયોગ કાઢતે નથી અને નકામાં પુણે બમારવા એ તે નુકસાન જ મણાય.

૫૧ [આપણું સર્વેરોમાં કે આમંત્રમાં પૂરી સ્વચ્છતા જાળવાની નથી એટલે અનેક પ્રકારની ગદજીમણી ઉપમ થતા પ્રાણુદારક રોગો આપણને જ આનું ૫૯ છે, કદરેજ આપણને ક્યાં છોડે એમ છે. આનું એક જ દર્શન આપણી સ્થિતિનો ખ્યાલ બતાવી આપશે] વચ્ચર દોઢિયારપૂર દરિયાના વિગેરે સાથે આવેલાં છે. તે પાનની પુવના છે. ત્યાંથી વાયનારને પશ્ચિમમાં મુલતાન લઈ જ્યાં પ્રખુડુ પુ. મુલતાનમાં મરહી હંમેશા રહે છે મુલતાનમાં પ્રમદાદનો જન્મ અપેક્ષા મનાય છે. ત્યાં

પ્રહલાદનું મંદિર પણ છે. દિવાન મૂળરાજનું સ્થાન મુલતાન હતું. હરિયાનામાં પાંડવો છૂપા રહેલા કહેવાય છે. મુલતાન ગંદ શહેર છે, જ્યાં ધૂળનો તો પાર જ નથી. મુલતાનની મ્યુનિસિપાલિટી બેદરકાર ગણાય છે. મરકીએ એક સાધુ પુરુષને જન્મ આપ્યો. તેમનું નામ લાઇ મૂળચંદ છે. પૈસે ટક તે સુખી હતા. હજી એ કંઈ હશે. દેખાવે તે મેલા લાગે છે. ગુજરાતમાં જેમ અસલી માણસો બંડી પહેરે છે, તેમ આ લાઇ ખાદીની બંડી પહેરે છે. ખાદીની ટોપી અને ખાદીનું ધોતિયું પહેરે છે. તેમના પ્રયાસથી એક મરકીની ઇસ્પતાલ ખુલી છે, તેમાં લાઇ મૂળચંદ અને તેના લાઇ બને હોમાયા. તેમની સાથે ત્રણ દાકતર છે, જેમાંના બે મફત કામ કરે છે. આ ઇસ્પતાલમાં બધા મરકીના કેસ લેવામાં આવે છે. તેમની સારવાર લાઇ મૂળચંદ, તેમના લાઇ અને ખીજા સ્વયંસેવકો કરે છે. દરદીઓને બને ત્યાંસુધી ખુલી હવામાં સૂવાડવામાં આવે છે. શહેરીઓએ મને કહ્યું કે જ્યારે માતાઓ પોતાના મરકીથી પીડાતા હોકરાઓને મેલીને લયબીત થઇને નાહી, ત્યારે લાઇ મૂળચંદે આવા નિરાધાર દરદીઓનો કબજો લીધો અને તેમની સારવાર કરી. તેમને પ્રતાપે સેંકડો બચ્યા છે અને સેંકડો શાંતિમાં મરણ પામી શક્યા છે. લાઇ મૂળચંદને પ્રતાપે મરકીનો લય લોકોને ઓછો લાગે છે. આ ઇસ્પતાલ જેવા મને લઇ ગયા હતા. લગભગ ચાલીશ દરદીઓ હતા. બધાને હું મળ્યો. તેમના સંતોષનું હું શું વર્ણન કરું? મેં પોતે તો મને મુલતાનમાં આ દરદીઓનાં દર્શન થવાથી લાગ્યશાળી માન્યો.

૫૨. [નિરોગી અને ઉચ્ચ જીવન ગાળવા માટે માંસાહારનો ત્યાગ આવશ્યક છે એમ ધણા ધર્મીઓ અને મહાપુરુષોના અનુભવોએ બતાવી આપ્યું છે.] હું તો માંસાહાર કરતો જ નથી. મૂર્છિત દયામાં કરેલો તેને સારૂ પરતાઉં છું, ખૂબ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે. મરવા પડેલાં અમે ધણીધણિયાણીએ વૈદના કહેવાથી પણ માંસ ખાવાની ના પાડી છે. માંસભક્ષણ કરીને પળવાર પણ હું જીવવા ઇચ્છતો નથી. મેં મુસન્નમાનોની સાથે વાતો

કરતાં જવડું છે કે તેઓનામાં પરજનાર હજારો યોગ્ય મુશ્કેલી અને પોતાની ઈડિયોને પણ કરવા માંસ છેડે છે. પણ માંસદારે કરનાર બાઈબલનોને કું 'વેઇટરિન' પણ નથી કરે. તેઓના ખોરાકમાં માંસ મરણીનો પણ તથા ઉપયોગ થાય છે એમ કું તેઓના નિકટ સંબંધમાં રહેવાથી જાણું છું. સ્વાસ્થ્યને નિયમમાં રાખવા સારું કું પારસી બાઈબલનોને જરૂર રિનું કે તેઓ માંસ પછી મરણીનો અતિ આદાર ન કરે. ક્યોયે મુસલમાનો દ્વેષમાં માંસ નથી ખાતા તેથી તેઓને મેરલાન નહિ, પણ યાન થયો છે એવી મારી માનવા છે.

૫૩. [આમ દિંદી પ્રાણના જીવનમાં ખામીઓનો પાર નથી, પરંતુ આપણે આમ નમાયા, નિસ્સાચી અને નિસ્તેજ આને જાણાઈએ છીએ તેનું મૂળ કારણ શું? આપણા બધાં દોષો કેમ દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયા?]

૫૪. [આપણી બધી નજગાઈઓનું કારણ આપણી તામસી થિતિ છે, અને તેને લીધે જ તે બધી ટકી રહી છે. કારણકે] એવો રીવાજ જોવામાં આવે છે કે જે ઈલાજથી અમુક વસ્તુ મળી દોષ તે જ ઈલાજથી તે ટકાવી રખાય છે. જોરથી લીધેલી વસ્તુ જોરથી ટકાવી રખાય છે. વાપ અમુક પ્રાણીને જોરથી પકડે છે, અને જોરથી રાખે છે. જેઓ જોરથી કેદ થાય છે તે જોરથી જ રહે છે. જોરથી જીતેલા મુલકને બાદશાહો જોરથી રાખે છે. તે જ પ્રમાણે પ્યારથી મેળવેલી વસ્તુ પ્યારથી જ રખાય છે. મા અતિ પ્યારથી બચ્ચન પોતાના ઉદરમાં રાખે છે અને અતિ પ્યારથીજ તેને ઉછેરે છે અને મોડું કરે છે. તેને માર વિગેરે બચપણમાં મારવામાં આવે છે તેમાં જોર વપરાય છે એમ નથી માનવાનું. વળી જ્યારે કંઈ કારણસર મા બચ્ચાંની ઉપરનો પ્રેમ તળે છે, ત્યારે બચ્ચું તેને દાપથી જાળવે છે. તે જ પ્રમાણે જે વસ્તુ સત્યાગ્રહથી મળી છે તે સત્યાગ્રહથી જ ટકી રહેવાની છે, અને જ્યારે સત્યાગ્રહ ગયો ત્યારે તે વસ્તુ પણ મલ

એમ મોડકસ માનવાનું છે. સત્યાગ્રહની મેળવેલી વસ્તુ કોઈ માણસ સ્વીકારવાની રાજ્યતા મામે તે જનતા જેવું નથી.

૫૫. આવી સમજનું જોખમ છે સત્યાગ્રહ એ મનની સ્થિતિ છે. જેના મનની સ્થિતિ સત્યાગ્રહમાં થઈ છે, તે, સકાલ બંધી જગ્યાએ, અને બંધી સ્થિતિમાં છૂટેલો જ છે; તેની સામે રાજા થાય કે પ્રજા થાય, અમલદાર માણસ થાય કે શોળખીલા થાય, પરાયા થાય કે સગા થાય, તોપણ તે છૂટેલો જ રહે છે.

૫૬. આવો મમત્કારી સત્યાગ્રહ આપણે નથી સમજતા, તેથી જ હિંદુસ્થાનમાં ગરીબ અને નમાસાચરનીએ છીએ; અને તેવું સરકારના જ સંબંધમાં છે એમ નથી, પરંતુ ખાનગી સંબંધમાં પણ તેવું જ છે. દેશની કેટલીક દેખાતી ખરાબ રૂઠીઓને આપણે જાણવી રાખીએ છીએ તેવું મુખ્ય કારણ સત્યાગ્રહની ખામી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે અમુક વસ્તુ ખરાબ છે; પણ બીકથી, આળસથી કે ખોટી દારમથી આપણે છોડતા નથી.

૨૫. અવિનય અને ઉદ્વેગતાઈ.

૧. બાળકો એ બચપણથી જ અવિનય અને ઉદ્વેગતાઈ ધારણ કરે. બાલિકામાં તેઓ પ્રગતી લેવા કરતાં જાણ ન જ રહે. તેઓ વિચાર કરતાં પણ માત્રમ પણ તેઓ જે બાલકોનું પત્તુ અપમાન કરવામાં આવે તે અપમાન કરીને જાણ અને ગુસ્સાને પૂર્ણ ઉગ્રી આપણી જ આંખમાં નાંખીને છીએ. આપણને અર્થશીલ સંસ્કૃતિ બને પછી ન ટોચ. તેને સાર બાલકો જાણવા નથી. તેને તો તેના સંસ્કૃતિમાં શું ચાલે છે તેની ખબર પણ નથી દેતી. એમ ખબર સંસ્કૃતિ તેની દુર નથી, સ્થિતિ નથી, ત્યાં તેનો દોષ થોડો જાણવો દોષ ન વળી દોષ દોષ તેણે અપમાન કરવાથી એ દોષ કેમ દૂર થશે? પણ મુખ્ય વાત તો એ છે કે બાળકોનાં મનમાં દોષભાવ જ ઉત્પન્ન ન થવો જોઈએ. બાળકોનાં મન નિર્દોષ હોવાં જોઈએ. આખું વિદ્યાર્થીજીવન નિર્દોષ હોવું જોઈએ વિદ્યાર્થીજીવનમાં સનદોગદિને અવગણ્ય ન હોવો જોઈએ.

૨ [અપસંદો વાપરવાની] કુટેવ નિસાળીઆઓમાં પણ છે જ. બચપણથી જ આપણે શીખીએ છીએ. નિસાળોમાં તો ચિત્તકો મારાને સુધારા તરત થઈ શકે છે અને જે વિદ્યાર્થી થયે અને તો તેઓ પોતપોતાના ધરોમાં રહેલી આવી અસ્વચ્છતા વહેલી દૂર કરાવી શકે છે.

૩ જે પ્રગતિ પોતાનાં બાળકોને, પોતાની સ્ત્રીઓને, અને પોતાના નોકરોને માન નથી આપતી તે પ્રગતિ સમ્યક્તા નાશ

પામે છે. સેવકોએ તો ધર્મ માનીને દુર્બલની રક્ષા કરવી, તેઓને માનથી બોલાવવા, અને તેઓને યોગ્ય સગવડો કરી આપવી જોઈએ.

૪. અસહ્યતાની બૂરી ટેવ એવી વ્યાપક છે કે તેનો ઈલાજ થવો મુશ્કેલ જોઈ છે. મારી શક્તિ પ્રમાણે મેં આ ટેવ કઢાવવામાં ભાગ લીધો છે, છતાં મારે કયૂં કરવું જોઈએ કે મહામહેનતે જ મારા સહવાસમાં આવેલા અસીલો આદિમાંથી એ ટેવ કઢાવી શક્યો છું. આ અસાધ્ય જેવો રોગ છે. ઘણી વેળા અસીલોએ મને કહેલું યાદ છે કે તેઓનાથી ઇરાદા વગર ભૂંડા શબ્દો બોલાઈ જવાય છે. કાર્ય ગમે તેવું કઠિન છે, છતાં આપણે તે ક્યેં છૂટકો છે. આને વિષે દલીલની પણ જરૂર નથી. આ રાગદ્રોષનો પણ વિષય નથી. ઘણા કાળની પડી ગયેલી ટેવ કે જેમાં અત્યારે પ્રજા રોય પણ નથી જોઈ શકતી તે ટેવ કાઢવાની આ વાત છે. વાંચનાર કેટલાક તો એમ જ માનશે કે આ લખાણ તેમને સારૂ ન જ હોઈ શકે. તેઓ કંઈ અપશબ્દો વાપરતા નથી. પણ તેઓ જો પોતાની ભાષા તપાસી જશે તો તેમને માલુમ પડશે કે તેમના મોંમાંથી પણ 'સાલો' શબ્દ તો નીકળતો જ હશે. એકબીજાને એકબીજાના ચોકીદાર નીમી ભાષાના બૂરા શબ્દો સાંભળી જઈ તેનો ઇરાદાપૂર્વક ત્યાગ કરવો કરાવવો પડશે. જે જે પ્રસંગે આપણે બીજાને ભૂંડા શબ્દો વાપરતા સાંભળીએ તે તે પ્રસંગે તેમને વિનયપૂર્વક નેમ ન કરવાનું સૂચવીએ તો કંઈ વધારો થઈ શકે.

૫. અસહ્યતા એક પ્રકારની હિંસા છે, અને અહિંસાવ્રતના પાલનનો દાવો કરનાર આપણે જ્યાંસુધી એ વ્રતથી બંધાયેલા છીએ ત્યાંસુધી ભણે આપણે હિંદુ હોઈએ કે મુસલમાન પણ આપણે સહ્યતાનું પાલન કરવા બંધાયેલા જ છીએ. અને એક પક્ષ જો અંત લગી સહ્ય રહે તો તેની અસર પ્રતિપક્ષ ઉપર છેવટે યથા વિના ન જ રહે.

૧. આજ્ઞાશ્રમ આપણામાં કોઈ જવાન પછી વેળા થતી છે કે પુત્રોને લુપ્તાન અને ઉભેલી પ્રાણી જેવે હોઈ જાયનમાં ન ઉભી થઈ અને મનને નયને કે તેમજ કાંઈ કામનથી ન મળ્યામ અને તેમની આજ્ઞાથી લેવા જુદી જગત્તે ભાગે જાત અભિમાય કે કે વડીલોને માન આપવાની જે આજ્ઞા પ્રજા છે તે અમુક્ય છે અને તેથી ત્યામ કરે છે એ દેહને દનિારક છે. જાણે આપણે કાંઈ જાનનમાં કાંઈથી જાણે મનને દેવ, એ મનને આપણે વિનયપૂર્વક જાણે કરી જાણે જાણે, પણ આપણી માનની જાણથી જગત્તે પણ જાણી કરી જાણ નથી [મનનેનું કારણ પછી વેળા અર્પણ દેવ છે] અર્પણને મેં દેવ અસત્ય કહ્યું છે, કેમકે તે જાણે અમજામાં નાંખે છે. અર્પણને જોયનાર આપણના જાણે નથી અને આપણે જાણે છે એમ સમજી જાણે તેને આપણે જાણે માની લે એનું જાણી જાણ છે.

૭. મારા સાથીઓ દોષ જુદા અને અંગ્રેજી વસ્તો પહેરે છે. એ મારી સદિખ્યાતા દોષે છે અને તેણેઓનાં સંત કરીને પણ તેઓને કું પ્રેમપૂર્વક જાણવામાં જાણું છું કે નથી દિદુસ્થાનમાં દોષ જુદાની જાણે કે નથી અંગ્રેજી કપડાંની, પરંતુ કું તેમનો તિરસ્કાર કે અપમાન નથી કરી શકતો.

૮. જાણવામાં જાણે આપણે નવીન અને સુંદર જીવન માળવાની આજ્ઞા રાખી જોઈ જાણે તે વેળાએ અવિવેક અને આપણા વિચારોથી ઉદ્ધતા વિચાર ધરાવનારાના પ્રત્યે તિરસ્કાર એ આપણી ઉત્તરિને અટકાવનારું થયે છે. જાણે જીવનમાં પ્રતિરૂપી પ્રત્યે વિવેક, માન, અને સદિખ્યાતા અતિ આવશ્યક છે. જાણે અપમાન થાય એ આપણને નામોથી લગાડનારી વસ્તુ છે.

૯. સંયત્તા, વિનય, નમ્રતા, આ ગુણોની ઉપર એટલો જાણે જોઈ જાણે નુકામ છે કે કેમ જાણે તેની આપણા આરિય ઉપર કંઈ અસર જ ન પડતી હોય. જાણે માણસ રમૂસ જાણે પાણે તે એ જાણવાની જાણે સજ્જને વેળાએ અને ધમકાવે અને આપણે

તેની અસમ્યતાને દૂરથી ગાયત્રી પાઠની જેમ સાંખી લઈએ છીએ. તેમ જ જે કોઈ માણસ સાચા ખોલો હોય તો તેને આખા ખોલો ચલાવો. ઈગરો આપણે આપીએ છીએ. અને જે ખાદી પહેરતો થયો તે ખાદી ન પહેરનારની ઉપર કટકની માફક ચડી આવી શકે. તે જ રીતે જે સવિનય ભંગ આદરે તે તેને પોતાની વર્તણૂકમાં અવિનય વાપરવાની રમ્મ મળ્યા જેવું કરીને બેસે છે.

૧૦. આ અસમ્ય સેનાના નાયકો, નથી ધ્વજચારી, નથી સત્યવાદી, નથી ખાદીવાદી કે નથી સવિનયભંગવાદી; આ ચારે જણ પોતપોતાની પ્રતિજ્ઞાથી એટલા બધા વેગળા છે, જેટલી ઉત્તર દિશા દક્ષિણથી. જ્યાં વિનય નથી ત્યાં વિવેક નથી અને જ્યાં વિવેક નથી ત્યાં કંઈજ નથી, એમ કહી શકાય. વિશ્વામિત્રની * તપશ્ચર્યા જ્યાંસુધી તે વિનય ન શીખ્યો, ત્યાંસુધી અધુરી ગણાઈ. વિનય અને નમ્રતા એ શાંતિની નિશાની છે. અવિનય અને ઉદ્વેગ અશાંતિસૂચક છે.

૧૧. વિનય વાપરવો એટલે ખોટી ખુશામત કરવી એવો અર્થ કોઈ નહિ કરે, એવી ઉમેદ રાખું છું. વિનય વાપરવો એટલે આપણે આપણો ધર્મ જૂપાવવો એમ પણ નથી. વિનય વાપરવો એટલે આપણા પોતાના ધર્મ પર ચુસ્ત રહેતા છતાં ખીજના પ્રત્યે આદરભાવ રાખવો. હું તિલક કઈ એટલે તિલક ન કરનારની મરકરી ન કઈ. હું પૂર્વભણી પ્રાર્થના કઈ એટલે પશ્ચિમ ભણી નિમાજ પઢનાર મુસલમાન ભાઈનો તિરસ્કાર ન કઈ. મને સંસ્કૃત ઉચ્ચાર ન આવડે તેથી અરબી ઉચ્ચારને વખોડી ન કહાડું. ખાદીવાદી પોતાની ખાદીની ટોપી પહેરતો છતો સોજા

વિશ્વામિત્ર—ગાંધીરાજનો પુત્ર અને કન્યાકુળ (કનોજ)નો રાજા, તત્તે ક્ષત્રિય હતા પરંતુ પશુબળની તુચ્છતા જોતાં આત્મગણ પ્રાપ્ત કરવા માટે હનરો વર્ષ સુધી તપ કર્યું. ત્યારે તેમને રાજર્ષિ ઋષિ અને મહર્ષિ એમ ઉત્તરોત્તર પદ મળ્યાં; પણ પોતાના અવિનયને લીધે બ્રહ્મર્ષિ થઈ શક્યા નહિ. છેવટે જ્યારે તે વિનયવાન થયા ત્યારે વસિષ્ઠ ઋષિએ તેમને બ્રહ્મર્ષિ શબ્દથી સંબોધ્યા હતા.

૨૮. પદેનારની અને સાનથીવચને કિમ નવતી કો છે. જાણી
સાધવેથી માલુમ છે. પદેથી ૧૫૫ પદેરૂઠને અને અવિનય નથી
જાય, તે તે પદેથી ૧૫૫ પદેરૂઠને મધ્યક છે. તેથી નિમિત્ત
૨૯. ૧૨. જે આપણે આપણું કિંમતીને જાણી પદેરૂઠની પાસા
છે. તેથી તે આપણે પદેરૂઠની પદેરૂઠ ૧૫૫ પદેરૂઠને
સમજાવવા એક છે. પદેરૂઠ ૧૫૫ અને તેથી ૧૫૫ પદેરૂઠને, અને તે
પદેરૂઠની સાથે તે પદેરૂઠની જ જાણીને મધ્યક છે. તેથી ૧૫૫
મધ્યકથી પદેરૂઠનો જાણી જાણીને તે આપણે જાણી મધ્યકથી
એક જાણવાનો સંભવ છે. આપણે જેમનો જાણીને જાણીને, જાણીને
હિ નહિ. પદેરૂઠ ૧૫૫ પદેરૂઠ અને આપણે જેમ જાણીને જાણીને
તે તે જાણી પદેરૂઠની આપણે જેથી જાણીને. પદેરૂઠ ૧૫૫
પદેરૂઠના આપણને જાણીને ન જાણીને. જાણીને જાણીને તેમ જાણી
જે આપણે જાણીને જાણીને જેથી જાણીને તે જાણીને જાણીને
જેનું જાણીને હો તે જાણીને આપણે. એમ નહિ જાણીને તે જાણીને
અને અધર્મનો જોડ આપણને હિ નહિ જાણીને.

૧૩. જ્યાં દુપદ છે, ત્યાં અવિનય અને ઉદવચન છે. જ્યાં
દુપદ નથી, ત્યાં સમજવાની સાથે જ સ્વમાન છે. દુપદવાળો સરીરેનું
અભિમાન રાખે છે. સ્વમાન જગતનાર આપણને જાણીને તેની જ
જિલ્લા કરે છે, અને તે જાણી સરીરેના જાણી નાંખવાને તેથી
રહે છે. સ્વમાનના પગની આ જગતમાં જાણી સાથે મિત્રભાવથી
વર્તે છે. હમને તેને પોતાના માન જોડેનું જ સદનું માન મિત્ર
છાને છે. તે જાણી પોતાને અને પોતામાં જાણીને જુએ છે
જાણીને જોડ પોતાને નકે છે. અદકારી જાણીને અતડા રહે છે
અને પોતાને જાણીને ઉપરી માની જાણીને કાજ થવા જાણીને જાણીને
પામથી પોતાની હલકાબતુ માપ કદાવી લે છે.

૧૪. અવિનય એ મુસ્સાની નિશાની છે. પ્રગ્ન અત્યારે મુસ્સામાં
છે, જાણી રહેલી છે, તેથી તેને કંઈ જમતું નથી. પોતાનું દુઃખ
મટાડે એવું કંઈ કરવાની પોતાની સક્તિ નથી એવો તેને મિથ્યા

વહેમ આવી ગયો છે. તેથી જે તેનું દુઃખ જૂલાવે, એટલે કે ચુસ્તાના નિશાને બદલે બીજો કંઈ નિશો કરાવે તેને તે વળખે છે. તેથી આજકાલના અખબારોમાં મસાલાદાર લખાણોનો વધારો જોવામાં આવે છે. વળી વાંચવાનો વાથરો વધ્યો છે, તેથી લાંબા લખાણો વાંચવાની ટેવ પડી છે. આ બધાં નિશાનાં ચિહ્ન છે. યુરોપમાં કેટલાકને એવી ટેવ છે કે ઘડીએક પણ ચોપડી મૂકી જ શકતા નથી; આખો દહાડો જ્ઞાનવાર્તા તો ન જ વાંચી શકાય, તેથી ‘શિલિંગ શૉકર’ નો ઉપદ્રવ વધ્યો છે. ‘શિલિંગ શૉકર’ એટલે આઠ આનાની આપણને હલાવનારી નવલકથા. મર્યાદિત વાતો કરી આપણને હજાવાય નહિ, તેથી કાનના કીડા ખરી પડે એવી ભાષામાં ન બનવાજોગ વાતો લખી કેવળ પૈસાને જ ખાતર લખનારાઓ અને છાપનારાઓ માણસોને લલચાવે છે અને લાખો સ્ત્રીપુરુષોને આવાં ‘શિલિંગ શૉકર’ વાંચવાનો વ્યાધિ ચર્ષ પડ્યો છે. આવા વ્યાધિમાં ઘેરાઈ જવાનો ભય આપણને પણ અત્યારે આવી પડ્યો છે. [મસાલાદાર લખાણોમાં અથવા ભાષણોમાં અર્ધસત્ય હોય છે. એ વાંચીને કે સાંભળીને પ્રગ્ન નિર ન બને.]

૧૫. નનામા કાગળો લખવાની આપણી અસમ્મત આદત બીજા દેશોના લોકો કરતાં વધારે હશે એમ મને જણાય છે. આપણે આપણા વિચારો જણાવતાં ડરીએ છીએ, ચરમાઈએ છીએ. સ્વચ્છ વિચારો જણાવતાં ડર રાનો ? ચરમ ચાલી ? નનામા કાગળો લખનારને હજી મારી બદામતુ છે કે તેમને એ ટેવને છોડી દેવી. જે વિચારોની, જે ભાષાની, જવાબદારી ઉઠાવવા આપણે તૈયાર ન હોઈએ તે વિચારો બતાવવાનો કે તેવી જાણ વ્યવસ્થાનો આપણને અવિહાર નથી.

પ્રયોજન છે જ નહિ, કારણ કે આપણા દિસ્તાની હાજરીમાં
આપણે મેક્ષા વિચાર બોધવા તો દૂર રહ્યા, કરી પણ કેમ શકીએ?

૩. મેસી વાત જ અંધાડું અને ગોપન શોધે છે. મનુષ્યસ્વભાવ મેલને જ ઢાંકવા-જૂપાવવા-તરફ છે. આપણે મેસી ચીજને અડકવા કે જોવા નથી ઇચ્છતા, આપણે એને આંખઅગળી કરવા ઉત્સુક રહીએ છીએ. એજ નિયમ આપણી વાણીમાં હોવા જોઈએ હું તો કહું છું કે આપણે જે વિચારોને દુનિયાની નજરથી જૂપાવવા માગીએ એવા વિચારો કરવા પણ ન જોઈએ.

[illegible]

પ્રત્યેક નોનવાનને બેઠે કરે છે. આમાં કાંઈએ એમ માનવાનું
કારણ નથી કે મારી સ્પષ્ટતા નહિ, પણ મારા દેશમાંના દરજ્જા
મને પોલિસના ત્રાસમાંથી બચાવે છે. જે પદીએ તમે છૂપી
પોલિસથી મહારાજાનું છાડીને એ રીતે એને છૂપા નસુસ તરીકે
મહુવાની જ ના પાડો. તે જ ક્ષણેથી તેની કાનૂનીનો તમને ત્રાસ
લાગે. બંધ થશે એ સમજાવું કંઈ નથી. આમ કહી તે થોડા જ
વખતમાં સરકારને જ પોતાના છૂપા નસુસખાતાની સરમ આવશે.
અથવા તેમ નહિ થાય તો એ છૂપી પોલિસના માણસો જ એવા
નાહકના અને નિરર્થક ધંધાથી કંટાળશે.

૭. અસહકાર એ આત્મશુદ્ધિનો માર્ગ છે. રોગના દિવાળ
કરતાં રોગનાં મૂળ તરફ એ વધારે લક્ષ આપે છે. છૂપી
પોલિસખાતાની નોપજા આપણી ગોપનપ્રિયતામાંથી થયેલી છે. એ
છૂપાપણનો વાળીઓળીને ત્યાગ કરી દેવાથી નસુસખાતું એની
મેળે જ બંધ પડશે. હાપાનો કાયદો આપણામાંની આ નામદંષ્ટિનાં
રોગની જ એક નિશાની છે. જો આપણે આપણા ઇરાદાએ
નહેરપણે બેપડક બોલી નવાવતા થઈ જઈશું તો હાપાનો કાયદો
એમનો એમ મુકામ જશે. પહેલ કરનારાઓએ અલગત સાદસ બેડું
લેખાશે અને સ્વદન કરવું પડશે. હું તો જો કોઈ પત્રનો તંત્રી
પોતે જ વિચારે પસંદ કરતો હોય અગર પ્રગટ કરવા છા

હોય તે છૂટથી—પરિણામની કશી બાક રાખ્યા વગર—જા
શકતો હોય તો એવા વર્તમાનપત્રને જ સાફ બ
હજાર દરજ્જે વધુ પસંદ કરે.

૮. અસહકારની પ્રવૃત્તિ વર્તમાનપત્રો તરફથી તેને
મદદનો ભલે ખુશીથી ઉપયોગ કરી લેતી હોય છતાં વસ્તુતઃ તે
વર્તમાનપત્રોથી સ્વતંત્ર છે; સ્વતંત્ર રહેવી જોઈએ. આજે આપણે જે
વિચારો છાપી રહ્યા છીએ તે ન છૂટકે જ છાપવા દેવામાં આવે
છે એમાં તો જાણે શંકા જ નથી. અને એ વિચારોનો પ્રચાર
પરિણામકારક નીવડવા લાગ્યો છે એમ જે ધડીએ સરકાર જોશે
તે જ ધડીએ પોતાના જીવની ખાતર તેને અટકાવવાને તે વખતે
વખત પ્રયત્ન કરશે, એ દેખીતું છે. આ સરકાર શું કે કોઈ
પણ સરકાર શું—આપઘાત કરવા તૈયાર થાય એવી અપેક્ષા તો
આપણે કેવી રીતે રાખીએ જ? એણે કાં તો સુધરવું રહ્યું,
નહિ તો પોતાની આણુ ન માનનારાઓને એણે દાખી દેવા રહ્યા.

૯. સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાંના જેવી આપખુદ જૂલમી
સરકારના અમલ હેડગ તેનામાં સુધારણા થવાની અપેક્ષા રાખવા
કરતાં તેના તરફથી દબાણ અને જૂલમની અપેક્ષા જ આપણે પહેલી
રાખવી ઘટે. સરકારને પશ્ચાત્તાપ કરાવવા નહિ તો તેની જડ ઉખેડવા
માગનારા વિચારોનો પ્રચાર અટકાવવાનું પગલું તો સરકારના
શત્રુઓમાંનું એક સામાન્યમાં સામાન્ય શસ્ત્ર ગણાય. એ વાપરતાં
તો સરકાર સહેજ પછુ આંચકો નથી ખાવાની એમ માનીને
આપણે ચાલવું ઘટે. આ રિયતિ વચ્ચે જો એકેએક છાપાવાળાઓ
નિર્ભય બની જઈ પરિણામની જાંટાબાર દરકાર ન કરતા આવા
વિચારોને પ્રગટ કરવાનો—કોઈ વાર આવા વિચારોની પોતે
વિરુદ્ધ હોય તોપણ છાપાના જાપતાના કાયદાને ન ગણકારીને કેવળ
જાપાતું છૂટાપણું સિદ્ધ કરવાની ખાતર પણ—નિર્ધાર ન કરે તો
અને ત્યાંસુધી આપણા વિચારોનો પ્રચાર ચાલુ રાખવાના અને
તે અટકવા ન દેવાના માર્ગ આપણે શોધવા જોઈએ.

પ્રભને આપણ મારા જેવી અને નવ વિદ્યાર્થી છે. જ્યાર તે
 વિદ્યાર્થીના રામને. આરો જેને કાર્તિકજી આશીર્વાદ આપે તે પૂરી
 જાય છે એવો કામ પણ નવો પેતાના એ વિચારને જોઈને તપ્ત
 હસી શકે; બીજા એ આજુબેજેની નાચે કરી શકે; અને બીજા
 અનેક લોકો દબાવે છે તેવાં જેવાં જેવાં કરે. આમ
 એકાએક એવું અસહ્યારથી અર્થાત્તરથી તરતી જે હું એટલી
 આશા રાખી જ રહેવા પુરું છે તેઓ પ્રેમભરતી જાણ
 બીજા કોઈને-પ્રેમ એટલે જાણે છે જ નહિ એમ જ માનવા રહીને-
 પેતાના સર્વ વિચારો પૂરતી અને પૂરેપૂરી રસનવાપૂરે જનક
 કરવામાં પ્રિયકૃત નહિ અચ્છાપ અને પેતાના વિચારોને પૂરતી
 રાખવામાં મદાપાપ સમજાયે. એ રીતે પેતાના વિચારોને
 મુંઝવવામાં આપું અચ્છાપું એ પેતાની સહિષ્ણુતાની કેવળ નરનારી
 કર્યા સમાન છે. વર્તમાનપત્રના સંપાદકે પેતાના આશમાં આપ
 વિચારો ઉપર એવો દબાવણ રાખ્યો એ સંપાદકના પંચ
 ઉપર પાછી ફેરવવા સમાન છે.

૨૭. સભ્યોની લાયકાત.

૧. મત આપનારાઓ, સભ્યોની લાયકાત જોવાના કરતાં તેઓનો મત આપનાર સાથેનો અંગત સંબંધ જુઓ છે. આપણી કહેવત પ્રમાણે સભાસદોને ચૂંટવામાં વગે વાવણાં થાય છે. આપણે સભાના પ્રતિનિધિની ચૂંટણી વખતે આ આદતમાંથી સરઆતમાં જ નિકળી જઈશું તો એક દબ પડી જશે અને તે પ્રમાણે જ મત આપવાનો લાભિયમાં રવાજ પડશે. જો સભાનો આપણે સદુપયોગ કરવા ઇચ્છીએ તો આ રસ્તો જ આપણે પકડવો પડશે. મારી તો એવી પણ માન્યતા છે કે કોઈ મત આપનારાએ પક્ષોના ઝઘડામાં ન પડવું જોઈએ. અમુક ઉમેદવાર કયા પક્ષનો છે એ જાણવા કરતા કયા વિચારનો છે એ જાણવું આવશ્યક છે. એનું ચરિત્ર કેવું છે એ જાણી લેવું એ વળી એથી પણ વધારે અગત્યનું છે. ચારિત્ર્યવાન પુરુષ ગમે ત્યાં હશે ત્યાં આપણને શોભાવશે. તેની ખૂલો સહન કરવા જેવી હશે. ચારિત્ર્યહીનની મારફતે ઉંચા પ્રકારની લોકસેવા હું અસંભવિત માનું છું. એટલે જો મારે ચૂંટણી કરવાની હોય તો ઘણા ઉમેદવારોમાં પ્રથમ તો હું સારામાં સારા કોણ છે એ શોધી લઉં અને પછી હું તેની ઉલટ તપાસ કરીને જાણી લઉં કે જે વડે દેશની ઉન્નતિ વહેલામાં વહેલી થઈ શકે એવા વિચારોને તે અનુકૂળ છે કે નહિ. તેથી હું નીચેના પ્રશ્નો પૂછું:—

૧. હાલ જે સ્વદેશી ચળવળ ચાલી રહેલી છે તેને તમે પસંદ કરો છો? અને સ્વદેશનું કાપડ સોંધું થાય તેવી રીતે જે જે વસ્તુઓ જોઈએ તે તે વસ્તુઓ સોંધી મળી શકે એવા પ્રયત્નો કરવા તૈયાર રહેશો?

૨. પ્રત્યેક પ્રાંતની ભાષામાં જ પ્રત્યેક પ્રાંતની પ્રવૃત્તિઓ ચાલવી જોઈએ અને રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિઓને સારૂ રાષ્ટ્રીય ભાષા હિંદુસ્થાની એટલે હિંદીઉર્દુનું મિશ્રણ હોવી જોઈએ એમ તમે માનો છો ? અને જો માનતા હો તો પ્રાંતની ભાષામાં જની, શકે તેટલો, પ્રાંતનો કારભાર ચલાવવા અને રાષ્ટ્રનો કારભાર રાષ્ટ્રીય ભાષામાં ચલાવવા તમે સતત પ્રયત્ન કરશો ?

૩. જ્યારે અંગ્રેજી રાજ્ય રથપાસું ત્યારે અંગ્રેજી અમલદારોએ લોકોની સગવડ કરતાં અમલ ચલાવવાની સગવડનો વધારે ખ્યાલ રાખીને હિંદુસ્થાનના જ્ઞાન ભાષા પ્રમાણે કરવાને બદલે અમલદારોની સગવડ પ્રમાણે ક્યાં તેથી દેશને બહુ તુકસાન થયું છે એમ તમે માનો છો ? અને જો માનતા હો તો ભાષા પ્રમાણે પ્રતિન્યા નવેસર વિભાગ વહેંચામાં વહેંચા થઈ શકે એવો પ્રયત્ન કરશો ?

૪. તમે માનો છો કે હિંદુ-મુસલમાનની એકતા વિના હિંદુસ્થાનની ઉન્નતિ શિલકુલ સંભવતી નથી ? અને જો એમ માનતા હો તો ખિલાફતના સવાલમાં તમે હિંદુ હો તો મુસલમાનોને બધી યોગ્ય મદદ દેવા તૈયાર છો ?

૨. આમ હું આવા ચાર પ્રશ્નો તો જરૂર પૂછું અને તેનો મને સંતોષકારક જવાબ મળે તો હું મારો મત આપું. મને આ ચાર પ્રશ્નો બહુ વજનદાર અને અગત્યના લાગવાથી હું તે પ્રશ્નો પૂછું. મત આપનારને આમાંના કોઈ પ્રશ્નો જરૂરના ન જણાય તો એ બધે ન પૂછે એને પોતાને વધારે અગત્યના જણાય તે બધે પૂછે. ક્યાં પ્રશ્નો પૂછ્યા એ અહીં સવાલ નથી પણ આપણે હિંદુસ્થાનની સંજીવે સારૂ જે જે વસ્તુઓની આવશ્યકતા હોય તે તે વસ્તુઓ આપણા પ્રતિનિધિની પાસે કસવચંને

તેનો અભિપ્રાય જાણી લેવો એ જરૂરું છે. એ સવાલ હું ચર્ચા રહ્યા છું. મત આપનારની તટસ્થતા, સ્વતંત્રતા, તેનું પ્રામાણિકપણ, તેની બુદ્ધિની જાગૃતિ, એ હિંદુસ્થાનને આ સંધ્યાને સમયે અતિ આવશ્યક છે એ બતાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે. મત આપનાર રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિમાં કંઈ પણ ભાગ ન લે, તેમાં થું થું ચાલે છે એ જાણે નહિ, વિચારે નહિ, પણ પોતાના સગાને કે પોતાને જેની ઓથ છે અથવા જેની ગરજ છે તેને જ એ પોતાનો મત આપે તો તેથી હિંદુસ્થાનનું ભલું ચવાને બદલે હિંદુસ્થાનનું ભૂંડ થાય એ બતાવવા ઇચ્છું છું.

૩. હવે માનીએ કે કયા પ્રશ્નો પૂછવા એ આપણે નિશ્ચય કરી લીધો, એ પ્રશ્નો પૂછી લીધા અને એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપણને સતોષકારક રીતે ન મળી શકે અથવા તો સતોષકારક ઉત્તર આપનાર ચારિત્ર્યવાન ઉમેદવાર નથી એમ આપણને લાગે તો આપણું થું કર્તવ્ય છે એ પ્રશ્ન તપાસવો રહ્યો. જ્યાં મત આપવાની પ્રથા ધણા કાળથી ચાલતી આવેલી છે ત્યાં અનુભવથી મત આપનારાઓએ જોયું છે કે જ્યારે તેમને અનુકૂળ પડે અથવા પ્રતિનિધિ ન મળે ત્યારે તેઓ પોતાનો મત ન નોંધાવીને પોતાની સત્તાનો પૂરો ઉપયોગ કરી લે છે. જ્યાં કોઈ પ્રતિનિધિ અનુકૂળ નથી ત્યાં 'નહિ મામા કરતાં કાંણો મામો સારો' એ ન્યાય લાગુ પડતો નથી. પણ આપણે કાંઈને મત નહિ આપીને પૂરેપૂરી અસર ઉપજાવી શકીએ છીએ.

૪. કાંઈ એમ કહેશે કે મત આપનારા બેસી રહેશે અને મત આપનારાઓનો મત લઈને ગમે તે માણસો તો દાખલ થઈ જ જવાના. થોડે અંશે આ વાત સાચી છે. પણ એમ માની લ્યો કે કાંઈ મામમાં ઉમેદવારો કેવળ મઘાદિનું સેવન કરનારા જ હોવાથી પીઠ માણસોએ તેઓને મત નહિ આપ્યા અને ઉમેદવારો પોતાના જેવાઓનો મત મેળવીને પ્રતિનિધિ બન્યા. એવાનું વજન સભામાં કેટલું પડવાનું? અલખત તેઓનો એકડો મીડું નહિ ગણાય.

પણ એઓનાં આપણું, એઓનાં અગ્નિદેવનું કંઈ રક્ત મળ્યાં
 પડી શકવાનું નથી, એટલું જ નહિ પણ જ્યારે મન આરતીમાં, એ
 દગ્ધપૂર્વક એક સમયે પોતે પસંદ કરી શકે એવો પ્રતિનિધિ
 ન જોવા દેવ ત્યારે તેઓ પરિત્રાપ્ય થઈ જાયે સમયે પોતે
 પ્રતિનિધિને દાખી દહાડી પોતાના મનથી તેને મૂંઝવે અને આમ
 કરીને પોતાના મામતે કે લોકોને શ્રાવણી કરાશે.

૫. જ્યાં યજ્ઞીય જ્ઞાન જ્ઞાન દાખાં દેવ ઉત્પન્ન થયો. શ્રેષ્ઠ
 પ્રવૃત્તિને સમજે છે અને પોતાની અસહાયતાનું વાતવરણ યુદ્ધ કર્યું
 અને યજ્ઞયાને ખૂબ મળ્યા કરે છે. એટલે દગ્ધપૂર્વક અને
 દગ્ધપૂર્વક મન નહિ નોંધાયવાના પ્રસંગો ઠાઈ ઠાઈ વખતે મન
 આપનારને આવ્યા જ કરશે એમ અનુભવે સદુદ્યમના અને
 વિચારવાનું મન આપનાર જોઈ શકશે. તેથી જ્યારે પોતાને અનુકૂળ
 પ્રતિનિધિ ન જોવામાં આવે ત્યારે મન આપનારનો નીકર રહી
 પોતાનો મન આપવાનું ખાંડી વાગશે એવી માત્રી ઉમેરે છે; અને
 જો મન આપશે તો તેઓ નિષ્પક્ષપાતે પાત્ર પુરવડે જ આપશે
 એમ કું માની લઈ લે.

૬. [યોગ્ય પુરવડે મન આપવાથી જ મલનો સદુપયોગ થશે
 કહેવાય] કેમકે જેમ સારામાં સારો અલો તે નાદાન દગ્ધમના દાખમાં
 કંઈ જ દાખનો નથી તેમ સારામાં સારું બધારણુ સ્વાર્થા કે
 અજ્ઞાની માણસના દાખમાં નકામું ચર્ચ પડવાનું છે. જેમ સારું
 કારીગર નદારાં ઓગ્નરથી પણ નજાવી લે છે અને નદારાં ઓગ્નરને
 સારાં પણ કરી શકે છે તેમ ખરા સેવકના દાખમાં નદારાં બંધારણુ પણ
 પ્રગટને લાભદાયક બની શકશે.

૨૮. સભાઓમાં વ્યવસ્થા

અને વર્તન.

૧. આપણે અનુભવ એમ બતાવે છે કે આપણે સભાઓને અંગે કેટલુંક નકામું ખર્ચ કરીએ છીએ. પશ્ચિમનું અનુકરણ આપણે હંમેશાં ઘણી બાબતમાં વગર વિચારે કરીને દેશને બહુ નુકસાન પહોંચાડીએ છીએ. ખરૂં જોતાં આપણી પશ્ચિમની માહિતી પણ ઓછી જ છે. પશ્ચિમ એટલે ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા, ફ્રાન્સ, જર્મની-આ દેશો ઘણા આબાદ છે. તેમની આબાદીની સાથે આપણે મુદ્દલ હરિકાષ્ટ કરી શકતા નથી. જે ખર્ચ તેઓને પાસવે તે ખર્ચ હિંદુસ્થાન કોષ્ટ પણ પ્રકારે કરવાને શક્તિમાન નથી. તેથી આપણે હિંદુસ્થાનનાં હવાપાણી, હિંદુસ્થાનની આર્થિક સ્થિતિ અને હિંદુસ્થાનના રીતરિવાજોનો વિચાર કરીને જ સભાઓની યોજના કરવી ઘટે છે. એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં મંડપો ઉપર અને અસંખ્ય ધમ્મપતાકામાં હમણે રૂપિયાનું ખર્ચ કરવું આપણે પસંદ કરી શકતા નથી. સ્વચ્છતા અને સનવા જાળવી રાખવા ત્યાં સૌંદર્ય સહેજે મળી આવે છે.

૨. જો સ્વચ્છ અને પુરું નેશન હોય અને તેમાં પુરુષો યોગ્ય સ્થાને મળી આવે તો એના જેવો બાંને માંડ્ય કરવામાં આવી શકે નથી. આપણે જાણે માણસની આપણી પગિ હોઈએ મંડપો

રચવામાં નથી આવતા. પ્રમુખ અને ફેટલાક આગેવાનોને સારૂ મંથમાં એક માંચડો ઓઠવીને આસપાસ ફુંગામાં જનસમાજને, સારૂ બોંય પર બેસવાની ઓઠવણ કરવામાં આવે છે. તેઓ ઓઠી જગ્યામાં બેસી રહે, ધણા માણસો માંચડા ઉપરથી યતાં બાપણે સાંજળી રહે અને આવી રચના બહુ ઓછે ખરચે કરી શકાય. જ્યાં દળારો માણસો બેળા થાય ત્યાં તેઓને આપણે લાખો વખત રોકી શકતા નથી. પરિપોષનું મુખ્ય કામ કમિટીમાં જ હોવું જોઈએ. તેમાં તૈયાર થયેલા રસવો અને વિચારો ઓઠામાં ઓછા શબ્દોમાં, લોકો સમજી શકે એવી સરળ અને આડંબરરહિત ભાષામાં મૂકાવા જોઈએ. આટલું કરવાને સારૂ આપણે સવારના સાતથી નવ, અને સાંજના પાંચથી સાત વાગ્યા સુધી મળીને પરિપોષનું કામ આટાપી શકીએ છીએ અને કમિટીને સારૂ વધારે વખત જગ્યાવી શકીએ છીએ. જો આવે સમયે પણ તકની ધાસ્તી લાગે તો જતોઓ લાવીને સાંજના છથી નવ સુધી અથવા તો તેથી પણ મોટી સાંજે મળીને ધણી સંદેશાવધી પરિપોષનું કામ ઉઠેલી શકીએ છીએ.

૩. આપણામાં સવારના વહેલી સભાઓ બોલાવવાની પૃથા હજી વધારે લોકપ્રિય બનાવવાની જરૂર છે. ઉનાળાના દલાલમાં તો ખુબસ કરીને સભાઓ વહેલી સવારે જ કરી જોઈએ. સભાની વ્યવસ્થા એવી દોરી જોઈએ કે એક પણ ખાનત આપણે જૂનેવા ન હોઈએ. ખાસની, રહેવાની, ન્હાવાની, સ્વચ્છતાની સગવડો પૂરી હોય. કચરાને ઠેકાણે કચરો, પાણીને ઠેકાણે પાણી. કચરો, પાણી, મેલું વિગેરે બહુ બરાબર છતાં જ્યાં જુઓ ત્યાં સ્વચ્છતા. પાણીના ખાનોગિયા ક્યાંય નગરે ન આવે. મેલું બધા કરે જ્યાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ચોક્કસ આ તો ચરીરનો પ્રથમ પગ, અને આપણે બધા ચરીરી મગવાના; તેથી પ્રથમ નગર સ્વચ્છતા તરફ જવી જોઈએ.

૪. કારભાર ચલાવવાની ક્રિયા જે સભામાં થવાની હોય તે જોવાને જ ને હજારો માણસો એકઠાં થવા માગે તો તેઓની વ્યવસ્થા કરવી એ જ મોટામાં મોટો કારભાર થઈ પડે. તેથી સભા જ્યારે કારભાર ચલાવતી કે ધડતી હોય ત્યારે તે જોવાની ઇચ્છા ધણાં માણસોએ કરવી ન જ જોઈએ.

૫. લોકાને પ્રથમથી જ પત્રિકાઓથી, લાપણોથી કેળવી દેવા જોઈએ, કે તેઓ ક્યાંય અવાજે ન કરે, ટોળેટોળાં મળી ઉભાં ન રહે, સ્વયંસેવકોની સૂચનાઓ માને, જ્યાં મનાઈ હોય અથવા જ્યાં મનાઈ કરે, ત્યાં ન જાય, જ્યાં જાય ત્યાં ખીમતે સંકોચે નહિ, ઉપરાઉપરી પડે નહિ. સંઘમાં રહેવાની આવડતનાં આ બધાં લક્ષણ છે.

૬. સ્વયંસેવકો ગરીબને પણ તુંકારે ન બોલાવે, સહુને સૂચના સિપાઈની જેમ હૂકમ કરી ન કરે, પણ વિનયથી જે કહેવું હોય તે કહે. સ્વયંસેવકોની રીત સામાન્ય સિપાઈથી ઉલટી હોય.

૭. બધા ખાદી પહેરીને જ આવે એવી આપણે આશા રાખીએ, સભ્યો પ્રતિનિધિઓ સૌ ખાદી પહેરીને જ આવે, પણ મેમાન અને મુસાફર, તમાશગીર ગમે તે પોળાકમાં આવ્યા હોય તેનું કોઈ અપમાન ન કરે. સહકારી ગણાતા હોય તેનું પણ સહુ વિનયપૂર્વક સાંભળે. બાળક સરખાને પણ કોઈ ન અડકે. કોઈનાં કપડાંનો કોઈ સ્પર્શ ન કરે. 'દેખ બિચારી બકરીનો પણ કોઈ ન જનાં પકડે કાન' એ કવિતા આ રાજ્યને વિષે તો ખોટી પડી, પણ સ્વરાજ્યને વિષે ખોટી ન પડે એવું આપણે બતાવી આપવાનું રહ્યું.

૮. મારા જેવા દરદીને સાડાં સજામાં ખુરશી રાખવામાં આવે છે, તે બદલીને હવે આપણે પુરાણી બાગડ દાખલ કરવી જોઈએ. જ્યાં બધા જોયે કે ઓટલે બેસા હોય છે ત્યાં વચમાં એક ખુરશી જરાએ દીપતી નથી. ખુરશી એ માનની નિશાની નથી એ આપણે સિદ્ધ કરી મૂકવું જોઈએ. એક જગ્યાએ ખુરશીથી

નેરસમજ થઈ હતી. ત્યાં જે ન ખુરસીએ હતી; એક મારે સહે
બોલવાની અને બીજી પ્રમુખની દરે એક અગવડ થઈ ગઈ. જરા
સમજના થઈ થઈ પછી આપ્ત સદુ નીચે ન બોલતો હતા, પણ અહીં
મુદરથને લાગ્યું કે તેને તેનીએ બેસે તે પોતાનું અવધાન પેતે ન બેસે
હોવા બહેનર થાય. હું સમજી ગયો. તેને એમાં કશું અવધાન
નહોતું એ કદીને સમજાવતું મને પોતા ન લાગ્યું. મેં તરત ન
ટોચ ઉપર બેસી મારી ખુરસી ખાડી કરી. તે મારે સાર
બાજુ ન દોળ તે ઉપરની મુરોલી ઉભી ન થત. પાત નહીં
છે પણ તેમાં સાર લીક લીક રહ્યો છે.

૬. સલામમાં ફરેક સ્વીકૃતિનો ધર્મે સાંતિ ભાગવાનો છે.
એમનો ધર્મે છે કે કોઈ દીવાનો ધર્મ મુસ્લામાં હૂમલો કરે તે તે
સહન કરે. હૂમલો ન કરે, માગમાગી ન કરે, જુમથાન
ન કરે, બહાર દોષ તેણે અંદર અવધાન પ્રવલ્ન ન કરે, પણ
એક મિતે સાંભળતું, વિચારતું, બહેનર લાગે તે વર્તનમાં ઉત્તરતું,
બાકીનું ત્યાગતું. આટલો અવધારિક ધર્મે પાળવાને આપણે લાવક
નથી બન્યા. જે મારે પરસાદના હંસમાં આપણે સાંતિ ન રાખીએ,
તો પણ મારીમાં અને લાકડીઓમાં કોઈ દીવાનો બની તોડાન
કરે, તોપણ આપણે નાશીએ. પછી ઓઝોનું રક્ષણ ન કરી
શકીએ—આપણું માન ન રાખી શકીએ. આપણને માણસનો
વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. કોઈ લાકડી અને ધારીઆંધી મારવાનું
નથી, પણ જેમ અનેક બાધિઓ આવે છે, તેમ કોઈ
દીવાનો મારી બેસે તોપણ ગળાએ ખામોસ પકડી એ એનો
ધર્મે છે. હાનિયનો ધર્મે કોઈ ગળા દે—લાકડી મારે—ધારીકે
મારે તો તેને સાચું મારવામાં નહિ પણ સહન કરવામાં છે.
હાનિયનો ધર્મે ન ભાગવાનો છે; એનો ધર્મે મારવાનો નહિ, પણ
મરવાનો અને મરીને છુવવાનો છે. હું ખાતીપૂર્વક કહું છું કે
કોઈ પણ મારીને બીજાની રક્ષા નથી કરતું; પણ મારનાર
મરવાની તૈયારી કરે છે, અને મરવાની પૂરી શક્તિ નથી, ~ ૧

ન દબાવે. ઉચ્ચરણી થાય એવાં ભાષણો આપણે હરગીઝ ન કરીએ.

૧૪. [કોઈની લાગણી દુઃખાય તેવાં અથવા ઠેકાણાં વગરનાં ભાષણો બંધ કરાવવાનો અને સભાને નિયમમાં રાખવાનો હક્ક એક નિષ્પક્ષપાત વ્યક્તિને હોય છે. તે સ્પીકર તરીકે ઓળખાય છે.] સભાનો પ્રમુખ તો પક્ષપાતી હોઈ શકે, પણ સ્પીકરને તો એવો અધિકાર જ નથી. સ્પીકર તો માત્ર સભાને નિયમ પ્રમાણે ચલાવવાને સાડ જ નીમાય છે. સ્પીકરને પોતાનો અભિપ્રાય આપવાનો હક્ક જ નથી.

૧૫. [ફક્ત વ્યવસ્થિત સભાઓ ભરીને જ આપણે સંતોષ માનીએ તો આપણે એક પણ ડગલું આગળ વધવાના નથી.] પણ જો આપણે સ્વરાજ્યની ચળવળ સભાઓ ભરીને જ કરીએ તો પ્રજાને હાની થવાનો સંભવ છે. મેળાવડા અને ભાષણો યોગ્ય સ્થાને અને યોગ્ય વખતે શોભી શકે છે. પણ માત્ર મેળાવડા અને ભાષણોથી પ્રજા ઘડાતી નથી.

૧૬. સભાઓ ભરાઈ વીખરાઈ જઈ પોતાની પાછળ કાર્યકારી મંડળ મૂકતી જોવામાં આવતી નથી, અથવા જો કાર્યકારી મંડળ મૂકવામાં આવે છે તો તેમાં પોતાના ધંધામાંથી બચતા વખતમાં કામ કરનારા હોય છે. આપણને જરૂરનું તો એ છે કે સભાના ડરાવોનો અમલ કરવો એને જોયો પોતાનો મુખ્ય અને ખાસ ધંધો ગણી શકે તેવા માણસો જોઈએ. આવા માણસો ધણા હોય ત્યારે જ સભાઓમાં કાર્ય શોભી નિકળવાનાં, ત્યારે જ કળદાવી થવાનાં.

૨૯. પશ્ચિમના સુધારાનો પવન

૧. ઠાંઈ પણ માણસ પોતાની વિરુદ્ધ વાત કરે એવું બાળે ન માને છે. કહેવાતા સુધારામાં મોઢ-પામેલા માણસ તેની સામે નહિ લખે પણ તેને ટેકા મળે એવી વાતો અને ફાંસીઓ સોધી કઢાડે છે. આ તેઓ બધી જોઈને કરે છે. એમ પણ નથી, તેઓ જે લખે છે તે પોતે માને છે. નિર્દાવસ થયેલા માણસ પોતાને સ્વપ્ન આવે છે તે ખરું જ માને છે. જ્યારે તેની જાંઘ લેડે, ત્યારે જ તેને પોતાની બૂઝ-માલુમ પડે છે. આવી રીતે સુધારાવસ માણસની છે. આપણે જે ઠાંઈ વાંચીએ છીએ તેમાંનું કંઈ સુધારાના દિમાયતીનાં લખાણુ હોય છે. તેમાં બહુ હોંસિયાર અને બહા માણસો પણ છે. તેઓનાં લખાણુથી આપણે અંગત નહીં છીએ. આમ એક પછી એક માણસ રૂસાતા જાય છે.

૨. પ્રથમ તો સુધારો એ નામ કંઈ રિથિતિને આપવામાં આવે છે, તે આપણે વિચારીએ. આ સુધારાની ખરી ઓળખ તો એ છે કે માણસો બહારની સોધમાં, અને સરીર સુખમાં સાર્યક અને પુરુષાર્થ માને છે. તેના દાખલા લઈએ. સો વર્ષ પહેલાં જેવાં ધરમાં સુરેખના સોફા રહેતા હતા, તેના કરતાં હાલ પધારે સરસ ધરમાં તેઓ રહે છે. આ સુધારાની નિશાની ગણાય છે. આમાં સરીર સુખની વાત રહેલી છે.

૩. અગાઉ માણસો આમગના વસ્ત્ર પહેરતા અને બાહ્યાં વાપરતા હતા તેઓ મોટા મેધા પહેરે છે; અને સરીર સુખારને સાર તરેહવાર કપડાં બનાવે છે. તથા બાહ્યાં ખર્ચે એક પછી એક પાસ થા કરી શકે એવી ચક્રવાળી બંદુકો વાપરે છે. તે

સુધારાની નિશાની છે. કોઈ મુલકના માણસ જોડા વિગેરે પડેરતા હોય તે જ્યારે યુરોપનાં કપડાં પહેરતાં શીખે છે, ત્યારે જંગલી દશામાંથી સુધરેલી દશામાં આવેલાં ગણાય છે.

૪. અગતિ યુરોપમાં માણસો સાધારણ હજારી પોતાના જોશ જમીન મન મહેનતથી ખેતમાં તેને બદલે હાલ વરાળવોથી હજાર કરી એક માણસ વણી જમીન ખેડી શકે છે અને ખૂબ પૈસી એકઠી કરી શકે છે. તે સુધારાની નિશાની ગણાય છે.

૫. અગતિ માણસો કોઈ જ પુસ્તકો કાપતાં તે અમૂલ્ય ગણાતાં. આજે તેને જેવું કાપે તેવું કાપે છે અને જાપે છે. તથા કોડતાં મન જમવે છે. આ સુધારાની નિશાની છે.

૬. અગતિ માણસો ગાડા વાટે દહાડાની આર ગાડીની મજલ કરે છે, હાલ રેલ ગાડીથી ચારસો ગાડીની મજલ કરી શકે છે. આ તે સુધારાની કેવળ ગણાઈ છે. ૧૭ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ જેવું વારસામાં આવે છે કે માણસો કલાક નિમાનથી મુશ્કેલી કરે, અને વેળા કલાકમાં દુનિયાના અને તે જાનમાં મારી પડેલો જાણે છે. હાલ પણ નહિ વાપરતા પડે. એક બટન કાંઈકે ત્યારે તેને રહેરહતો પાણક અતી મળતો. બીજું બટન કાંઈકે ત્યારે તેને જાણ આવતો. ત્રીજું બટન વાપરે ત્યારે ત્રીજું તેમજ કદ જાણે જિલ્લો વાસ જિલ્લો વળતો. હાલ પણ વળતો જાય જ નહિ રહે. એવું સમજી જ કાલ કલેસલ.

૭. અગતિ માણસો જાણે કદમ માનતા. ત્યારે એક માણસ જાણે કદમ માનતા. હાલ તે માણસ એક માણસ કદમ માનતા. આ સુધારાની નિશાની છે.

૮. અગતિ માણસો જાણે કદમ માનતા. ત્યારે એક માણસ જાણે કદમ માનતા. હાલ તે માણસ એક માણસ કદમ માનતા. આ સુધારાની નિશાની છે.

● 43 - 4.

“*உதயம்*” என்ற பெயர்.

[illegible]

ਨਿਯਮ: (੮) ੧੯੯੨-੯੩ ਦੇ ਸਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ, 'ਤੇਲੀ' ਸੰਸਥਾ

• **Prevalence** = the proportion of a population that has a disease at a particular point in time

५. यथादि माजसेने भरी गुलाम करवा. हास माजसेने पेशनी

३. भोमनी, दादर, जाली, मुलाम, जनावे, उ. अमाठ, धोमाम

કરક નહોતા, તેવા કરશે પેદા થયા છે, અને તેની સાથે ધાતુઓ

ਸੋਧ: ਕੜਵਾ, ਭਾਯਾ, ਭੇੜੇ, ਵੇ, ਦਰਦੇ, ਭਮ, ਮਟਾਭਵਾ, ਭਾਮ, ਭਲਾ

કર્યાતાલ્ય વધી છે. તે સુધારાની નિયામી ગણાય છે.

૧૦. અગાઉ કામગીરી સંપાદિત ત્યારે ખમુસ બેપીઆ જતા અને

મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રિત રહેવાને માટે મારે કોઈ અન્ય વસ્તુની જરૂર નથી.

આજી રાંધણી મારું છે. રાંધણી એકે આજી રાંધણી રાંધણી રાંધણી

પણ કે તેટલી જ કિંમતે પહોંચાડી સરંખું આ અમારોની રિમાની છે

११. आगुडि भाषसे नेथी त्रल वषन आता अउ प्र

દાણે પકાવેથી શરીર અને થોડી તરકારી હોય તો

તે. હવે બને કલાકે આવતું જોઈએ. અને

અંદાજ ૬૨૦૦૦૦ જે આવામાંથી લેણા નવરા જ નથી

કાકા! હવે કંઈક કહો! આ બધું તમે મને તે પુસ્તાકમાં જોઈ

માણસ તેથી જાદી વાત અમરુ મો. કે દેવ.

ચોક્કસ માનજો.

૧૨. સુધારો તો હ જાણી ગયે। તેજ મનુષ્ય

નીતિ કે ધર્મની વાત છે જ નહિ. સંધ્યાસના દિગ્માર્ગની જેમ

વાત કરે છે કે લોકોને ધર્મ સિખવવાનું કામ, તેમનું નુકસાન નહીં થાય

ધમે તો કેટલાક દોષ છે એમ માને છે. કેટલાક વળી ધર્મનો

ડાંગ કરે છે. નાવિના વાતા પણ કરે છે. ખાંડ, કુકુ તમને વીચ

1. *Chlorophyll a* (Chl *a*)

વર્વના અનુલવ પરથી કહું છું કે નીતિને નામે અનીતિ શિખવવામાં આવે છે. નીતિ ઉપલી બાબતોમાં ન હોય શકે એ બાબત પણ સમજી શકાય તેવી છે. શરીરસુખ કેમ મળે એ સુધારો શોધે છે. એ જ તે આપવા મહેનત કરે છે, છતાં તે સુખ પણ નથી મળી શકતું.

૧૩. આપણે ખોટું માર્ગ ચડીએ તો પાછા ફર્યા વિના નથી ચાલતું. જે ભોગવીએ છીએ તેને વિષે વીતરાગ થયે છૂટકો છે. તેમ થતા પહેલાં તેની તરફ તિરસ્કાર આવવો ઘટે છે. જે કંઈ સાધનો ફાયદાકારક દેખાય તે તો છૂટવાનાં નથી. તેમાં દેખીતા ફાયદા કરતાં હાની વિશેષ છે એમ જેને સાબિત થશે તે જ તે વસ્તુ છોડશે. મને તો લાગે છે કે જલદી કાગળો મોકલી શકીએ છીએ, તેથી કંઈ ફાયદો થયો નથી. જ્યારે આપણે રેલ વિગેરે સાધનો જતાં કરીશું, ત્યારે તેમાં કાગળોની ઉપાધિમાં નહિ પડીએ. જેમાં વસ્તુતાએ દોષ નથી, તે ચીજનો અમુક અંશે ઉપયોગ કરી શકાય. આપણે જેઓ સુધારામાં ઘેરાયા પડ્યા છીએ, તે તેટલા વખત સુધી પોસ્ટ વિગેરેનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કરતા તેમાં ગાંડા નહિ બનીએ. અને વ્યવસાયો વધારવાને બદલે દિવસે દિવસે ઘટાડીશું. જે આમ સમજશે તે જે ગામડાંઓમાં પોસ્ટ કે રેલ નહિ હોય ત્યાં લઈ જવાનો મોહ નહિ રાખે. સ્ટીમર વિગેરે પાખંડો એકાએક નહિ જાય અને બધા તે નહિ તજે, તેવી દહેશતથી તમારે અને મારે બેસી રહી તેનો ઉપયોગ વધારવાની જરૂર નથી. એક માણસ પણ તેનો ઉપયોગ ઓછો કરશે, અથવા તેમ કરતો બંધ થશે તો બીજા તે પ્રમાણે કરતાં શીખશે. બીજા કરે અથવા નહિ કરે પણ તેમ કરવું સાફ છે તેવું માનનાર તો ક્યે જ જશે. સત્ય ફેલાવવાની આ જ શૈલી છે. બીજી જગતમાં જોઈ નથી.

૧૪. આ સુધારો તે અર્ધ છે, અને તે યુરોપમાં એટલે દરજ્જે ફેલાયો છે કે ત્યાંના માણસો અર્ધ ગાય જેવાં જોવામાં

આવે છે. તેઓનામાં ખડું કોવત નથી. પોતાનું જોર નીચું કરી દેશવી રાખે છે, એકતિ તે લોકો બેસી યજ્ઞ નથી. ઓઝો મરની રાખી દેવી જોઈએ, તેઓને સરીઓમાં બટકું પડે છે. અયચ્છ તો તેઓને મળુરીએ જતું પડે છે. ઇચ્છાકમાં જ આવીય લાખ રૂંક અબળાઓ પેટને અચે મદા મળુરી કરે છે, અને તેને લીધે સ્ફોજેટની દિલ્લયાલ આવી રહી છે.

૧૫. [સુધારાવાળા હોવાનો દાવો કરનારા કેટલાએક પાત્રાત્મ્ય સંસ્કૃતિના પૂજકોને બિભત્સ, નિષ્ઠ અને મલિન આચરણમાં કાંઈ જ અભુમતું હોય એમ જણાવું નથી.] માનવગતિમાં યત્ન અરાખમાં અરાખ શ્રદ્ધાચાર અને દુરાચરણનું સ્મરણ. મ્હાન્ય બગીચાઓમાં યુરેઝિયન ધુવકા કરાવે છે. માફ ચાલતું હોય તો તે ને કાપ પલ્લુ બગીચામાં આવા એક પલ્લુ યુરેઝિયન સંતાન દારુ દિદી ઓગતિને કલંકિત કર્યાનું જાહેર થાય તેવો એકેએક બગીચો કે જમીનદારી હું બંધ જ કરાવું. હું જાણું છું કે આ સવાલ સહેલો નથી. પલ્લુ જો આ દેશમાં વસતા ગ્રામ્યો દરેકાઈ દિદી ઓગતી ઇજ્જતને પોતાની બહેનની મજાજતના જેટલી જ પવિત્ર માનતાં રીખે તો યુરેઝિયન જાગ્રો જોવાનું કલંક. આ દેશમાંથી નાશુદ થાય જ. હું 'સ્વેચ્છ' થી થયેલા સંબંધોમાં નથી માનતો.

૧૬. આ વિષય એટલો બધો દુઃખદ છે અને પુરુષ અગર સ્ત્રીની પવિત્રતા મારે મન એટલી પવિત્ર વસ્તુ છે કે મેં આવા બગીચાઓને વિશે ને ને જોયું છે અને સંબંધનું છે તે વિશે લખતાં મર્યાદા રાખીને જોયું મને કહ્યું થઈ પડે છે. હું એમ નથી કહેતો કે આ પાપમાં એકલા યુરેપિયન જ ગુન્હેગાર છે અને દેશીઓ ચોક્કસ છે. હું જાણું છું કે દિદીઓની ચામડી આ વિષયમાં તેમના પાપને લાંકે છે. હું એટલી જ વાત પર ભાર મૂકું છું કે દિદી મનુષ્ય ને પાપ કરવાની દિગ્મત કરતા સહેજે

અચકાય છે તે ગોરો ઉપરી જાણે પોતે કર્યું જ અનુગતું ન કરતો હોય તેટલી બેશરમીભરી સ્વાભાવિકતાથી કરે છે, પણ આ દુઃખદ ચર્ચા પર આટલેથી જ હું પડદો નાખીશ.

૧૭. આ સુધારો એવો છે કે જો આપણે ધીરજ રાખી બેસીશું તો સુધારાની અડકેટમાં આવેલાં માણસો પોતે સળગાવેલી અગ્નિમાં બળી મરશે. પેગમ્બર મહમદના શિદ્દાણુ પ્રમાણે આ ખ્રિષ્ટિય રાજ્ય સેતાની રાજ્ય ગણાય. હિંદુધર્મ અને હદહડો કલિ કાળ કહે છે. હું તમને આ સુધારાનો આગેદૂન ચિતાર નથી આપી શકતો. મારી શક્તિની બહારની આ વાત છે. પણ તમે સમજશો કે આ સુધારો યુરોપિય પ્રજામાં સડો કરી રહ્યો છે. તે સુધારો નાશકારક અને નાશવંત છે. તેનાથી દૂર રહેવું ઘટે છે, અને તેથી જ અંગ્રેજ પાર્લામેન્ટને બીજી પાર્લામેન્ટ તકાળી થઈ પડી છે.

૧૮. પાર્લામેન્ટનો મોહ જવો એ કઠણ કામ છે. મામડી ઉમેડતા, બાળતા, નાક કાન કાપતા એ જંગલીપણું હતું. પણ જંઘીસખાન, તૈમુરલેન વિગેરેના જુલમ કરતાં પાર્લામેન્ટનો જુલમ વિશેષ છે. તેથી આપણે તેમાં બમીએ છીએ. આધુનિક જુલમ તે મોહજન છે. તેથી તે વધારે ખરાબી કરે છે. એક માણસના સ્વતંત્ર જુલમને પહોંચી શકાય. પણ લોકોને નામે લોકો ઉપર જુલમ થાય તેને પહોંચી વળવું બહુ મુશ્કેલ છે. બન્નું છે તો એવું કે અસલ કોઇ ગંદુરાળ કેટલાક ડાહ્યા હતા તેમ નિકળી આવતા. એડવર્ડ એકલા રાજ્ય કરતા હોત તો ઠીક જ, પણ અંગ્રેજ માત્ર તમારો અને મારો રાજ છે. આ વાક્યનો અર્થ વિચારી જોજો. આમાં દુનિયાના ગોહની વાત નથી. સાધારણ ખુદિ હિંદની તો એમ જ માને છે કે પાર્લામેન્ટ તે પાખંડ છે. સુધારામાં પડી અસાધારણ ખુદિ પાર્લામેન્ટમાં મોહ પામે છે. તે પાર્લામેન્ટ તે પ્રજાની શુભામીની નિશાની છે, એ ખચિત વાત છે. વાંચો વિચારો તો તમને પણ એમ જ લાગશે. તેમાં અંગ્રેજનો વાંક હવે તમે નહિ

કદાપ્તે. તેમની ઉપર દયા ખાવા જેવું છે, તેઓ માટેના માન્ય એટલે તે જગમાંથી નિકળી આવશે એમ માફ માનવું છે. તેઓ સ્વદસિદ્ધ છે અને મહેનતુ છે. તેઓના વિચાર પૂર્વે અનીતિ ભરેલા નથી એટલે તેમને વિશે મારા મનમાં ઉત્તમ પિયાર જ છે. તેઓનું દાઝ ખરાબ નથી. સુધારો એ તેઓને અસાધ્ય રોગ નથી પણ દાઝ તેઓ તે રોગમાં ધેરાયા છે તે તો બૂલવાનું જ નથી.

૧૬. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ બૂલી જાઓ એવી સુધાદ મેં દક્ષિણ આફ્રિકાના સ્ત્રીઓના મુઠ્ઠા વેળા આપેલી. એ સંસ્કૃતિના અનુકરણમાં દિંદુરધાનનો નાશ મેં ચોકખી રીતે સને ૧૯૦૮ માં જોયો. મારી માન્યતા મેં પ્રથમ એક અંગ્રેજ ઉમરાવને જાહેર કરી અને વિધાયતથી દક્ષિણ આફ્રિકા પાછો ફર્યો, ત્યારે તે જ સાલમાં (૧૯૦૮ માં) ઇંગ્લિયન ઓપીનિયનમાં પણ પ્રસિદ્ધ કરીને છેવટે તે લેખને 'દિંદુર સ્વરાજ્ય' રૂપે પ્રગટ કર્યાં.

૨૦. હું બાઈબલનો પૂજારી છું. જીસસનો પવિત્ર ઉપરનો ઉપદેશ મને આજે પણ મંગળમય છે. તેમાંનાં મધુર વાક્યો આજે પણ મારા અંતરને સમાવી શકે છે. રરિકનું, કાંધાઈલનાં કેટલાંક લખાણો આજે પણ હું પ્રેમપૂર્વક વાંચું છું. ધર્મા અંગ્રેજી જાળોનો સૂર અને તેની કડીઓ આજે પણ મને અમૂલ્ય સમાન લાગે છે એમ જતાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો ત્યાગ હું 'ઈષ્ટ સમજું છું, ધર્મ સમજું છું.

૨૧. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ એટલે પશ્ચિમમાં મનાયેલા આગના આદરોં અને તે ઉપર રચાયેલી પાશ્ચાત્ય પ્રવૃત્તિઓ. પશુબળેને પ્રધાનપદ, પૈસાને પરમેશ્વરનું પદ, ઐહિક સુખ-મેજવવામાં કાળનો મુખ્ય લાગે લેપ, અનેક પ્રકારના દુ-ચવી જોનો મેજવવા કાળજીનૂઢ સાદસે, ધાર્મિક ચક્રિતના વધારા પાછળ માનસિક ચક્રિતનો પારાવાર વ્યય, નાશ કરવાની યુક્તિઓ સોધવામાં કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ, યુરોપ બહારની પ્રજાને દલકી મજુવાનો ધર્મ, — આ સંસ્કૃતિને હું સર્વથા ત્યાગ્ય સમજું છું.

અચકાય છે તે ગોરો ઉપરી જાણે પોતે કશું જ અનુગતું ન કરતો હોય તેટલી બેશરમીભરી સ્વાભાવિકતાથી કરે છે, પણ આ દુઃખદ અર્થ પર આટલેથી જ હું પડદો નાખીશ.

૧૭. આ સુધારો એવો છે કે જો આપણે ધીરજ રાખી બેસીશું તો સુધારાની અડફેટમાં આવેલાં માણસો પોતે સળગાવેલી અગ્નિમાં બળી મરશે. પેગમ્બર મહમદના શિક્ષણ પ્રમાણે આ ખ્રિસ્તિય રાજ્ય સેતાની રાજ્ય ગણાય. હિંદુધર્મ આને હડહડતો કલિ કાળ કહે છે. હું તમને આ સુધારાનો આબેહૂબ ચિતાર નથી આપી શકતો. મારી શક્તિની બહારની આ વાત છે. પણ તમે સમજશો કે આ સુધારો યુરોપય પ્રજામાં સડો કરી રહ્યો છે. તે સુધારો નાશકારક અને નાશવંત છે. તેનાથી દૂર રહેવું ઘટે છે, અને તેથી જ અંગ્રેજ પાર્લામેન્ટને બીજી પાર્લામેન્ટ નકામી થઈ પડી છે.

૧૮. પાર્લામેન્ટનો મોહ જવો એ કંકણ કામ છે. ચાંમડી ઉમેડતા, બાળતા, નાક કાન કાપતા એ જંગલીપણું હતું. પણ જંઘીસખાન, તૈમુરલેન વિગેરેના જૂલમ કરતાં પાર્લામેન્ટનો જૂલમ વિશેષ છે. તેથી આપણે તેમાં ભગીએ છીએ. આધુનિક જૂલમ તે મોહજળ છે. તેથી તે વધારે ખરાબી કરે છે. એક માણસના સ્વતંત્ર જૂલમને પહોંચી શકાય. પણ લોકોને નામે લોડા ઉપર જૂલમ થાય તેને પહોંચી વળવું બહુ મુશ્કેલ છે. બન્ધું છે તો એવું કે અસલ કોઈ ગંડુરાજ કેટલાક ડાહ્યા હતા તેમ નિકળી આવતા. એકવડ એકલા રાજ્ય કરતા હોત તો ઠીક જ, પણ અંગ્રેજ માત્ર તમારો અને મારો રાજ્ય છે. આ વાક્યનો અર્થ વિચારી જોજો. આમાં દુનિયાના મોહની વાત નથી. સાધારણ શુદ્ધિ હિંદની તો એમ જ માને છે કે પાર્લામેન્ટ તે પાખંડ છે. સુધારામાં પડી અસાધારણ શુદ્ધિ પાર્લામેન્ટમાં મોહ પામે છે. તે પાર્લામેન્ટ તે પ્રજાની શુભાભીની નિશાની છે. એ ખચિત વાત છે. વાંચો વિચારો તો તમને પણ એમ જ લાગશે. તેમાં અંગ્રેજનો વાંક હવે તમે નહિ

કદાચ તેમની ઉપર કય જવા લાગુ છે, તેમજ અદેશ મનુષ્ય એટલે તે જગ્યામાંથી નિકળી આવશે એમ કહી શકું છે. તેમજ આદર્શિક છે અને મહેનતુ છે. તેમજ કિસ્કે રહે જાહેરિ બરેલા નથી એટલે તેમને વિશે માથ મનમાં ઉત્તમ વિચાર જ છે, તેઓનું કાલ ખરાબ નથી. કુપાયે એ તેઓને અજ્ઞાન રોલ નમા પામી કાલ તેઓ તે રોલમાં પેશવા છે તે તો મુરસાનું જ નથી.

૧૯. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ જુલો જાઓ એવી સમજ મેં હિંદુ આક્રિશ્ના સ્વામદના પુલ્ક રેગા આપેલી. એ સંસ્કૃતિનું અનુકરણમાં દિદુરધાનનો નાચ મેં ચોખ્ખી રીતે અને ૧૯૦૮ માં જોયો. મારી માન્યતા મેં પ્રથમ એક અંગ્રેજ ઉમરાવને જાહેર કરી અને વિલાયતથી દક્ષિણ આફ્રિકા પાછો ફરે, ત્યારે તે જ સ્થાનમાં (૧૯૦૮ માં) હિંદુ આપોનિયનમાં પણ પ્રસિદ્ધ કરીને ઉત્તરે તે લેખોને 'દિદ સ્વચલ્ય' રૂપે પ્રગટ થયાં.

૨૦. હું બાઇનલનો પૂનરી હું. હસસનો પર્વત ઉપરનો ઉપદેશ મને આજે પણ મનેજમમ છે. તેમાંના મધુર વાક્યો આજે પણ મારા અંતરને સમાવી રહ્યા છે. રરિકનુ, કાલકલનનાં કેટલાંક લખાણો આજે પણ હું પ્રેમપૂર્વક વાંચું છું. ધર્મનાં અંગેજી બજનોનો સુર અને તેની કડીઓ આજે પણ મને અમુત સમાન લાગે છે. એમ જગા પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો ત્યાગ હું છંદ સમજું છું, ધર્મ સમજું છું.

૨૧. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ એટલે પશ્ચિમમાં મનાપેલા આગળ આદર્શો અને તે ઉપર રચાયેલી પાશ્ચાત્ય પ્રવૃત્તિઓ. પશુબળોને પ્રધાનપદ, પૈસાને પરમેશ્વરનું પદ, બૈદિક સુખ-મેળવવામાં કાળનો મુખ્ય ભાગે સ્થેપ, અનેક પ્રકારના દુ-પરી જોગો મેળવવા કાળગત્રદ સાદસો, વાંઝિક ચક્રિતના વધારા પાછળ માનસિક ચક્રિતનો પારવાર બપ, નાચ કરવાની યુક્તિઓ શોધવામાં કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ, પુરોપ બદારની પ્રગતને દલકી ગણવાનો ધર્મ, — આ સંસ્કૃતિને હું ત્યાગ્ય સમજું છું.

૨૨. અર્વાચીન સમયમાં લગાઈ થોડે અંશે હંમેશની થઈ રહી અત્યારે હવે બધી સુધરેલી પ્રજ્ઞાઓમાં લગાઈ માટે દેખીતો જણાય છે. છતાં લગાઈ માટે રાખવામાં આવતી તૈયારીઓ સુલેહ જળવવા માટે ભાવપૂર્વક પ્રગટ કરવામાં આવતી ધરજા, એ ઉપરથી જણાઈ આવવું જોઈએ કે રાજ્ય ચલાવનાર વર્ગો માર્ગદર્શક તત્વ તરીકે નીતિનો લગભગ સાવ અભાવ છે.

૨૩. આધુનિક સુધારાએ મને જે કોઈ વસ્તુ ખાસ શીખવી હોય તો તે એ છે કે તેનાથી બાર ગાઉ દૂર ભાગતા રહેવું. આધુનિક સુધારો શી વસ્તુ છે? તેનો અર્થ પાર્થિવ પૂજા, પશુપૂજા. પદે પદે પાર્થિવ સુધારાની પૂજા તેમાં ન રહી હોય તો તેમાં બીજું કશું નથી એમ ખચિત માનજો. મને સામાન્ય વર્ગના મનની ખબર ન હોત તો આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડવામાં મારી બૂલ થાત. વીથ વર્ષ સુધી આધુનિક પ્રવૃત્તિથી ખદબદી રહેલા એક દેશમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં-હું રહ્યો છું, જે દેશે આધુનિક તેટલી સઘળી વાતો ગ્રહણ કરી છે, અને જે આજે પ્રવૃત્તિથી તરવરી રહેલો છે, ત્યાં મેં દુનિયામાં શરવીરમાં શરવીર પુરુષો જોયા છે, છતાં મારે શિક્ષિતવર્ગને કહેવું જોઈએ કે આધુનિક સુધારાને શ્રેષ્ઠ રીતે પ્રચલિત થતો જોઈ આવ્યા છતાં હું એ જ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે હિંદુસ્થાનને તો પ્રજ્ઞા આધુનિક સુધારાની બલાથી મુક્ત જ રાખે તો સાફ.

૨૪. આ પાઠ હું આજે નહિ પણ ૧૯૦૮ માં શીખેલો; અને એ જ પાઠ હું અહિં આવ્યો ત્યારથી શાંતિથી પણ દલ્હાથી દેશને બહાવી રહ્યો છું. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે, મારા અગ્ર વિશ્વાસને લીધે, આપણા ધર્મની સાહજિક સરલતા વિષે મારા વિશ્વાસને લીધે જ વિરોધ અને વિખવાદનાં વાદળોમાં પણ હું મારી શાંતિ અને જળવવી રહી શકું છું. આપણે હજી પાશોરામાં પહેલી છે. આ વિરોધ એ આપણને હેરાન નથી પાડતો. આપણે પશુ મારા રાખશે તો લગાઈ

કદિ દારવાના નથી એમ નિશ્ચય માનજો. આધુનિક સુધારા ઉપર ઉઠેલા લોકો આજ પણું ડું કહેતાં સરખાતો નથી કે આ ધર્મયુદ્ધ છે; ડું કહેતાં સરખાતો નથી કે આપણી રાજકીય દૃષ્ટિ પલટાવી નાખવાનો આ એક મહા પ્રયાસ છે. આપણા રાજકાર્યને ધર્મમય બનાવવાનો મહા પ્રયાસ છે. અને જેમ આમાં આપણે પ્રગતિ કરતા થઈશું તેમ આપણે આપણા ઉદ્દેશ તરફ પણ વધારે પ્રગતિ કરી હશે. એમ હું માનું છું.

૮. આણું જે પ્રજનું બંધારણ છે તે પ્રજા બીજાને શીખવવાને લાયક છે. તે બીજાની પાસે શીખવા લાયક નથી.

૯. આ પ્રજામાં અદાલતો હતી, વકીલો હતા, તબીબો હતા પણ તે બધાં રીતસર નીચમમાં હતાં. સૌ જાણતું હતું કે એ બધા કંઈ ભારે નહોતા. વળી વકીલો તબીબો વિગેરે લોકોમાં લૂંટ નહિ ચલાવતાં. એ તો લોકોના આશ્રિત હતા. લોકોના ઉપરી થઈ ન રહેતાં. ઇનસાફ તો ઠીક ઠીક થતો, અદાલતે ન જતું એ લોકોની નેમ હતી. તેઓને ભમાવવાને સ્વાર્થી માણસો ન હોતા. આટલો સડો પણ માત્ર રાજા રજવાડાની આસપાસ હતો. આમ, તો તેથી નિરાળી રીતે પોતાના ખેતરનું ધણીપણું કરતી. તેઓની આગળ ખરું સ્વરાજ્ય હતું.

૧૦. અને જ્યાં ચાંડળ સુધારો નથી પહોંચ્યો ત્યાં તેવું હિંદુસ્થાન હતું એ છે. તેને તમારા નવા ઢંગોની વાતો કરશો તો હસી કહાડશો. તેની ઉપર અંગ્રેજ રાજ્ય કરતા નથી, તેમ રાજ્ય કરવાના નથી.

૧૧. જે લોકોને નામે આપણે વાતો કરીએ છીએ તેઓને આપણે ઝોળખતા નથી. તેઓ આપણને ઝોળખતા નથી. તમને અને જેને દેશદાઝ છે તેને મારી સલાહ છે કે તમારે મુલકમાં જ્યાં રેલની રેલ નથી ફરી તેવા ભાગમાં જ મહીના ફરવું આ પછી દેશની દાઝ લાવવી. પછી સ્વરાજ્યની વાત કરવી. હવે તમે જોશું છે કે ખરો સુધારો હું કંઈ વસ્તુને કહું છું. ઉપર મેં જે ચિતાર આપ્યો છે તે હિંદુસ્થાન જ્યાં હોય ત્યાં જે ફેરફાર કરશે તેને દુશ્મન જાણવો. તે નર પાપી છે.

૧૨. ઉપર વર્ણવ્યું તેવું જ હિંદુસ્થાન હોય તો તો ઠીક. પણ જે દેશમાં હજારો બાળવિધવા છે, જે દેશમાં બે વર્ષની બાળકોનાં લગ્ન થાય છે, જે દેશમાં બાર વર્ષે છોકરા છોકરી ઘર સંસાર ચલાવે છે, જે દેશમાં સ્ત્રી એક કરતાં વધારે ભરથાર કરે છે, જે દેશમાં નિયોગનો ચાલ છે, જે દેશમાં ધર્મને નામે પાડા બકરાઓનો વધ થાય છે તે

દેવ પણ દિદુરધાન છે. આ ખામીઓ તે ખામીઓ જ છે. તેને કાઈ મુધારે નથી કહેવું. ને ખામીઓ મુધારા હતાં રહેલી છે. તે દૂર કરવા દેવેલાં પ્રયત્ન થયા છે અને થયાં જ કરશે. આપણને જે નવો જૂસો આપ્યો છે તે આપણે ને ખામીઓ દૂર કરવામાં વાપરી શકીએ છીએ.

૧૩. કાઈ પણ દેશમાં કાઈ પણ સુધારા નીચે માન્યતા સંસ્કૃતિમાં નથી પામ્યા. [પણ એટલું તો ખરું છે] ગુરુપ્રમાં માત્રી રહેલાં અમન-અમન ઉપરથી દેખાય છે કે, અર્વાચીન સંસ્કૃતિમાં સગરથી અને તામસી સત્તા પ્રબળ છે, જ્યારે પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિમાં રાત્રિય સત્તા પ્રબળ છે. અર્વાચીન સંસ્કૃતિ મુખ્યતઃ ભોજ પ્રધાન છે, આપણી મુખ્યતઃ ધર્મ પ્રધાન છે. અર્વાચીન સંસ્કૃતિમાં જડ પ્રતિનિધિ નિયમોનું સંશોધન કરાય છે, અને મનુષ્યની બુદ્ધિ શક્તિનો ઉપયોગ, વસ્તુ ઉત્પાદન કરવાનાં સાધનો, અને વિનાશ કરવાનાં ઉપકરણો શોધવામાં અને રચવામાં કરાય છે; જ્યારે આપણી સંસ્કૃતિની પ્રવૃત્તિ મુખ્યતઃ આધ્યાત્મિક નિયમો શોધવાની છે. દિલ્લી સુધારાનું વલ્લભ નીતિ દૃઢ કરવા તરફ છે, પશ્ચિમના સુધારાનું વલ્લભ અનીતિ દૃઢ કરવા તરફ છે. તેથી તેને કુધારો કહ્યો. પશ્ચિમનો સુધારો નિરીશ્વરી છે. દિલ્લી સુધારો સેશ્વરી છે.

૧૪. આમ સમગ્ર મહા રાષ્ટ્રી દિલ્લા દેશભક્તોએ દિલ્લી સુધારાને જેમ બાળક માને વળગી રહે તેમ વળગી રહેવું જોઈ છે.

૧૫. આપણે કંઈક ઉપર ફેરફાર કરીને સિદ્ધિ ન જ પામી શકીએ. જીવનનું આખું બ્લેક જ બદલ્યે આપણો જૂઠકો છે.

૧૬. છેલ્લાં પચાસ વર્ષ કરમિયાન દિલ્લ જે કીજીયું છે તે બૂલી જવામાં તેનો ઉદ્ધાર છે. આગમી, તાર, કરમીતાલ, વડીલ, કાકતર અને આવા પ્રકારની બીજી બધી વસ્તુઓ છોડવી પડશે, અને કહેવાતા ઉચા વર્ગોએ, ખરું સુખ આપનાર સાદુ ખેડૂતનું જીવન છે એમ બધીને તે જીવન સમજાવવું પામિકરતિથી અને

વિચારપૂર્વક ગુજારવા શીખવું - પડશે. હું ઇચ્છું છું કે શિક્ષિત માણસ, દરેક અંગ્રેજ પણ, જે તેને રૂચે તો, આ સ્થળે શીખે અને તે પ્રમાણે વર્તે.

૧૭. જે સુધારાની મને જરૂર છે, તે સુધારો હશે તો અર્થ જવાનો. તે ઉડે જવો જોઈએ. લોકોનાં પલટાવાં જોઈએ. બીક જવાનો ડાળ નહિ પણ તેનો સાચો નામ થવો જોઈએ. શાંતિનો ડાળ નહિ પણ તેનું જ્ઞાનપૂર્વક પાલન થવું જોઈએ. ખાદીનો ડાળ નહિ પણ તેનો શોખ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. રેંટીયાની પૂજા નહિ પણ તેનો દરેક ઘરમાં ધર્મ સમજ ઉપયોગ થવો જોઈએ. ત્યારે જ - આપણી જીત થવાની. મનમાં ગુલામીનું સેવન કરતાં હોઈયું તો સ્વતંત્રતા કદિ મળવાની નથી.

૧૮. અર્વાચીન સંસ્કૃતિને નહિ, પરંતુ પ્રાચીન કાળના ઋષિ મુનિઓના આધ્યાત્મિક બળને પામેલા, ઋષિ લોકોએ કરેલી તપશ્ચર્યાના આપણને વારસો આપી જનારા, અંગ્રેજી બાપા તથા તેના સાહિત્યનો એક શબ્દ પણ ન જાણનારા, અર્વાચીન સંસ્કારોના બાર નીચે ન દબાયેલા આપણા વડવાઓ પોતાનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરીને સર્વે પૂણું સ્વતંત્રતા મેળવવા શક્તિમાન નિવડ્યા હતા.

૩૧. ધર્મ અને મુધારો.

૧. ધારો ખાતે અભિષેક છે કે દિવસ બંધવાથી નહીં, પણ આજકાલના મુધારા નીચે કથારેલું છે. તેથી ધારાને નથી મળ્યું છે. અને તેમાંથી જમણનો હજી ઉત્પન્ન છે ખરો, પણ દિવસે દિવસે વધતો જતો જાય છે.

૨. એમ હતાં દિંદુરયાન કહેલું જુદી જુદી વિધિનિયમ બતાવે છે. ગિરમંદ અને રાજ વચ્ચે એક પક્ષે તે નીચું છે, ધારા પશ્ચિમના અરનેકનમાંથી હું એ પક્ષે અમલમાં જમણે ધીરેલું. એક સ્વરૂપ; અને બીજી ઉદ્યમકક્ષિત મને સંપૂર્ણ ખાતે મળે છે કે અર્ધસુધી આપણે સ્વરૂપાનું પાલન ન કરીએ, ત્યાંસુધી આપણે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ ન જ કરી શકીએ. પશ્ચિમના ભોગોની ઉદ્યમકક્ષિત તાજાની પમાડે તેવી છે. તે કક્ષિત મોટા પ્રમાણમાં રચૂળ પદાર્થો પાછળ વપરાય છે. એ દિંદુરયાનના ભોગોમાં તેટલા જ પ્રમાણમાં ઉદ્યમકક્ષિત હોય અને તે થોડા માને દેરવાય તો તેઓને તે મોટા આશિર્વાદ સમાન થઈ પડે. [પાર્શ્વિક છત્રનમાં તેની કિંમત ઓછી નથી.] આપણી પવિત્ર જમિમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધર્મો ઉછરેલા છે તેને અર્થમીન (પાશ્વત્ય) સંસ્કૃતિમાંથી કાંઈ જ પ્રદક્ષ કરવા જેવું નથી, કારણ કે તે સંસ્કૃતિમાં ધેર દિંસા સમાયેલી છે. તેમાં દેવી સપતનો તદ્દન અભાવ જણાતો હોવાથી તેનો વિનાશકાળ પાસે અને પાસે આવતો જાય છે.

૩. મને ધર્મ વદાસો છે. એટલે પ્રથમ કુખ તો એ છે કે દિંદુર ધર્મમંદ થતો ગયો છે. ધર્મનો અર્થ હું દિંદુર મુખ્ય ન કે

જરૂરથી જોમ નથી કહેતો. પણ તે બધા ધર્મમાં જે ધર્મ રહ્યો છે, તે જતો રહે છે. આપણે ઈશ્વરથી વિમુખ થતા જઈએ છીએ.

૪. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી ખ્રિસ્તી બધા ધર્મ શિખવે છે કે આપણે દુન્યવી વસ્તુઓ વિષે મંદ રહેવું, અને ધાર્મિક વસ્તુઓ વિષે ઉત્સાહી રહેવું, આપણે આપણા દુન્યવી લોભની હદ બાંધવી, અને ધાર્મિક લોભને મોકળો રાખવો. આપણો ઉત્સાહ તેમાં જ રાખવો.

૫. ધર્મ ઉપર પાખંડનો આરોપ ખોટો મૂકાય છે. પાખંડ તો બધા ધર્મમાં રહ્યો છે. જ્યાં સૂર્ય હોય ત્યાં અંધારૂં રહેલું જ છે. પડછાયો દરેક વસ્તુ વિષે છે. ધર્મધુતારા એ દુન્યવીધુતારા કરતાં સારા છે એમ તમે જોશો. સુધારામાં જે પાખંડ હું તમને બતાવી ગયો તે ધર્મમાં જોઈને જ નથી.

૬. જો કે ધર્મને બહાને હિંદુ મુસલમાન લડ્યા, ધર્મને બહાને ખ્રિસ્તીમાં મહા યુદ્ધ થયાં, ધર્મને બહાને હજારો નિરપરાધી માણસો માર્યા ગયાં, તેઓને બાળી નાંખ્યાં, તેઓની ઉપર મહાન સંકટો પાડ્યાં.

૭. છતાં હું તો કહું છું કે એ બધું સુધારાના દુઃખ કરતાં, વધારે સહન થઈ શકે તેવું છે. ધર્મમાં પાખંડ છે એમ સૌ સમજે છે. તેથી પાખંડમાં આવેલા માણસો મરી રહે એટલે ઉકલી જાય છે. જ્યાં બોળા માણસો રહ્યાં છે, ત્યાં એવું તો ચાહ્યાં જ કરશે પણ તેની અસર સદાયને સારૂ ખૂરી રહેતી નથી. સુધારાની હોળીમાં જે માણસો બળી રહ્યાં છે તેની તો હદ જ નથી. તેની ખૂબી તો એ છે કે માણસો સાફ માનીને તેમાં ઝપલાવે છે. તેઓ નથી રહેતા દીનતા કે નથી રહેતા દુનિયાના. તેઓ ખરી વસ્તુને તદ્દન ભૂલી જાય છે. સુધારો તો ઉદરની પેટે ટુંકીને ફેલી પાય છે. તેની અસર જ્યારે આપણે બાણીયું ત્યારે અગાઉના વહેમો પ્રમાણમાં આપણને મીઠા લાગશે. હું એમ નથી કહેતો કે

તે વહેમોને આપણે કાયમ રાખવા. તેની સામે તો લડીશું જ પણ તે લડત કાંઈ ધર્મ જુઝી જવાથી નથી લેવાવાની, પણ ખરી રીતે ધર્મ સંપાદન કરીને લેવારો.

૮. [ધર્મ સંપાદન કરવા માટે ડરું એ મનુષ્યને અણુદાનું છે.] આગળના વખતના ઋષિઓ ઉપર જુલમીઓ કાંઈ પ્રકારની ઇંગ્લ કરે તો તેમનાં કળવેલાં સરીર તે સામે ટક્કર ઝીઝી થકે, અને તેમનો આત્મા સ્વતંત્ર થાય તે માટે તેઓ દેહનું દમન કરતાં. જો હિંદુસ્થાન પોતાના જૂના જ્ઞાને શોધવા ઇચ્છતું હોય અને યુરોપની જુલોથી દૂર રહેવા માગતું હોય, જે સેતાની રાજ્યે આખા યુરોપને ઘેરી લીધેલું છે તેને બદલે જો હિંદુસ્થાન પૃથ્વી ઉપર ઇશ્વરનું રાજ્ય જોવા ઇચ્છતું હોય તો હું તેના પુત્રપુત્રીઓને આરંભથી જ કહીશ કે મોહક વચનોથી છેતરાસો નહિ, આપણી પ્રતિ અટકાવતાં ઘવપેયથી ઇગારો નહિ. હિંદુસ્થાને લેવાં પડનારા દુઃખોના બચથી બોળવારો નહિ, પણ આજે યુરોપમાં શું બને છે તે જુઓ અને તે ઉપરથી સમજો કે જેમ યુરોપે ક્યું છે તેમ આપણે દુઃખમાંથી પસાર થવું જ જોઈએ. પણ યુરોપે ક્યું છે તેમ આપણે ખીજાઓને દુઃખ દેવાની રીત અખત્યાર કરીને નહિ કરીએ.

૯. જો હિંદુ સંતોના માને ચાલશે તો હું માનું છું કે, હિંદુ આ મહાત્મ પ્રભુ દ્વારા, એક સંદેશ-જાગૃતીનો સંદેશ નહિ પરંતુ પ્રેમજાગૃતીનો સંદેશ-જાગૃતીને પહોંચાડી શકશે. અને ત્યારે આપણે પશુપાત્રિઆઓને છુલવાને, રક્ત પીડીને નહિ પણ કેવળ આત્મજાગૃતી, સાચાચાળી બનીશું.

૧૦. આપણો ધર્મ અદિસા તત્ત્વ ઉપર રચાયો છે. તેનું દિવાતમક રૂપ પ્રેમ સિવાય ખીજું કાંઈ નથી. પ્રેમ કે જે આપણે આપણા પાટાથી કે મિત્ર ઉપર જ નહિ, પરંતુ જેઓ આપણા ચતુ હોય તેઓ ઉપર પણ રાખવાનો છે.

૩૩. વકીલ દાકતરનો ધંધો.

૧. મારો મત એવો છે કે વકીલો હિંદને ગુલામી અપાવી છે. અને તેઓએ હિંદુ-મુસલમાનના કળ્યા વધાર્યા છે. તેઓએ અંગ્રેજ સત્તા વધારી છે.

૨. કાંઈ કહેશે કે 'આવાં તહોમતો મૂકવાં સહેલાં છે, પણ સાબિત કરતાં મુશ્કેલી પડશે. વકીલ વિના કાણુ આપણને સ્વતંત્રતાનો ભાગ બતાવત ? તેઓ વિના ગરીબોનો બચાવ કાણુ કરત ? તેઓ વિના દાદ કાણુ અપાવત ? જુઓ મહુમ મનમોહન ધોષે કેટલાકને બચાવ્યા ? પોતે તેમાંથી એક પેત્રી સરખી નહિ લીધેલી. કાંગ્રેસ વકીલોથી નભે છે, અને તેઓની મહેનતથી તેમાં કામ થાય છે. આ વર્ગને વખોડતાં તો ન્યાયને અન્યાય કરવા બરોબર થાય છે.'

૩. આ પ્રમાણે એક વેળા હું પણ માનતો. વકીલોએ કાંઈ દહાડે કાંઈજ સાર નથી કર્યું એમ મારે નથી બતાવવું. ગી. મનમોહન ધોષને હું માન આપું છું. તેમણે ગરીબોને મદદ કરેલી એ વાત બરોબર છે. કાંગ્રેસમાં વકીલોએ કાંઈક કર્યું એ પણ માની શકાય. વકીલો પણ માણસો છે; અને કાંઈક સાડું તો રહેલું છે. ઘણા ખરા દાખલા જે વકીલોની સારી માણસાઈના બેવામાં આવે છે તે તેઓ વકીલ છે એવું લૂટી ગયા છે, ત્યારે જ બનેલા છે. મારે તો તમને એટલું જ બતાવવાનું છે કે તેઓનો ધંધો તેઓને અનીતિ શિખવનારો છે. તેઓ ખૂટી, લાલચમાં પડે છે. તેમાંથી ઉગરનારા થોડા જ છે.

૪. દિંદુ અને મુસલમાન લડ્યા છે. તેઓને ત્રાદિન માલુસ કહેશે કે તમે બૂલી નાઓ; બેઠેનો વાંક દશે; એક ખાગથી એક ખીગન સંપીને રહેને. તેઓ વકીલની પાસે ગયા, વકીલની ફરજ થઈ પડી કે તેણે તો અસીલનો પણ ખેંચવો. અસીલ ધારતો ન હોય તેવી દલીલો અસીલના પક્ષથી તેણે સોધવી એ તેનું કામ છે. જો એમ ન કરે તો એણે પોતાના ધંધાને લાંબા લગાડવું એમ ગણાય. એટલે વકીલ તો ધણે બારે લગત આગળ વધારવાની સલાહ આપશે.

૫. વળી માલુસો વકીલ થાય છે તે પરદુઃખ લાંચવાને સાર નહિ, પણ પૈસા પેદા કરવાને. તે એક કમાણીનો રસ્તો છે. ત્યારે વકીલનો સ્વાર્થ કથ્યા વધારવામાં રહેલો છે. મારી નાણુની વાત છે કે વકીલો પોતે ત્યારે કથ્યા થાય છે, ત્યારે રાશ થાય છે. મુખત્યારેને પણ વકીલની જરૂર છે. નહિ હોય ત્યાંથી તેઓ કથ્યા કમા કરશે. તેઓના દલાલો હોય છે, તેઓ જોગાની માફક ગરીબ માલુસોને વળતે છે અને તેઓનું લોહી ચૂસી લે છે. એ ધંધો જ એવા પ્રધારનો રહ્યો છે કે તેમાં માલુસને કંકાસવું ઉત્તેજન મળે જ. વકીલો એ નવરા માલુસો છે. આગસુ માલુસો એશઆરામ ભોગવવાની ખાતર વકીલ બને છે. વકીલ જો પરમાર્થની શોખી કરે તો તેણે આશવિકા અંત મહેનતથી મેળવી વકીલાત મૂકત કરવી. વકીલ આગસુ છે એ તમને એકાએક નહિ જણાય. પાછળથી મોઝરોખ કરીશું, મોઝા બનીશું, પૈસા કમાઈશું એ લગનીમા, વિવધી માકતો જ્યાં વિવધમાં લીન રહે છે, તેમ વકીલાતનો વિવધી માકતો જ્યાં કાગળતુટ મહેનત કરી પાછળથી એશઆરામમાં વખત ગુમાવવા માગે છે. આ ખરી દકીકન છે. ખીજી દલીલો અપાય તે બહાનાં છે. વકીલાત એ બારે આગરદાર ધંધો છે એમ શોધી દલાલનાર વકીલો જ છે કાપલ તેઓ ધડે છે. તેનાં વખાણ પણ તેઓ જ કરે છે, માલુસોની પાતેથી શું કામ લેવું એ પણ તેઓ જ મુકરર કરે છે, અને માલુસોની ઉપર દાખ બેસાડવા

આડંબર એવો કરે છે કે જાણે આકાશમાંથી ઉતરી આવેલા દેવતાઇ પુરુષ ન હોય.

૬. મજૂરોના કરતાં તે શા સારૂ વધારે દાડીયું માગે છે? તેઓની હાજતો મજૂરોના કરતાં શા સારૂ વધારે છે? મજૂર કરતાં તેમણે દેશનું શું વધારે લહું કર્યું છે? લહું કરનારને કાંઈ વધારે પૈસા લેવાનો હક્ક છે ખરો? જો પૈસાની ખાતર તેણે કર્યું તો પછી લહું કેમ ગણાયું? આ તો તે ધંધાનો જે ગુણ છે તે હું તમને કહી ગયો, પણ એ તો અલગ વાત રહી છે.

૭. વકીલોથી કેટલાક હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે હુલ્લો થયાં છે. એ જોણે અનુભવ લીધો હશે તેઓ જાણતા હશે. તેથી કેટલાક કુટુંબો પાયમાલ થઈ ગયાં. તેઓનાથી ભાઈઓ વચ્ચે ઝેર દાખલ થયાં છે. કેટલાક રજવાડા વકીલોની જળમાં ફસાઈ જઈ કરજદાર થઈ પડ્યા છે. ઘણા પે રસિયા વકીલોના કારખાનોથી લૂંટાઈ ગયા છે. આવા દાખલા ઘણાક આખી સકાય છે.

૮. પણ વધારેમાં વધારે નુકસાન તેઓના દાથે એ થયું છે કે અંગ્રેજ ધોસરી આપણા ગણમાં સજ્જત પેના ગઈ છે. તમે વિચારો. તમને કાગે છે કે અંગ્રેજ અદાલતો ન હોત તો અંગ્રેજો સત્ય ચલાવી શકત? અદાલતો એ કાંઈ જોશના વ્યવસ્થા સાડ નથી. જેને પોતાની સત્તા નજાગવી છે તે અદાલતોની મારફત જોશને વશ કરે છે. જોશ પોતે કહી લે તેમાં વાંઝે માનુસ પોતાની સત્તા નથી બેસાડી શકતો. ખરેખર માનુસ ત્યારે પોતાને દાથે મારામારી કરીને અદલા તો સમાને પંચ નીતી કહી લેતા, ત્યારે નરેડ રહેતા. અદાલતો આવી ત્યારે આવજા બન્યા એક બીજાને કહી મરતું એ જંગલી મનુષ્ય. નું હવે જાહેર માનુસ નરે. કહેલો ત્યારે એ એકું એકીપણું છે કે જેક કહેલો કે જેક નરે માનુસ કહેલો આપે ત્યારે તે ખરેખર કહેલો છે કે જેક નરે છે એ તો જોઈ પડતો જાય છે આપણે જોઈ જાય. માત્ર કહેલો જોઈ કે નરે માનુસ આપે. હસા કઈ મઈ આપણે જોઈ કે જે

૬. દાકતરે આવી જ નક્કર કરી કે અમેએ મલકાવે તે આપણે વેપાર કરવા મેલાવે છે અને તે આપણે આપણે વડોદરા ન જાએ તે ન આવી કો. અમેએ જાણ દેતા અમેએ જ વડોદરા દેતા, અમેએ જ કિર્વાન દેતા, તે અમેએ જ અમેએ વેપાર જ ચાલુ કરતા દિલી જાણ અને દિલી વડોદરા ન આવી સકાતું. વડોદરા કેમ થય, તેએએ ૧૫૧ પાસાનેથી કરેલી એ બધું એ તમે સમજ કરો તે આપ બેઠાએ જ તિરસ્કાર તમને પશુ છૂટે. અમેજ સલામી એક આવી તે તેએની અદાલત છે. અને અદાલતની આવી વડોદરા છે. એ વડોદરા વડોદરા હોદી રે અને તે ધણી રેશના જેએ નીચ ચલાવ તે અમેજ ચલાવ એક દિવસમાં પડી જાતે. વડોદરાએ દિલી પ્રાંતની ઉપર આરોપ મૂકાવે છે કે આપણને ઇછવા વધાયા છે અને આપણે ૧૦૮-૬૨૫૨૨૫૫ પાણીના માહલા છીએ

૧૦. વડોદરાને વિષે જે સંદેશ કું ચાપર છું તે જ સંદેશ જાહેરને લાગુ પડે છે એ જામે મરીઆત લાઇ છે અને એક બીજાને જોર આપનારા છે.

૧૧. કું જે વિચારો તમારી આગળ રચ્છુ કરે છું, તે અત્યારે તે મારા પોતાના છે પણ તે કાર્ક મે જ કરેલા છે એમ કાંઈ નથી પશિમતા સુધારકો પોતે મારા કરતા વધારે લખી ચલા છે. તેએએ વડોદરા દાકતરને બધું વાંચાડ્યા છે તેમાના એક લેખા જેરી જાક બનાવ્યું છે તેની કાળ વડોદરા, દાકતર વિષે નકામા ધધાદારીઓની કરી છે, અને તે જાણના ચાકી ઉપર નીતિધર્મ રૂપી કુદાડી ઉગામી છે અનીતિને તે બધા ધધાનુ મૂળ એમ રૂપ આપ્યું છે. એટલે તમે સમજશો કે કું તમારી આગળ મારા ખીસ્તામાંથી કાઢેલા નવા વિચાર નથી મૂકતો, પણ બીજાનો તેમ જ મારો અનુભવ રચ્છુ કરે છું

૧૨. દાકતરને વિષે અને મોહ હતો એક વખત એવો હતો જ્યારે મે પોતે દાકતર થવાનો ઇચ્છે સખેલો અને દાકતર

ન આવત તો કુદરત પોતાનું કામ કરત. મારું મન દૃઢ થાત અને હું અંતે નિર્વિપથી યર્ષ મુખી થાત.

૧૬. ઇસ્પીતાલો એ પાપની જડ છે. ઇસ્પીતાલો સેતાનના ચરખા છે. સેતાન તેનો ઉપયોગ પોતાના લાજ માટે અને પોતાના રાજ્ય ઉપર પોતાની સત્તા કાયમ રહે તે માટે કરે છે. તે દોષને, દુર્દેશને, અધઃપાતને અને ખરી ગુલામગીરીને કાયમ કરે છે. ઇસ્પીતાલો વડે માણસો સરીરનું જાતન ઓઝું કરે છે અને અનીતિ વધારે કરે છે. ગુલેન્દ્રિયના રોગો માટે અને ક્ષય માટે પણ ઇસ્પીતાલો ન હોત તો આપણામાં ગુલેન્દ્રિયના દોષ તથા ક્ષય ઓછા પ્રમાણમાં હોત.

૧૭. ઇસ્પીતાલો વડે યુરોપી દાકતરો દૃઢ વાળે છે. તેઓ માત્ર સરીરના જ ખોટા જનનની ખાતર લાખો જીવને દર વર્ગે મારે છે, જીવતા જીવ ઉપર અખતરો કરે છે. આવું એક પણ ધર્મેને કબૂલ નથી. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી કહે છે કે માણસના સરીરને સાફ આટલા જીવો મારવાની જરૂર નથી દાકતરો આપણો ધર્મ બ્રહ્મ કરે છે. તેઓની ધણી ખરી દવામાં ચરખી અથવા દારૂ દોષ છે. આ બંનેમાંથી એક પણ વસ્તુ હિંદુ અથવા મુસલમાનને ખપે તેમ નથી. આપણે મુધરંજાનો ટ્રાળ કરી બધાઓને વહેમો મળી સ્વચ્છંદે ગમે તેમ કર્યા કરીએ એ મૂઠી વાત છે. પણ દાકતરો ઉપર પ્રભાવે કરે છે તે ચોક્કસ અને સીધી વાત છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણે નમાલા અને નામદં પતીએ છીએ. આવી ગિચામાં આપણે લોકસેવા કરવાને લાયક નથી હોતા, અને આપણે સરીરહીન તથા હૃદયહીન થતા જઈએ છીએ. અંગ્રેજ કે યુરોપી દાકતરી સીખતી એ ગુલામોની માંડ મજતૂત કરવાની ખાતર છે.

૧૮. આપણે દાકતર કેમ ધરએ છીએ તે પણ વિચારવાનું છે, તેનું ખર્ચ કારણ આગરદાર અને પૈસા કમાવા ધંધો કરવાનું છે. પચેપદારની પાત નથી એ ધંધામાં પચેપદાર નથી એ

થઈ મારે કામની સેવા કરવી એમ ધાર્યું હતું. હવે મોહ ગયો છે. આપણામાં વૈદ્યનો ધંધો સારા ધંધામાં ગણાયો જ નથી તેવું હવે મને લાન આવ્યું છે અને હું તે વિચારની કિમ્મત પારખી શકું છું.

૧૩. દાકતરી ટાળી દેશસેવા શી કરવાની હતી? પાંચ કે સાત વર્ષ સુધી મુઠ્ઠાં ચુંથી, હિંસા કરી, નકામાં સૂનો ગોખી, શું ધાડ મારવી રહી? શારીરિક રોગ મટાડવાની શક્તિથી દેશને શો લાભ થાય! સમૂળગો શરીરમોહ વધે. દરદો કેમ ન થાય એ યોજના રચવી તે તો આપણે વૈદ્યકશાસ્ત્રથી અજ્ઞાન છતાં જાણી શકીએ. આનો અર્થ એમ નથી કે વૈદ્યો ન જ ધટે. તે તો આપણી પાછળ રહેશે જ. કહેવાનો હેતુ એ છે કે તે ધંધાને ભારે રૂપ આપી, તેમાં ઘણા જીવાનો સેંકડો રૂપિયા અને કેટલાંક વર્ષ ખૂએ છે, તે ન ખોવા ધટે. વિદ્યાવતી વૈદ્યોથી રતિભાર પણ ફાયદો આપણને નથી થયો અને નથી થવાનો એ જાણી લેવાની જરૂર છે.

૧૪. દાકતરોનું કામ માત્ર શરીર સંભાળવાનું છે. વળી શરીર સંભાળવાનું છે એમ પણ નથી, તેઓનું કામ શરીરમાં રોગ થાય તે દૂર કરવાનું છે. રોગ કેમ થાય છે? આપણી જ ગદ્ગદતથી. હું બહુ જમું; મને અછર્જ થાય, હું દાકતર પાસે જાઉં. તે મને ગોળી આપે, હું સાગ્રે થાઉં, પાછો ખૂબ ખાઉં અને પાછો ગોળી લઉં. આમાં બન્યું તે આ છે. એ હું ગોળી ન લેત તો હું અછર્જની સગ્ન ભોગવત અને ફરી પાછો હઠ ઉપસત ન જમત. દાકતર પાછો વચમાં આવ્યો અને તેણે મને હઠ ઉપસત નાવામાં મદદ કરી, તેથી મને શરીરે આરામ તો થયો પણ માંડ મન નબળું થતું. એમ આવતાં છેવટે મારા વિધિન એવી થાય કે મારા મનની ઉપર હું જરાયે કાબુ ન રાખી શકું.

૧૫. મેં વિધિ કર્યું, હું મોટો પડ્યો. મને દાકતરે દવા આપી હું સાગ્રે થયો, હું ફરી વિધિ નહિ કરું કે કરીશ જ. મેં દાકતર વચમાં

૩૪. સુધારો અને વેદું.

(૧૪).૩૩

૧. હું માનું છું કે જ્યાંનાં રૂપે જ્યાં તેમાં સુધારાની કલેરી રહેલી નથી, ઉત્કૃષ્ટ, જે પ્રમાણે પાંચસોએ વર્ષ, તે જેમ ભેદાત્મી પોતાનાં દોરના બધા તરફ બેપરવાઈ બતાવે છે તે પ્રમાણે જ્યાંનાં તપે તે પાંચીની નિશાની છે. તેથી આપણે રોગને મદદવા કરતાં તેને અટકાવવા તરફ જ કાળજી રાખીશું એવી હું આશા રાખું છું. ચિકિત્સાશાસ્ત્ર કરતાં આરોગ્યસંરક્ષણ શાસ્ત્ર બેશુમાર રીતે વધારે શ્રેષ્ઠ છે—જે કે તેને અમલમાં ચૂકવાનું વધારે કઠિન છે. હું ત્યાં પ્રધાને મેડી પિલા તરીકે જાણું છું, કેમકે તેથી મોટો શરીર ઉપર વધારે પડતું મદદવા ચૂકવાને લક્ષ્યાંક છે અને અંદર રહેલા આત્મા તરફ પરગુત બેદરકાર રહે છે.

૨. અત્યારના વૈદ્યકશાસ્ત્રમાંથી ધર્મને ફારગ કરવામાં આગ્યો છે. જે માણસ તેને કરવાની નમાજ ના માયત્રી યોગ્ય રૂપિથી દરરોજ કરે તેને માંદા પડવાનું કારણ નથી. આત્મા પવિત્ર હોય તો શરીર પણ નિરોગી બને છે. મને ખાતરી થઈ છે કે ધાર્મિક પરંપરા મુખ્ય નિયમો પાળવાથી આત્મા અને શરીર બન્નેનું રક્ષણ થાય છે. અત્યાધુનિક વૈદ્યકશાસ્ત્રે રોગોની ચિકિત્સા કરતી વેળા શરીરની અંદર રહેલા સન્નાતન તરત તરફ દુર્લક્ષ આપ્યું છે, અને આમ કરીને પોતાને કાર્ય કરવાનું જે ક્ષેત્ર, તેની મર્યાદા ઓળંગી ગયું છે શરીરને રોગથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં મનુષ્યથી નીચેની સૃષ્ટિની તેણે અવગણના કરી છે. પ્રાણીજાત વિપર

દોષથી માણસ તેનો રક્ષક થવાને બદલે

૩૪. સુધારો અને વૈદ્ય.

૧. હું માનું છું કે દવાખાનાં વધે જાય તેમાં મુંઝવણ કોઈ રહેલી નથી. ઉલટું, જે પ્રમાણે પાંગરાયોળા વધે, તે જેનું દેહાતી પોતાનાં દોરના સલા તરફ બેપરવાઈ બતાવે છે તે પ્રમાણે દવાખાનાં વધે તે પડતીની નિશાની છે. તેથી અવગણે ચેતને મટાડ્યા કરતાં તેને અટકાવવા તરફ જ કાળજી રાખીશું એટલી જ આશ્ચર્યજનક છે. ચિકિત્સાદાર કરતાં આરોગ્યસંસ્થાના દેહ બેશુભાર રીતે વધારે ગ્રેહ છે—જે કે તેને અમલમાં મૂકવું મુશ્કેલ છે. જો આશ્ચર્ય પ્રધાને મેલી વિદ્યા તરીકે મળું હું તેને કહીશું છું. ધરીર ઉપર વધારે પડતું મદરવ મૂકવાને કારણે તેથી તેના રહેલા આત્મા તરફ વળતું બેદરકાર રહે છે અને બદર

૨. આપાંના વેણસાજીમાંથી પડે રંગ કંવરમ. આ રંગ
છે. જે માનુસ તેને કંવાની નમાજ કરી રંગ રંગ
કરેલા કંવર તેને મારા પડવાનું કંવર રંગ રંગ
તેા કરી પડ તિંગા અને છે. રંગ રંગ
વર્તના મુખ તિંગા પાજરથી રંગ રંગ
આપ છે અરના વેણસાજી રંગ રંગ
કરીની આ રંગ રંગ રંગ રંગ
આમ રંગ રંગ રંગ રંગ રંગ રંગ
આ રંગ રંગ રંગ રંગ રંગ રંગ
મનુષ્યથી રંગ રંગ રંગ રંગ રંગ રંગ
ઉપરાંત રંગ રંગ રંગ રંગ રંગ રંગ

૩૫. રેલ્લેથી થયેલું નુકસાન.

૧. દિલ્લે રેલ્લેએ, વડોદરાએ અને દાંડરાએ કંઠાસ બનાવી દીધો છે. એ દશ એવી છે કે જેને આપણે વેળાસર નહિ જાણીએ તો ચોમેરથી મેલપ જાણ્યું.

૨. સુધારો તે કેવો સુધારો એ તો મુશીબતે માણસ પડે તેમ છે. તખીઓ તમને કહેશે કે ધાસંધીના દરવાજા મોતના દવાઝ સુધી પણ જીવવાની આશા રાખ્યા કરે છે. ધાસંધીનો રોગ ઉપરથી દેખાય એવી ઈજ્જત કરતો નથી. વળી તે રોગ માણસને ખોરી લાલી આપે છે. તેથી રોગી વિશ્વાસે તણાયા કરે છે અને છેવટે દુભે છે. તેમ જ સુધારાનું સમજવું. એ અદૃશ્ય રોગ છે. વેનાથી ચેતજો.

૩ તમને જગી આવશે કે રેલ્લે ન હોય તો અગ્નેનો કાણુ દિલ્લે ઉપર છે તેટલો તો ન જ રહે. રેલ્લેથી મરજી દેલાઈ છે. જે રેલ્લે ન હોય તો માણસો ઘોઘ જ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જશે. તેથી એવી રોગો આખા દેશમાં નહિ જઈ શકે. સહેજે 'સંમીગેશન' મૂલક આપણે પહેલા પાળતા. રેલ્લેથી દુકાળ વળ્યા છે, કેમકે રેલ્લેની સગવડતાથી લોકો પોતાનો દાણો વેચી કઢાડે છે જ્યાં મોઢવારી હોય ત્યાં અનાજ તણાઈ જાય છે. લોકો ખેદરુદાર બને છે, અને તેથી દુકાળનું દુઃખ વધે છે. રેલ્લેથી દુષ્ટતા વધે છે ખરાબ માણસો પોતાનો ખરાબો કપાટાથી દેવાની શકે છે. જે યુગમા ઠડપથી આવગત કરતી લોકો ન હતી, અને જે યુગમા ચિલ્લો અને ઉપદેશો દેસના એક ખૂણેથી બી-

ખુણે, દરેક મનનાં એજનો વેડીને, પોતાના આનંદ ખાતર તરિકે પોતાની તંદુરસ્તી સુધારવા માટે નહિ, (એ કે એ બધું તેઓની મુશ્કેલીથી નીપજવું હતાં) પરંતુ માન્યતા મત માટે પગે જતા, તે જ મુશ્કેલી ધારી અને યાત્રાનાં ખીખર સ્થળો પવિત્ર નગરો હતાં, પરંતુ આજે તે સ્થળો તિસ્કારને પાત્ર બન્યાં છે. હિંદમાં જે પવિત્ર સ્થળો હતાં તે અપવિત્ર થયાં છે. અગાઉ લોકો ખુબ મુશ્કેલીને લેવી જગ્યાએ જતા. તેના લોકો ખરેખર લાવથી ઇશ્વર ભજવ્યા જતા.

૪. 'પણ રહેવો મોટામાં મોટા કાલ ખીખર ગેરકાયદાને ભૂલાવી દે છે. રહેવે છે તો આજે હિંદમાં એક પ્રગ્નનો જુસ્સો જોવામાં આવે છે, એટલે રહેવે ભલે આવી, એમ દહેવામાં ખુલ્લું જ છે. તમને અંગ્રેજો શીખવ્યું છે કે તમે એક પ્રગ્ન ન હોતા, અને થતાં સેંકડો વર્ગો જશે. આ વાત તદ્દન પાયા વગરની છે, જ્યારે હિંદમાં અંગ્રેજો ન હોતા, સારે આપણે એક પ્રગ્ન હતા. આપણા વિચારો એક હતા, આપણી રહેણી એક હતી. ત્યારે તો તેઓએ એક રાજ્ય સ્થાપ્યું. બેઠે તો પછી તેણે જ પાડ્યા.

૫. એક પ્રગ્નનો અર્થ એવો નથી કે આપણી વચ્ચે અંતર ન હોતો. પણ આપણા મુખ્ય માણસો પગે પાળા કે ગાડામાં આખા હિંદમાં ફરતા. તેઓ એક ખીખરની લાખા શિખતા અને તેઓની વચ્ચે અંતર ન હોતું. જે દીર્ઘદર્શી, પુરુષોએ સ્વેતચિન્દુ, રામેશ્વર, જગન્નાથ અને હરદ્વારની જગ્યા દરાવી તેઓનો શો વિચાર હતો તે તમે જાણો છો? તેઓ મૂર્ખ ન હોતા એમ તમે કહી શકો. તેઓ જાણતા હતા કે ઇશ્વર ભજન તો ઘેર બેઠાં થાય છે. તેઓએ જ આપણને શીખવ્યું છે કે જેનું મન ચંગા તેને ઘેર બેઠાં ગંગા છે. પણ તેઓએ વિચાર્યું કે હિંદને કુદરતે એક મુલક બનાવ્યો છે. તે એક પ્રગ્ન હોવી જોઈએ. તેથી તેઓએ જુદાં સ્થાનકો દરાવી લોકોને એકતાનો ખ્યાલ

ખુણે, દરેક જાતનાં જોખમો વેકીને, પોતાના આનંદ ખાતર નહિ, પોતાની તંદુરસ્તી સુધારવા માટે નહિ, (જો કે એ બંધુ તેઓની મુશ્કેલીથી નીપજવું હતું) પરંતુ માણસ મન માટે પગે જતા, તે જ યુગમાં કરી અને માનનાં બીજાં સ્થળો પવિત્ર નગરો હતાં, પરંતુ આજે તે સ્થળો તિરસ્કારને પાત્ર બન્યાં છે. હિંદમાં જે પવિત્ર સ્થળો હતાં તે અપવિત્ર થયાં છે. અગાઉ લોકો ખુદ મુશીબતે તેની જગ્યાએ જતા. તેના લોકો ખરેખર ભાવથી ઇશ્વર ભજવ્યા જતા.

૪. 'પણ રહેવો મોટામાં મોટો લાભ બીજા ગેરફાયદાને બુઝાવી દે છે. રહેવો છે તો આજે હિંદમાં એક પ્રગ્નનો જુસ્સો જોવામાં આવે છે, એટલે રહેવો ભલે આવી, એમ કહેવામાં બહુ જ છે. તમને અંગ્રેજો શીખવ્યું છે કે તમે એક પ્રગ્ન ન હોતા, અને થતાં સેંકડો વર્ગો જશે. આ વાત તદ્દન પાયા વગરની છે, જ્યારે હિંદમાં અંગ્રેજો ન હોતા, સારે આપણે એક પ્રગ્ન હતા. આપણા વિચારો એક હતા, આપણી રહેણી એક હતી. ત્યારે તો તેઓએ એક રાજ્ય સ્થાપ્યું. બેઠ તો પછી તેણે જ પાડ્યા.

૫. એક પ્રગ્નનો અર્થ એવો નથી કે આપણી વચ્ચે અંતર ન હોતો. પણ આપણા મુખ્ય માણસો પગે પાળા કે ગાડામાં આખા હિંદમાં ફરતા. તેઓ એક બીજાની ભાષા શિખતા અને તેઓની વચ્ચે અંતર ન હોતું. જે દીર્ઘદર્શી, પુરુષોએ સ્વેતબિન્દુ, રામેશ્વર, જગન્નાથ અને હરદ્વારની જગત્તા ઠરાવી તેઓનો શો વિચાર હતો તે તમે જાણો છો? તેઓ મૂખ ન હોતા એમ તમે કબુલ કરશો. તેઓ જાણતા હતા કે ઇશ્વર ભજન તો ઘેર બેઠાં થાય છે. તેઓએ જ આપણને શિખવ્યું છે કે જેનું મન ચંગા તેને ઘેર બેઠાં ગંગા છે. પણ તેઓએ વિચાર્યું કે હિંદને કુદરતે એક મુલક બનાવ્યો છે. તે એક પ્રગ્ન હોવી જોઈએ. તેથી તેઓએ બૂદ્ધાં સ્થાનકો ઠરાવી લોકોને એકતાનો ખ્યાલ

૩૬. આગાહીના ત્રાસ.

૧. જે હાડમારી રહેવાનાં ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો ભોગવી રહ્યા છે, તેમાંથી તેઓનો છૂટકારો કરવા જેવી અસરકારક સેવા બેળવવાનો મુદ્દર અવસર, દરેક કાર્યકર્તાનિ—જે પોતાનો આખો જીવો વખત તેવા કાર્યમાં રોકવા પારે છે, તેને—ભાગ્યે જ મળી શકે. આ બાબત ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના આપણા લાખો દેશબાંધવાને લાગતી છે.

૨. આપણી અંત્યજ વર્ગો તરફની કૂર વર્તણૂકથી તેઓ શારીરિક સ્વચ્છતાના નિયમો અને સ્વમાનના વિચાર માત્ર માટે બેદરકાર થઈ ગયા છે; તેથી જ રીતે દરેક પ્રકારની અમલદાર અને અપમાન લાચારીથી સહન કરવાની દેવથી, પ્રભુની દેખીતી રીતે અધોગતિ થઈ રહી છે. એકાદ મંદા કબામાં જગ્યા મેળવવા માટે જેઓને હાકાયેલા કુતરાની પેઠે હમેશાં ધક્કામુક્કી કરવી પડે, વિભા રહેવાની જગ્યા મેળવવા માટે પણ જેઓને ખદાર ઉતારી બારીમાંથી ગાળાગાળા અને ટટા કરવો પડે. નુસાકેટ દર્મિયાન કચરામાં જેઓને ભોટવું પડે, કુતરાની પેઠે જેઓને નાચવો સેવા પડે પોતા કરતાં સારાં વર્ષાં બેસાવર પાસે જેઓને સદા નમવું પડે, અને ખકરાની પેઠે સિવાઈ જેઓને ધણીયે રાત પેદા ખેડા જેટલી ઉંચ મૂલ્યે તેટલાથી જ ચલાવી લેવું પડે. તેઓની જીવ અધોગતિ થવા સિવાય બીજું શું સંભવી શકે ?

૩. હાવરા-લાદોર લાખવવા આપણા કાનુકી ઘરેલો રીતના વર્ગના મુસાફરોનું શબ્દ ધણુ ગાળી રહેલું કુખ પડે કરે છે. હા

કાબુલી, સપાટ ભૂમિ ઉપરથી આવનાર ગમે તેટલા મુસાફરો કરતાં પોતાને વધારે જોરાવર માને છે. આવા ત્રાસની અસર પ્રજાનાં ચારિત્ર્ય ઉપર અધમ પ્રકારની થયા વિના ન જ રહે. આપણે ગણ્યાગાંઠ્યા કેળવાયેલાઓએ મુસાફરવર્ગને આ ત્રાસમાંથી છોડાવવા જોઈએ, અથવા તેઓની વતી બોલવાનો કે તેઓને દોરવાનો આપણો દાવો હંમેશ માટે છોડી દેવો જોઈએ.

૪. હું માનું છું કે આગગાડીમાં ત્રીજા વર્ગના ઉતાડ્યો ઉપર જે દુઃખ પડે છે તે ખરેખર અસહ્ય છે. હિંદની પ્રજાને મૂંગે મોંઢે દુઃખો સહન કરવાની તાલીમ મળી છે, એટલે લાખો આ દુઃખ સહન કરે છે. આમ દુઃખ સહન કરવામાં બહુ ગુણ છે, પણ તેની સીમા હોવી જોઈએ, કેવળ નમજાઈથી સહન કરેલું દુઃખ નામદાઈ છે. આગગાડીની હાડમારી સહન થઈ રહી છે એ નામદાઈનો આભાસ આપે છે. આ દુઃખો એ પ્રકારનાં છે. એક તો રેલ્વેખાતાની ખામીને લીધે, અને બીજા ઉતાડ્યોની બેદરકારીને લીધે. આ હાડમારીના ઇલાજ પણ એ પ્રકારના છે. તેનું કારણ રેલ્વેખાતુ છે. ત્યાં સર્વેએ જોને કડવો અનુભવ થાય તેણે તે ખાતાને સંપૂર્ણ ગુજરાતી ભાષામાં પણ સમજી શકાય. વર્તમાનપત્રોમાં પોકાર કરવા. બીજા ઇલાજ એ છે કે જ્ઞાનવાન ઉતાડ્યોએ અજ્ઞાત ઉતાડ્યોને રીતભાનનું જ્ઞાન આપવું. તેની ગંદાઈ, બેદરકારી વિગેરે તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચવું.

૫. સમાજ સેવા માટે આ પૂરતું કામ છે. આવા પ્રકારના કાર્ય માટે સ્વયંસેવકો ગાડીમાં બેસે, લોકોની કર્તવ્યચિત્તિ કેળવે, ગર્દી ધરાવ્યા, માટે અને બીજા અમલદારોને બોલાવે, મુસાફરો ગાડીમાં અડકતર [ધક્કામુઠ્ઠા વિના] કરે તેની સંજ્ઞા સખે. યજ્ઞા વખત નુસા આપણે દુઃખ વેડે છે એટલે ઉતાડ્યોની જરૂર નથી, એમ કહેવું એ ઉત્તર ન કરેલાવ ખાતાને જોવાવડાવે. લોક ન મળી શકે.

૬. હું અધિકાર વર્ગને સ્વયંસેવક કે — જે વને રેલ્વેના નાજાન હો. તે તમારાથી મુસાફરોનાં પેણુ દુઃખનું નિવારણ કરે શકે.

તમે પોને મરીત ઉતાર્યોને મને વિશેષ મને તમારી નીચનાઓને નેમ કરવોને આપેને પાસે ધારે.

૭. તમે દીકર આપનારો હોયો આપનારો પો તે પોને અને ખીજ વરના ઉતાર્યોને જેવો વનઃ આપે પો અને તેઓના ઉપર જેવું આપનારો હોય, તેવો વનઃ અને તે આપનારોને પણ મળે તેવો ને તમે મને વિશેષ સમજ સારો. મરીતોના ઉપર રહેતી દગીનો આપાર છે, અને તેની પાસેથી મને આ ઉપર તમારા પમારનો મોટો આપાર છે.

૮. જેવાકે દીકર આપનારો, મરીતોને માત્ર કે છે, તમારી તમે છે. અને તેમ ક્યાં પાત્રી પણ જેવો મોટો અને તેવો મોટો દીકર આપે છે. આમા કમી મોટા નથી. માનનારને જેવાકે દીકર આપનારો તેનો પાત્રો વખત જમે છે, અને તમને કાંઈ દાનિ થતી નથી.

૯. તમે જે સિપાઈ હો તો તમારે સાચ કરવતથી બચવું પડે છે. મરીતોને પાત્રો નહિ મારવાનો નિબધ કરવો પડે છે, અને તેઓની ઉપર રહેમ નહિ મારવી પડે છે એવું અમરતુ જેવો કે જનસમુદાય તમે નોકર હો, તેના સરદાર નથી. એને અધ્યક્ષમાથી બચાવવા એ તમારો ધર્મ છે. તમે પોને જ પધ્યક્ષરૂપ ખો એ તો અન્યાય જ ગણાય.

૧૦. હું સિદ્ધિ ઉતાર્યોને મુચવીત કે તમે મળેલા હો અને મને તમને દેશની દાઢ છે તમારી દેશદાનતા પ્રાપ્ત તમારા પ્રાંતમાં આવતા અસિદ્ધિ અથવા નગીજ ઉતાર્યોનું જતું કરવામાં કરે તો તે અન્યાયસે પ્રાપ્ત થયેલી દેશમવા ગણાશે. દાખલા તરીકે કોઈ ઉતાર ઉપર જુલમ થતો હોય તો તમે તેને અનેક પ્રકારે મદદ કરી શકો છો. તમે ત્રીજા વર્ષમાં ન જતા હો તોપણ અનુભવને અર્થે કોઈ પણ વાર જશો તો ત્રીજા વર્ષના ઉતાર્યોને પાત્રો લાભ થવા સક્ત છે.

૧૧. તમે તમારો દરજ્જો અતાવ્યા વિના ટીકીક વિગેરે ક્ષેપ તેના પ્રસંગમાં આવશે તો તેમ કરતાં જે હાડમારી પડે તેનો ઇલાજ શોધી શકશો, અને તમને મળેલી સગવડ થોડા વખતમાં જનસમાજને મળશે.

૧૨. ઘણી વખતે તો શિક્ષિતવર્ગ પોતે જ ત્રીજા વર્ગના ઉતાડ ઉપર જુલમનું કારણ અને છે. તેઓ ખસૂસ ઉતાવળમાં પોતાને સાફ ટીકીક માગે છે, ગાડીમાં ખસૂસ સગવડ લે છે, જોઈએ તે કરતાં વિશેષ જગ્યા લે છે, અને તેથી ગરીબજાઓને મુશીબત પડે છે. આમ જુલમનું સાધન થવામાંથી તો શિક્ષિતવર્ગે જરૂર મુક્તિ મેળવવી જોઈએ. જે કાંઈ એમ સ્ટેશનો વિશે અથવા ગાડી વિશે તમે જુઓ તો વિશે રહે અધિકારી વર્ગને કાપવું એ તમારી ફરજ છે.

૧૩. હું સમસ્ત ઉતાડ વર્ગને મૂલવીશ કે તમે ગમે તેવા પ્રકારના ઉતાડ હો, શિક્ષિત કે અશિક્ષિત, ગરીબ કે તવગર, પણ નીચેની મૂલના યાદ રાખશો:—

૧. સ્ટેશનમાં જતાં કે આગગાડીમાં ખસતી વેળા તમે અળ કરીને પહેલાં પેઠી મળ્યો એમ કરવાને બદલે તમે સાધી છેલ્લા દશો તોપણ કાંઈ હરકત નથી એમ સમજીને વતંશો તો તમને કળી હજી નહિ પડે, અને ખીજાઓને તમારી ન્યાંદાનો લાભ મળશે.
૨. ગાડીમાં બેસા પછી તમે સમગ્રશો કે તેમાં કોનેલી સંખ્યા સુધી ખીજાઓને બેસવાનો હક્ક તમારા જેટલો જ છે. એટલે જો તમે ખીજાને આવતા અટકાવો તો તમે જુલમ માનીને નીચિના કવદાનો: જન કરશો; તેમ જ રેલવેના કવદાનો: જન કરશો.
૩. તમે ત્રીજા વર્ગના ઉતાડને અધિકાર છે તેટલો જ સામાન સાથે રાખશો તો ખામશો નુબેલા બેઠો શકો. એમાં વધારે સામાન લઈ જવાનો તમારો અધિકાર છે.

તો તમને ધટે છે. કે વધારાના સામાનને તમારે
માલના ખાસમાં મુકાવવો અને વધારાનું ભાડું
આપવું.

૪. તમારો સામાન એવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ કે તે
ખાંડાની નીચે અથવા તો સામાન રાખવાની પેટલીઓ
ઉપર સહેલાઈથી સમાઈ શકે.

૫. તમે જેમ્સ દીક્રી સુખી હો અને પરોપકારી મતલબ ન
હોય ત્યાંસુધી તમારે ઉપલા વર્ગની ટીકીટ લઈને
તમારું મુખ મેળવવું જોઈએ. કેવળ કંચુસપણાથી
તમે ત્રીજા વર્ગની ટીકીટ લ્યો તેમાં તો ગરીબ ઉતાડ્યો
ઉપર મોળાઈ જાયો; પણ કદાચ તમારી ઈચ્છા ઉપલા
વર્ગમાં જવાની ન હોય, તોપણ તમારી પૈસા સંજોગો
રિયલિતો તમારે એવા ઉપયોગ તો ન જ કરવો જોઈએ
કે જેથી તમારો સામાન અને તમે તમારી સાથે ખેડેલા
તમારા બાઈઓને વાતચાલક થાઓ.

૬. તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે તાબી નુસાફરીએ
જના બધા ઉતાડ્યોને સુવાની કારકિર્દી અવરો ન જાયો.
અધિકાર છે, એટલે તમારે બાને પડતી નિંદા જ
સહી શકાય.

૭. તાબીમાં બેઠા પડી તમારું રિવ્યાંગ જોઈએ કે તમે
ખાંડી પીનારો હો તો તમારે અન્ય ન પડે તેમ
તેઓની જાત જાણે જ તમે પી શકો છો.

૮. તમારે ધૂનું દોષ તમારે તમે જે તાબીની અંદર જ
પર નેચવાની જગ્યા ઉપર પુકડ્યા તો એમાં પગ
નહી શકો, તથા કંઈક થયેલું પણ ન જાય જ, અને
કેદમાં જ નહીં જાયો તો તમારું જીવન તમારું
જે કોઈ અસહ્ય વેદના અપનાવી શકે પડે.

પ્રજ્ઞા બધારણ.

[૩૦]

હવેનાં પાપખાતાં સંભાળથી વાપરશે તો
કુખાકારીમાં વધારો થશે, જેમ તેમ વાપરીને
જવામાં તમારી પાછળ જનારાં ઉતાડ્યોનો તમે
પણ વિચાર નથી કરતા.
મુસાફરી કરતી વખતે તમે ખાલિયુ, વેશ્ય કે દૂદા છે
અને બીજા તેથી અલગ વર્ણના છે, અથવા તમે
હિંદુ છો અને બીજા મુસલમાન છે, અથવા તમે
મુંબઈ ધલાકાના છો અને બીજા મદ્રાસના છે, એવો
બેદલાવ લાવી દેવ ઉત્પન્ન કરવાને બદલે તમે બધાં
હિંદુસ્થાનનાં સંતાન છો અને અત્યારે પ્રસંગને લઈને
એક જાપરી નીચે બેળા થયા છો એમ જાણો અને
બ્રાતૃભાવ રાખો તો તે જ ધડીએ સુખી થાઓ અને
હિંદુસ્થાનને શોભાવો.

અન્યાય થાય છે અને પ્રજ્ઞને તે બૂલ સુધારવામાં રોકાયું છે. એમ કરવું એ પ્રજ્ઞની ફરજ છે.

૪. પણ પ્રજ્ઞનું સ્થાયી સુખ જેમાં છે એ પ્રવૃત્તિ શો મદાવવામાં પ્રજ્ઞને મદદ કરવી, પ્રજ્ઞને દોરવી એ વર્તમાનપત્રનું કાર્ય છે. મારી ખચ્ચસ માન્યતા છે કે એવી સ્થાયી પ્રવૃત્તિ મૂખ્ય સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ છે, તેમજ પ્રજ્ઞની શુદ્ધ કેળવણીનો માર્ગ શોધવો, ખેડુતોનું જીવન દરિદ્ર છે તેને શોભાયમાન કરવાના ઉપાયો શોધવા, પ્રજ્ઞ અનેક પ્રકારના રોગોથી પીડાય છે તેનાં કારણો અને તેનાં ઔષધ શોધવાં એ છે. આ બધી પ્રવૃત્તિ પ્રજ્ઞને ઉચે મારે લઈ જનારી છે; તેથી વર્તમાનપત્રને, ઉપર જણાવી તેવા પ્રકારની સ્થાયી પ્રવૃત્તિઓમાં વિશેષ રોકવું જોઈએ. જ્યાંસુધી પ્રજ્ઞના બધાં અંગ ખિલવી ન શકાય, ત્યાંસુધી પ્રજ્ઞની ખરી ઉન્નતિ ન સંભવે. આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં પ્રજ્ઞ રોકાય તો શુદ્ધ સ્વરાજ્ય મેળવે અને ભોગવે.

૫. મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે વર્તમાનપત્રનો ધંધો આજીવિકાને અર્થે કરવો અનિષ્ઠ છે. કેટલાંક કાર્યો એવાં જેખમ ભરેલાં અને સાર્વજનિક હોય છે કે તે કાર્યમાંથી આજીવિકા મેળવવાનું રાખવાથી મૂળ ઉદ્દેશને હાનિ પહોંચે છે. જ્યારે વર્તમાનપત્રને તેથી પણ વિશેષ કમાણીનું સાધન કરવામાં આવે, ત્યારે તો ધણો અનર્થ થવાનો સંભવ રહે છે. આવો અનર્થ ધણો ચાલી રહ્યો છે એ મારે વર્તમાનપત્રનો જેને અનુભવ છે તેના આગળ સિદ્ધ કરવાનું નથી રહેતું.

વર્તમાનપત્રનું કાર્ય લોકશિક્ષણ છે. વર્તમાનપત્રમાંથી લોકોને આધુનિક ઇતિહાસ મળ્યા રહે છે. આ કામ ઓછી જવાબદારીનું નથી. એમ છતાં આપણે અનુભવીએ છીએ કે વર્તમાનપત્ર ઉપર વાંચકવર્ગ નિર્વાસ નથી મૂકી શકતો. ઘણી વેળા તો વર્તમાનપત્રોમાં આપેલી લઝાકતથી ઉઘટી જ પીના અનેલી જોવામાં આવે છે. જો વર્તમાનપત્રો પોતાનું કાર્ય લોકશિક્ષણનું છે એકું

માત્ર જાહેર ખખરથી ભોળવાઈ નુકસાનકારક ઝીમધો લે છે. ધણી
વેળા ઝીમધો અનીતિનાં પોષક હોય છે. આવી જાહેર ખખરો
પ્રતિઃ વર્તમાનપત્રોમાં પણ જોવામાં આવે છે. ક્યારેક લખતે જ્યારે
જાહેર ખખર લેવામાં આવે છે, ત્યારે જાહેર ખખરની ભાષાની
અથવા તે વસ્તુની પસંદગી કરવી લગભગ અશક્ય છે. જે
જાહેર ખખરો જોવામાં આવે છે તેમાંની દરેક ટકા કેવળ નિરર્થક છે.
દવાઓની જાહેર ખખરોમાં જે પાખંડ, કેટલીક વખતે ખિલતસતા
વિગેરે રહ્યાં છે એ દેશને અત્યંત હાનિકારક છે. દવાની જાહેર
ખખરો વાંચીને તેનો ઉપયોગ કરીને ધણી મિત્રોએ માંદગી બોરી
લીધી છે. દવા સિવાયની બીજી વસ્તુઓની જાહેર ખખરો પણ
મળતે ધણીવાર છેતરે છે એવું કહેવું નથી અનુભવ્યું. આપણે
મુશ્કેલી માનીએ છીએ કે જાહેર ખખરોને આધારે આપણને ઝોછે
પૈસે વર્તમાનપત્રો મળી શકે છે. પણ જે વસ્તુને વિશે જાહેર ખખરો
આપવામાં આવે છે તે વસ્તુના ખરીદનારા પણ આપણે જ હોઈએ
છીએ, અને તેમાં આપણને જાહેર ખખરોનું ખર્ચ પણ વાળી દેવું
પડે છે ઝીમધોના કિંમત ઝીમધોમાં નથી, પણ ખાદસી, છુપ,
જાહેર ખખર અને પછા ઝીમધો વેચનારાના નાશમાં છે એક
પૈસાના દવાનો આપણે એક રૂપિયો આપીએ છીએ જાહેર ખખરો
ન અપાતી હોય તો તે પડીને અર્ધો રૂપિયો તો થાય

૧૫ આ પ્રથમ દરજ્જા પશ્ચિમમાંથી આવેલી છે. મને તેવા
પ્રયત્ને પણ જાહેર ખખરોનો રિવાજ નાણુક થવો જોઈએ અથવા
તેમાં પછો મુધારો થવો જોઈએ દરેક વર્તમાનપત્રની દરજ્જા છે કે
તેઓએ જાહેર ખખર ઉપર અકુશ રાખવો.

કેવળ જિનનો જોવામાં આવે છે. સારામાં સારો નિયમ તો એ જ છે કે દરેક વક્તાનાં બોલવું 'મૂઠ્ઠા' તેને સુધારવાને મોકલી દેવું. જોઈએ અને જો ને પોતાના બોલવું 'મૂઠ્ઠા' ન સુધારે તો જ વર્તમાનપત્રે પોતાનો લીધેલો સાર આપવો.

૧૧. ધર્મી વેળા એવું જોવામાં આવે છે કે વર્તમાનપત્રો માત્ર જરૂરના લેખોને જ સાર જો તે વસ્તુ આપે છે. આ દેવ સર્વજ્ઞાપક જોવામાં આવે છે. પશ્ચિમમાં પણ આમ જ છે. તેવું કારણ એ જ છે કે વર્તમાનપત્રો ઘણે જાગે કમાણી ઉપર નજર રાખે છે. વર્તમાનપત્રોએ જારે એવા જાગવી છે એમાં શક નથી. એથી દોષો દેંકાઈ જાય છે, પણ જેમ એવા જાગવી છે તેમ જ હાનિ ઓછી નથી કરી એમ મારો મત છે. હાલના વર્તમાનપત્રના ધંધામાં ઉપર ચોટિયું જ્ઞાન, પક્ષપાત, જૂઠો અને ઘણીવાર અપ્રામાણિકતા સુધ્ધાં જે ધૂસી ગયાં છે તે ન્યાયી અને પ્રામાણિક માણસોને સદાય અવળે રહે છે.

૧૨. પશ્ચિમમાં કેટલાક પત્રો એટલાં અનીતિથી લેખકો હોય છે કે તેને અડકવું એ પણ દોષ છે. ઘણું વર્તમાનપત્રો પક્ષાપક્ષથી લેખકો હોવાથી લેખકોમાં દેવ ફેલાવે છે અથવા વધારે છે. ઘણી વેળા કુટુંબો વચ્ચે, જાતિઓ વચ્ચે કલહ પણ પેદા કરાવે છે. એટલે લોકસેવા જાગવી છે તેથી વર્તમાનપત્રો ટીકાપાત્ર મટતાં નથી. એકંદરે તેમની હયાતીથી હાનિ લાલ સરખાં હોવાનો સંભવ છે.

૧૩. વર્તમાનપત્રોમાં એવી પ્રથા પડી ગયેલી જોવામાં આવે છે કે તેઓએ મૂખ્ય કમાણી લવાજમમાંથી નહિ, પણ જાહેર ખર્ચોમાંથી કરવી. આનું પરિણામ તો કષ્ટદાયી જ આવેલું છે. જે જાપામાં મદિરાનો નિષેધ કર્યો હોય છે તે જાપામાં મદિરાના વખાણતી જાહેર ખર્ચો હોય છે. એક જ વર્તમાનપત્રમાં આપણે તમાકુના દ્રાવણ વાંચીયું અને તમાકુ સારામાં સારી ક્યાં વેચાય છે એ વાંચીયું. જે જાપામાં નાટકની લાંબી જાહેર ખર્ચો હશે તેમાં જ નાટકની ટીકા જોવામાં આવશે.

૧૪. આ પ્રથમ કેવળ પશ્ચિમમાંથી આવેલી છે. ગમે તેવા
 પ્રવત્તને પણ જાહેર ખજાનોના રિવાજ નાણુદ યવો જોઈએ અથવા
 તેમાં પશ્ચિમ સુધારો યવો જોઈએ. દરેક વર્તમાનપત્રની ફરજ છે કે
 તેઓએ જાહેર ખજાને ઉપર અંકુશ રાખવો.

૧૫. આ પ્રથમ કેવળ પશ્ચિમમાંથી આવેલી છે. ગમે તેવા
 પ્રવત્તને પણ જાહેર ખજાનોના રિવાજ નાણુદ યવો જોઈએ અથવા
 તેમાં પશ્ચિમ સુધારો યવો જોઈએ. દરેક વર્તમાનપત્રની ફરજ છે કે
 તેઓએ જાહેર ખજાને ઉપર અંકુશ રાખવો.

૧૫. આ પ્રથમ કેવળ પશ્ચિમમાંથી આવેલી છે. ગમે તેવા
 પ્રવત્તને પણ જાહેર ખજાનોના રિવાજ નાણુદ યવો જોઈએ અથવા
 તેમાં પશ્ચિમ સુધારો યવો જોઈએ. દરેક વર્તમાનપત્રની ફરજ છે કે
 તેઓએ જાહેર ખજાને ઉપર અંકુશ રાખવો.

સળ ઈલામને જોખમમાં નાખે છે, જે સળ ધોમડોની સરેતોના જુમાર ખેલે છે, તે સળની પ્રભા દીવાળી કેમ ઉઠે?

૩. આ વર્ણનમાં અતિયોક્તિનો ભ્રમ કાઢી સમજાવો નથી; અથવા જેને એ ભય હોય તેને હું નમ્રતાપૂર્વક સમજાવવા આગ્રહ છું. જો હું અંગ્રેજોને જરાયે અન્યાય કરતો હોઉં તો મારી ખૂલ સમજવા તૈયાર છું, અને સમજાયે તેમની મારી માંગવી મારો પર્મ સમજાય.

૪. જે ધોરણ હું અંગ્રેજી સંસ્કૃતિને લાગુ પાડું છું તે જ ધોરણ હું હિંદુસ્થાનના મને તે સંસ્કૃતિને લાગુ પાડવા છું છું એટલું જ નહિ, પણ હિંદુસ્થાનના સંસ્કૃતિને હું વધારે કઠણ ધોરણ લાગુ પાડું છું. હજારમાં હજાર ધોરણ લાગુ પાડતાં જે અંગ્રેજી સંસ્કૃતિના મને અગત્યમણી લાગે છે. એ સંસ્કૃતિ પરનો મારો બધો મોહ નાશ પામ્યો છે.

૫. અંગ્રેજી પ્રભાની બહાદુરીને સાર મને સંપૂર્ણ માન છે. તેમની સંપદકિત—યોગનાશકિત સરસ છે. તેમના સાહિત્યને કેટલોક ભાગ વખાણવાલાયક છે. તેમનું બાઈબલ વાંચીને હું આત્મગૃહિ પામી ચકું છું, પણ તેમની સ્વાર્થચિત્તિ તેમના ગુણોને ઢાંકી દે છે. તેમની પ્રતિષ્ઠા હિંદુસ્થાનને નુકસાન જ થયું છે. હિંદુસ્થાન પાશ્વર્ય અને નામદં બન્યું છે. જે નામદં હિંદુસ્થાનમાં આજે પડે છે તેવી મુશ્કેલીને સમજે કે બીજે કાંઈ પણ સમયે ન હોતી એવી મારી હદ માન્યતા છે. એ નામદં અનાંયાસે નથી આવી પણ ઇલાહપૂર્વક પેદા કરવામાં આવેલી છે, તેથી આ સંસ્કૃતિને હું સવલન સંસ્કૃતિ માનું છું. જે આપણને જોઈએ છે તેને હું સમસંસ્કૃતિ કહું છું. એનું સમસંસ્કૃતિ તે સ્વસંસ્કૃતિ જ દોષ સહે.

૬. એ સંસ્કૃતિ કેમ સ્થાપી સહાય ?

૭. પૂર્વે જ્યારે પ્રભા પીપતી ત્યારે તપમયી કરતી. પ્રભા માનની કે સેવાના પાપે સેવાને પાપી સળ મને છે, તેથી પોતે પવિત્ર થવા પ્રયત્ન કરતી. પદ્મોત્પત્તિ એ કે સંસ્કૃતિને જોખમી

તેનાથી દૂર રહેવું, તેના અસહકાર કરવો. અસહકાર કરવાની જે હિમ્મત જોઈએ. તે હિમ્મત મેળવવી અને સુખ ઉપભોગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. રાક્ષસરાજ્યને હાથે કળવણી લેવી, તેને હાથે પહેરામણી લેવી, તેને હાથે પોતાના કજીઆનો ચૂકાદો મેળવવો, તેને કાયદાઓ ઘડવામાં મદદ કરવી, તેને સિપાઇઓ આપવા, તેના અનાવેલાં કપડાં પહેરવાં અને તેની સાથે જ તે રાજ્યનો નાશ પણ ઇચ્છવો એ તો જે કાળ ઉપર ભેટા દોષ્ટએ તેને જ કાપવા બરોબર થયું. તે તો પાપ જ ગણાય, અને એમ રાજ્યનો નાશ પણ ન થાય. ત્યારે આપણે કઈ રીતે દીવાળી ઉગવીએ !

- [illegible]

સીકારીને આટલું ને ન જ કરીએ.

૧. એકાદાસમ ન કરીએ.

૨. છુપાઈ ન બેસીએ.

૩. ભણંડી દિવસના આગે પૂરું કરે ૧૮૫૦ની આપણને 'સીકારી' આપણને. જમણ ૧૧૮૦ની. આંતરગુણ રિવાજ કરવાનો, એકાદાસમ ન કરવાનો અર્થકાર જ નથી. આપણે જમણ ૧૧૮૦ પછી ન ખાત કારીએ. આપણા ૧૬૫૦ની એક જમણ પૂરે મરી જતું હોય તે આપણે તે જમણ જાળવવાની નહિ કરીએ. જે દિવસના એક કુટુંબ દે.૫ જે આપણે આપણા ખાનગી કુટુંબમાં તેની જ ખાનગી રાખવી જોઈએ.

૪. ૧૮૫૦ ન ફોડીએ.

૬. નવા વર્ષનાં કાડ' હાથમાં અને મોકલવાં એ શું પ્રાચીન રિવાજ છે? હોય તે કુલ્લુલુતો નથી. નવા રિવાજને હાથ ન કરવા એનું પણ કું નથી કહેતો; અને પ્રાચીન એટલું સાફ એમ પણ નથી. પ્રાચીનનો ત્યાગ કરનાં પહેલાં આપણે વિચારવું જોઈએ. નવાને એકદમ હાથ ન કરવું એ હાથપણ છે. કાડ' મોકલવાનો રિવાજ કેવળ પુરોપમાંથી આવેલો છે. જે આપણે પુરોપથી મોહિત ન થયા હોત તે કાડ'નો રિવાજ આપણે હાથ ન જ કરવ. મિત્રો એવા કાડ'થી રાજ થાય નહિ. એ તે દિવેટના પ્રાર્થના-ચક્રર જેવું થયું દિવેટના કેટલાક માણસો લાખો પાર પ્રાર્થના કે જમ કરવા ઇચ્છનારા હોય છે. પણ તેટલો વખત ન બચાવી શકે તેથી ચક્રર રાખે છે અને ચક્રર જેટલા ફેરા ફરે તેટલી પ્રાર્થના થઈ ગયે છે તેમ આપણે પરિશ્રમ લીધા વિના આપણા મિત્રોને કાડ'થી અભિનંદન કરવા ઇચ્છીએ છીએ. મને તે લાગે છે કે એ જંગલી રિવાજ છે. જેઓને આપણે માફ કરવા માગીએ તેઓને આપણે ખાસ કાનગ લાખીએ એ સમજ

શકાય એવું છે. કાડ' મોકલવું એ એટલી બધી સામાન્ય ક્રિયા કે તેની કશી કિંમત હોઈ ન શકે. માણસ આપને, લાઇને, બહેનને સ્ત્રીને, મિત્રને અને પોતાની પુત્રીને એક જ ભત્રું કાડ' મોકલે એ ભલે સમજાવની નિશાની ગણાય; મને તો એ બધાના અપમાનની નિશાની રૂપ લાગે છે. એટલે હું કાડ' મોકલવાના રિવાજને સર્વથા નાપસંદ કંઈ છું.

૧૦. આ બધા ત્યાગથી બચતા પૈસા આપણે સ્વરાજ્યને સાડ આપીએ. આ આપદર્મ છે. જ્યારે આપણે મનમાનવું રાજ્ય સ્થાપીએ ત્યારે જરૂર કેટલાક નિર્દોષ આનંદો લઈએ. પણ અત્યારે તો પ્રજા શોકમાં છે, પ્રજાને વૈધવ્ય છે. તે વેળા તો પ્રજાથી રંગરાગ ખેલાય જ નહિ.

૧૧. વળી દીવાળીમાં આટલું તો જરૂર કરીએ. કુવળ સવમ પાળી ઇશ્વરપ્રાર્થના કરવી. ભરતે ચૌદ વર્ષની તપશ્ચર્યા કરી, ત્યારે દીવાળી ઉજવવાનો સમય આવ્યો. આપણે કેમ એથી ઉલટું કરીએ? અવસર વિના ગાવું શું, ભૂખ વિના ખાવું શું, સ્વરાજ્ય વિના ઉજવવું શું? દીવાળીને દહાડે સાદામાં સાદું ખાઈએ, વહેલાં ઉડી ભજન કરીએ અને આખો દહાડો રેંટિયો ચલાવીએ. આ દહાડામાં ખાદી સિવાય બીજું પહેરીએ નહિ અને કાંઈને વસ્ત્રદાન કરવું હોય તોપણ ખાદીનું જ કરીએ. ફટકડા તો આપણે ફેડીએ જ કેમ?

૧૨. દીવાળીને સાડ આપણે પવિત્ર બનીએ. રેંટિયાની પૂગ તે લક્ષ્મીપૂજન છે, એટલે દરેક ઘરમાં સારામાં સારો રેંટિયો દાખલ કરી દેવો જોઈએ. કંઈક સૂતર તો તેમાંથી આપણે કઢાડવું જ જોઈએ. એટલે ઘરનાં બધાં માણસો મળીને રેંટિયો આખો દહાડો ચલાવે. તેમાં જે સૂતર નિકળે તે આપણે આપણા ચોપડામાં દેશને ખાતે જોડે કરીએ.

૧૩. આજકાલે નવી વસ્તુ તો જોઈએ જ. હાથેથી કતિલા સૂતરની ખાદીની લીમડીઓ આજાઓને આપીએ, તેવી જ ખાદીનાં

તે સ્વચ્છ મળે અને જુખમરો મટવે જ આવે. ન્યાસુધી જુખમરો નથી ગયો ત્યાંસુધી આપણે દલાકડામાં પેસા ન જ બરડીએ પણ આપણો મેલ કદાચાને સાર આપણી પાસે જટલા પરેથી કપડાં હજુ રહી ગયા હોય તે કદાચી તેની મળતી હોળી દીવાળીને દલાડે કરીએ અને આપણો મેલ બળી રહ્યો છે એ જોઈ તેમથી આનંદ લઈએ.

૧૫. પણ કાંઈ જોન બાઈ લખે છે કે આ હોળીમાં અનેક જંગમો-બગે છે અને દિસા થઈ રહી છે-જેનું નામ તેમ નથી, તેથી આપણે પરેથી કપડાંને સંધરી રાખીએ એ વધારે સાફ નહિ. આ સવાલ જોનોની અત્યારની દૃષ્ટિએ કીક લખ્યો છે. અહમમાં અહમ જંગુ પણ આપણાં સમા છે, આપણા બાઈ છે; તેમની ઉપર આપણે કયા રાખતી એ આપણો ધર્મ છે. આ અમર વાહ્ય છે. પણ એટલું જ કહીને આપણે બેસી નથી ચકતમ. એમ જતાં આપણે ચૂસો રાખીએ હીએ, મુઝા બાળાએ હીએ. જેમ નાચ એ દિસાનું સ્વરૂપ છે. તેમજ ઉત્પત્તિ પણ દિસાનું સ્વરૂપ છે. ઉત્પાન વિના નાચ નથી અને નાચ વિના ઉત્પત્તિ નથી. લાયના કયા દેવે લાયવાના જ છે. પરેથી કપડાંને ઉપયોગ ત્યાજ્ય છે એ કનૂચ કરીએ તો તેને બાળવા એ જોહામા જોહી દિસા છે. જ્યાં એ દિસાની વચ્ચે પસંદની કરવાનો સમય આવે ત્યાં જોહામા જોહી દિસા કરી ચિરમતુ સ્યુ. કપડાંને સધરવામા કપડાં એક કારે સ્વેચથી તેને ઉપર્ધ વિનેરે ચઃવાનું અને ત્યાં નાચ અને ઉત્પત્તિની કિંચ એટલી કપડથી લગતી કે > જમા એ નાચ રહ્યો છે તે નાચ કરતાં પેલામાં ખડુ વધારે થયું.

એક માણસને જૂને મરવા દેવા તેના કરતાં તેનો તરત નાશ કરવો એ ઓછી હિંસા છે. તેથી જ આપણા સમાગમમાં રહેનારાનાં પાણી અનાજ બંધ કરવાં એ આપણી લડતના નિયમની વિરુદ્ધ છે એમ મેં બતાવ્યું હતું. અત્યારે તો હું એટલો જ અભિપ્રાય આપું છું કે દરેક દષ્ટિએ પરદેશી કપડાં બાળવાં એ ઓછામાં ઓછી હિંસાવાળી અને હિંદુસ્થાનના એટલે જગતના કલ્યાણને સાર જરૂરી ક્રિયા છે.

૧૬. પણ દીવાળીના દિવસોમાં મુસલમાનને શું? એ તો હિંદુનો તહેવાર છે. તેથી જ હું મુસલમાનોને સૂચવું કે તેમાં તેઓએ પણ રસ લેવો જોઈએ. તેમાં જે ધર્મવિધિ છે તે હિંદુનો જ રહેશે, પણ તે હિંદુને ઉત્સવનો દિવસ છે, તેથી તેમાં મુસલમાનો પણ ભાગ લે અને તેનો ઉપયોગ જેટલો સમસ્ત હિંદને સાર કરવામાં આવે તેટલે દરજ્જે તેઓએ અને બીજી બધી કામોએ તેમાં ભળવું જોઈએ. મુસલમાની નવા વર્ષને દહાડે, પારસી નવા વર્ષને દહાડે, ખ્રિસ્તી નવા વર્ષને દહાડે આપણે તે તે પંથના માણસોને સુખાકારી પ્રમ્તીએ અને તેવે સમયે તેઓ જે જે સાર્વજનિક ઉત્સવ કરે તેમાં ભાગ લઈએ. એકબીજાનાં સુખદુઃખમાં ભાગ લેવો એ આપણું કાર્ય જ છે. તેથી હિંદુના દીવાળીના દહાડામાં બધી કામો મળી સ્વદેશીને દરેક રીતે ઉચકી લેશે એવી મારી ઉમેદ છે.

૧૭. આમ દીવાળી ઉજવવાના એ રસ્તા છે; એક સ્વરાજ્ય લઈને ઉજવવાનો; બીજો સ્વરાજ્ય લેવાની તૈયારીનો. એમાંથી કઈ રીતે ઉજવવી એનો આપણી શક્તિ ઉપર આધાર છે.

પરિશિષ્ટ અ.

બ્રિટિશ હિંદનાં મોટાં શહેરોની વસ્તી.

સને ૧૯૨૧ ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ૩૫,૦૦૦ કરતાં વધુ વસ્તીવાળાં બ્રિટિશ હિંદના મોટાં શહેરો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. મુંબઈ હતાકો.

ક્રમાંક.	શહેર.	વસ્તી.
૧	અમદાવાદ	૨,૭૦,૫૬૯
૨	પુના	૧,૩૩,૧૨૨
૩	મુરત	૧,૧૭,૪૨૮
૪	સોલાપુર	૧,૧૩,૬૬૭
૫	દેડાગાદ (સિંધ)	૭૨,૬૨૫
૬	ભરૂચ	૪૦,૯૬૫
૭	સકર	૪૦,૦૨૪
૮	નાસિક	૩૮,૧૮૯

૨. મધ્ય પ્રાંત.

૯	નાગપુર	૧,૪૫,૧૬૩
૧૦	ગુલબપુર	૮૬,૭૪૬
૧૧	અમગાવતી	૪૦,૬૬૪
૧૨	રાયપુર	૩૮,૩૪૧
૧૩	આશાવા	૩૭,૧૬૪
૧૪	બુન્દાલપુર	૩૫,૬૧૬

૩. મદ્રાસ હતાકો.

૧૫	મદુરા	૧,૩૮,૮૬૬
૧૬	કોલ્કાતા	૧,૨૦,૪૨૨
૧૭	કોલ્કાતા	૮૨,૩૩૮
૧૮	કોલ્કાતા	૬૫,૭૮૮
૧૯	કોલ્કાતા	૬૧,૬૩૬

૪૬	બરેલી	૧,૧૬,૧૭૫
૪૭	બુઝદાબાદ	૮૨,૧૭૧
૪૮	બીરોજ	૭૭,૭૧૧
૪૯	સાલગરહાનપુર	૧૮,૭૮૨
૫૦	કોઠિયા (અમલીનદ)	૧૧,૬૧૩
૫૧	સાલગરહાનપુર	૧૨,૨૧૧
૫૨	મુઝફ્ફરપુર (કાશ્મીર)	૫૬,૬૪૬
૫૩	ગાંધી	૫૬,૧૮૫
૫૪	ફાત્માબાદ (અમલીનદ)	૫૧,૧૬૮
૫૫	મોઝફ્ફરપુર	૪૦,૬૬૮
૫૬	મુઝફ્ફર	૪૮,૨૮૪
૫૭	કાશ્મીર-ફાત્માબાદ	૪૮,૧૧૧
૫૮	ફાત્માબાદ	૮૧,૧૮૫
૫૯	કાશ્મીર	૪૩,૬૬૮
૬૦	મુઝફ્ફર	૪૪,૨૬૮
૬૧	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૬૨	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૬૩	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૬૪	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૬૫	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૬૬	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૬૭	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૬૮	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૬૯	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૭૦	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૭૧	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૭૨	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૭૩	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૭૪	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૭૫	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૭૬	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૭૭	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૭૮	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૭૯	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૮૦	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૮૧	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૮૨	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૮૩	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૮૪	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૮૫	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૮૬	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૮૭	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૮૮	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૮૯	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૯૦	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૯૧	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૯૨	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૯૩	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૯૪	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૯૫	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૯૬	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૯૭	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૯૮	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬
૯૯	કાશ્મીર	૪૪,૧૭૬
૧૦૦	મુઝફ્ફર	૪૪,૧૭૬

૭. વાયવ્ય પ્રાંત.

સંખ્યાંક.	શહેર.	વસ્તી.
૭૨	પેશાવર	૭૯,૪૨૭

૮. બિહાર અને ઓરિસ્સા.

૭૩	પટણા	૧,૧૯,૯૭૬
૭૪	ભાગલપુર	૬૮,૮૭૮
૭૫	ગયા	૬૭,૫૬૨
૭૬	જમશેદપુર	૫૭,૩૬૦
૭૭	દરભંગા	૫૩,૭૦૦
૭૮	કટક	૫૧,૦૦૭
૭૯	ભોંધીર	૪૬,૮૨૫
૮૦	છાપરા	૪૨,૪૧૫
૮૧	આરાહ	૪૦,૭૬૯
૮૨	પુરી	૩૮,૬૯૪
૮૩	બિહાર	૩૬,૭૨૦
૮૪	રાંચી	૩૫,૦૯૭

૯. બંગાળ ઈલાકા.

૮૫	હાવરા	૧,૯૫,૩૦૧
૮૬	ઢાક્કા	૧,૧૯,૪૫૦
૮૭	માનીકતાલા	૬૭,૩૭૨
૮૮	ભાતપારા	૬૫,૬૦૯
૮૯	કોસીપુર (ચિતપુર)... ..	૫૬,૪૭૪
૯૦	દીટાધર	૫૨,૪૫૧
૯૧	ગાર્ડન-રીચ	૪૫,૫૬૭
૯૨	ચીતાગોંગ	૩૬,૦૩૦

ભાગ ૮.] બ્રિટિશ હિંદનાં ખાસ શહેરોની વસ્તી. ૨૩૭

૧૦. અકાદેશ.

સંખ્યાક.	શહેર.	વસ્તી.
૬૩	મોંચે	૧,૪૮,૬૧૭
૬૪	અમ્મણ	૩૧,૫૧૬

ઉપર જણાવ્યાં તે બધાં શહેરો * ની એકંદર વસ્તી:—૭૧,૭૮,૧૨૩

* એ સિવાય બ્રિટિશ હિંદનાં પ્રમુખ બંદરોની વસ્તી નીચે પ્રમાણે છે—

૧.	કલકત્તા	..	...	...	...	૧૨,૧૩,૨૬૨
૨.	મુંબઈ	..	...	..	...	૧૧,૭૨,૬૫૩
૩.	મદ્રાસ	..	...	...	..	૫,૨૨,૬૫૧
૪.	ચંડીચર	..	..	...	...	૩,૩૬,૫૨૦
૫.	કરાચી	...	...	...	...	૨,૧૫,૦૮૧

એકંદર ૩૫,૧૪,૪૦૪

પરિશિષ્ટ ય.

દુનિયાના જૂઠાજૂઠા ભાગોમાં વસતા હિન્દીઓની સંખ્યા.

દેશનું નામ.	વસ્તી.	દેશનું નામ.	વસ્તી.
૧ લંકા ...	૫,૮૦,૦૭૬	૨૪ સિંગીલીસ ...	૪૮૯
૨ બ્રહ્મદેશ ...	૪,૯૩,૬૯૯	૨૫ ન્યાસાલેન્ડ ...	૪૭૪
૩ ફ્રેન્ચિન્ડ મલાયા. ૧,૬૫,૯૯૮		૨૬ ગ્રેનેડા ...	૪૦૬
૪ નાતાલ ...	૧,૩૩,૦૩૧	૨૭ સેન્ટ લુસિયા... ૩૭૫	
૫ બ્રિટિશ ગીઆના. ૧,૨૬,૫૧૭		૨૮ સુદાન ...	૩૨૫
૬ ત્રીનીદાદ ...	૧,૦૭,૪૩૩	૨૯ માલદીવ ...	૧૬૫
૭ સ્ટ્રેટ્સ સેટલમેન્ટ્સ. ૮૨,૦૫૫		૩૦ સ્કોટલાન્ડ ...	૧૪૮
૮ શીજી ...	૬૦,૦૦૦	૩૧ બસુટાલાન્ડ ...	૧૩૪
૯ બલુચિસ્થાન...	૪૧,૨૩૨	૩૨ ઓરેન્જ ફ્રીસ્ટેટ.	૧૦૬
૧૦ કેનયા ...	૩૫,૦૦૦	૩૪ હાવાલ્લર ...	૫૩
૧૧ જમ્બેકા ...	૧૭,૩૮૦	૩૪ બોશવાન્ડ ...	૪૫
૧૨ આંદામાન ...	૧૪,૧૪૪	૩૫ બ્રિટિશ હોન્ડુરાસ	૩૫
૧૩ બ્રિટિશ મલાયા સ્ટેટ્સ ૧૧,૦૭૬		૩૬ સિરોલીવડ ...	
૧૪ ટ્રાન્સવાલ ...	૧૦,૦૪૮	૩૭ માલ્ટા ...	૨૩
૧૫ ઝાંઝીબાર ...	૮,૧૨૨	૩૮ ન્યુઝીલાન્ડ ...	૧૮
૧૬ કેપ કોલોની...	૬,૬૦૬	૩૯ ડોમિનિકા ...	૫
૧૭ ઇન્ડિયા અને વેલ્સ.	૪,૦૦૩	૪૦ બાબોરાસ ...	૮
૧૮ હોંગકોંગ ...	૩,૦૪૯	૪૧ સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ...	૭
૧૯ કેનેડા ...	૨,૩૪૨	૪૨ નાઇજીરીઆ...	૬
૨૦ સેન્ટલુઇસ ...	૨,૦૬૪	૪૩ બહામા ...	૪
૨૧ યુગાન્ડા ...	૧,૬૮૭	૪૪ ફોક્લાન્ડ આઇલેન્ડ	૩
૨૨ બ્રિટિશ નોર્થ બોર્નાઓ	૯૦૨		
૨૩ રોડેસીઆ ...	૭૭૧		

કુલ... ૧૯,૦૯,૯૯૦

प रशिष्ट. क.

हिंदनी वस्ती.

ब्रिटिश मुद्रक :—२४,७१,३८,३८६.

बो. भा. प्र. से.

नाम.	संख्या.	बो. भा. प्र. से.	वस्ती	वस्तीनुं प्रमाण.	
१ अजमेर मेवाड़	२	२,७११	४,६६	१८३	
२ आसामान निहायार	...	३,१४३	२७	८	
३ आसाम	१२	५३,०१५	७५,६६	१४३	
४ बलुचिस्थान	६	५४,२२८	४,२२	८	
५ बंगाल धरवाडि	२८	७८,६६६	४,६६,५३	५६२	
६ बिहार	} बिहार-
मोहिरीया	४२,३६१	२,३३,७६	५६६	
मोहिरीया		१३,७४३	४६,६८	३६१	
छाटानामपुर		२७,०७७	५६,५२	२१०	
७ मुजफ्फर	} मुजफ्फर-
सिंध	२०	७५,६६३	१,६०,०५	२१०
सिंध		६	४६,६८६	३२,७८	७०
मोहन		...	८०	५५	६८५
८ ब्रह्मदेश	४१	२,३०,८३६	१,३२,०६	७१	
९ मध्यप्रान्त	} मध्यप्रान्त
वराह	२२	८२,०५७	१,०८,२७	१३२
वराह			१७,७६६	३०,८१	१७६
१० कुर्न	१	१,५८२	१,६४	१०४	
११ दिल्ली	...	५५७	८,८७	८७०	
१२ मद्रास धरवाडि	२८	१,४२,३३०	८,२३,२२	२६६	
१३ वायव्य स. प्रान्त	५	१३,६१८	२२,८८	१६७	
१४ पंजाब	२६	६६,२३२	२,०६,७८	२०८	
१५ आंध्र	} आंध्र-
मयोध्या	८८	८३,१०६	३,३४,२१	४०३
मयोध्या			२८,१५८	१,२१,७०	५०७
ब्रिटिश मुद्रक.	२६५	१०,६३,०७८	२४,७१,३८	२२१	

દેશી રાજ્યોની વસ્તી... ૭,૩૩,૮૧,૭૩૬

પ્રાંતનું નામ.	રાજ્યોની સંખ્યા.	ચો. માઇલ.	વસ્તી હજાર.	ચો. વસ્તીનું પ્ર.
૧ આસામ	૧	૮,૪૫૬	૩,૮૪	૪
૨ બંલુચિસ્થાન	૧૩	૮૦,૪૧૦	૩,૭૯	૪
૩ વડોદરા	૧	૮,૧૮૨	૨૧,૨૨	૨૫૯
૪ બંગાળ	૨	૫,૩૯૩	૮,૯૬	૧૬૬
૫ બિહાર-ઓરિસ્સા	૨૪	૨૮,૬૪૮	૩૯,૬૫	૧૩૯
૬ મુંબઇ.	૩૭૭	૬૩,૮૬૪	૭૪,૧૨	૧૧૬
૭ બ્રહ્મદેશ	૪	૬૪,૩૫૭	૧૪,૩૪	૨૨
૮ મધ્ય હિંદુ.	૧૫૩	૫૨,૨૬૦	૬૦,૦૫	૧૧૫
૯ મધ્ય પ્રાંત	૧૫	૩૧,૧૭૪	૨૦,૬૮	૬૬
૧૦ ગ્વાલિયર	૧	૨૫,૧૦૭	૩૧,૭૬	૧૨૨
૧૧ હૈદરાબાદ	૧	૮૨,૬૯૮	૧,૨૪,૫૪	૧૫૬
૧૨ કાશ્મિર	૧	૮૪,૪૩૨	૩૩,૩૨	૪૦
૧૩ કોચીન	૧	૧,૩૬૧	૯,૭૯	૭૨૦
ત્રાવણકોર	૧	૭,૫૯૪	૪૦,૦૬	૫૨૭
બીજાં રાજ્યો	૩	૧,૫૯૪	૪,૭૫	૩૦
૧૪ મહેસૂર	૧	૨૯,૪૭૫	૫૯,૭૭	૨૦૩
૧૫ વાયવ્ય સં. પ્રાંત	૪	૨૫,૪૭૨	૨૮,૨૮	૧૧૨
૧૬ પંજાબ	૩૪	૩૬,૫૫૧	૪૪,૧૫	૧૨૦
૧૭ રજપુતાના	૨૦	૧,૨૮,૯૮૭	૯૮,૫૭	૭૬
૧૮ સિક્કિમ	૧	૨,૮૧૮	૮૨	૨૯
૧૯ સંયુક્ત પ્રાંતો.	૩	૫,૦૭૯	૧૧,૩૫	૨૨૩
દેશી રાજ્યો.	૬૬૧	૭,૭૩,૮૧૨	૭,૩૩,૮૧	૧૦૧
કુલ...	૯૨૬	૧૮,૬૬,૯૮૬	૩૨,૦૫,૧૯	૧૭૭

આધારની નોંધ.

૧. ન. છ. = નવચવન. ૨. દિ. રવ. = દિદ સ્વરાજ્ય. ૩. પં. ઇ = પંચ
 કનિષ્ઠા. ૪. સ. = સર્વોદય. ૫. વિ. સ. = મહાત્મા ગાંધીની વિચાર યુદ્ધિ.
 ૬. રપી. રા. = રાષ્ટ્રીયીકરણ સમિતીનું આદ્ય મહાત્મા ગાંધી. ૭. આ. તા. =
 આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન. ૮. જો. અ. = આરોગ્ય લેણનો અનુભવ.
 ૯. ઇ. ઓ. = ઇન્ડિયન ઓપિનિયન. ૧૦. ઇ. હો. = હોન્ડિયન હોમરૂલ ફોર્મડ.
 ૧૧. અમારું લખાણ આવા [] કૌંસ વચ્ચે મૂકવું છે. ૧૨. પ. = પૃષ્ઠ.
 ૧૩. નં. = નંબર. ૧૪. તા. = તારીખ-માસ-વર્ષ.

પેશ.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
	૧. ખેડૂત.	
૧	ન. છ.	૨૮-૬-૧૯
૨	"	૭-૬-૧૯
"	"	૧૬-૩-૨૨
૩-૪	"	૧૫ ૮-૨૦
૫-૭	"	૨૮-૬-૧૯

૨. સેવાધર્મ.

૧	ન. છ.	૧૨-૧૦-૧૯
૨	પત્રો	ન. ૭૭
૩	ન. છ.	૧૨-૧૦-૧૯
૪	"	૨૩-૧૧-૧૯
૫	"	૩-૭-૨૧
"	"	અપ્રાપ્ત.

પેશ.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૬	ન. છ.	૫-૨-૨૨
૭	વિ. ય.	પૃ. ૧૮૨
૮	રપી. રા.	" ૨૪૧
૯	ન. છ.	૧૨-૧૦-૧૯
૧૦-૧૧	"	૨૩ ૧૧-૧૯
૧૨	"	૧૬-૧-૨૧
"	વિ. ય.	પૃ. ૧૬૬

૩. આશ્વચવનનો મુદ્ધારણા.

-૬	ન. છ.	અપ્રાપ્ત.
૭	"	૭-૧૨-૧૯
૮	ન. છ.	૧૮ ૧૦-૧૯
૯ ૧૮	"	૨-૧૧-૧૯
૧૮	વિ. ય.	પૃ. ૧૦૭

પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.	પેરા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧૯	ન. શ.	૧-૫-૨૧	૭	હિં. સ્વ.	,, ૧૪
૨૦	,,	૬-૫-૨૧	૮	,,	,, ૧૫
૨૧	,,	૭-૬-૧૯			
૨૨	,,	૧-૫-૨૧			
૨૩	,,	અપ્રાપ્ત.			
૨૪	,,	૧૩-૧૧-૨૧			

૪. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.

૧	ન. શ.	૨૯-૧-૨૨
૨	વિ. સ.	પૃ. ૩૭.
૩	ન. શ.	૫-૫-૨૧
૪	,,	૫-૨-૨૨
૫-૧૦	,,	૨૯-૧-૨૨
૧૧-૧૩	,,	૫-૩-૨૨
૧૪	,,	૨૯-૧-૨૨
૧૫	,,	૩-૪-૨૧
૧૬	,,	૨૯-૧-૨૨

૫. નિઃશસ્ત્ર હિંદ.

૧	વિ. સ.	પૃ. ૧૧૭
,,	,,	,, ૧૧૮
૨	,,	,, ૧૧૪
૩	,,	,, ૧૧૯
૪-૫	,,	,, ૧૨૪
૫	,,	,, ૧૨૦
૫-૧	,,	,, ૧૨૧
૫	,,	,, ૧૨૫

	૬. આપણું શિક્ષણ.
૧	ન. શ. ૨૦-૧૧-૨૧
૨	,, ૧૭-૭-૨૧
૩	,, ૨૯-૧-૨૨
૪	,, ૨૪-૪-૨૧
૫	,, અપ્રાપ્ત.
૬	,, ૮-૫-૨૧
૭	,, ૨૯-૧-૨૨
૮-૯	,, ૨૩-૧-૨૧
૧૦	હિં. સ્વ. પૃ. ૩૩
,,	,, ૩૪
૧૧-૧૨	ન. શ. ૨૪-૭-૨૧
૧૩	,, ૨૩-૧-૨૧
૧૪	,, ૨૭-૧-૨૧
૧૫-૧૭	,, ૨૩-૧-૨૧
૧૮	,, ૨૭-૧-૨૧
૧૯	,, ૨૯-૧-૨૧
૨૦-૨૧	,, ૨૩-૧-૨૧
૨૨-૨૩	,, ૨૨-૧૨-૨૦
૨૪	,, ૮-૫-૨૧
૨૫-૨૭	,, ૨૨-૧૨-૨૦
૨૮	અપ્રાપ્ત.
૨૯	ન. શ. ૨૨-૧૨-૨૦

પેશ.	આધાર	પૃ. નં. તા.
૩૦-૩૨	ન. છ.	૯-૫-૨૦
૩૩-૩૪	"	૨૪-૭-૨૧

૭. રક્ષકનો ઉપાય.

૧-૮	ન. છ.	૨૧-૧૨-૨૦

૮. સાંતિમય કાવચગાનું
ફુધાન.

૧-૧૭	ન. છ.	૧૩-૩-૨૧

૯. શૂરા સીખાને.

૧-૭	ન. છ.	૧૩-૩-૨૧

૭-૧૦	"	૩-૧૧-૨૦

૧૦. શૂરવીરોનું સ્વાગત.

૧-૫	ન. છ.	૨૨-૧૨-૨૧

૧૧. નેનાયો પ્રતિ માન.

૧-૨	દિ. ૨૬	પૃ. ૧

૨	"	" ૭

૪	ન. છ.	૨૪-૧૦-૨૦

૪	દિ. ૨૫	પૃ. ૮

૧૨. લોકનાથ તિલક.

૧-૫	ન. છ.	૮-૮-૨૦

૫	"	૨૧ ૧-૨૧

૧-૮	"	૮-૮-૨૦

૬-૧૩	"	૧-૮-૨૧

૧૩. ગોખલેદનો લવનસંદેશ.

૧-૩	વિ. સ.	પૃ. ૩૩૭

૪-૫	"	" ૩૩૮

૬	"	" અગ્રામ.

૭	અગ્રામ.	

૮-૯	વિ. સ.	પૃ. ૩૪૧

૯-૧૧	"	" ૩૪૨

૧૦-૧૨	"	" ૩૪૩

૧૨	"	" ૩૪૪

૧૩	"	" ૩૪૬

૧૪	અગ્રામ.	

૧૪. અલી બિરાદરો.

૧	ન. છ.	૧૬-૬-૨૧

૨	"	૨૬-૫-૨૧

૩-૫	"	૨૫-૯-૨૧

૬	"	૧૯-૬-૨૧

૭	"	૨૫-૯-૨૧

૮	"	૧-૫-૨૧

૧૦	"	૨૬-૮-૨૦

૧૧	"	૧૬-૧૦-૨૧

૧૨	"	૨૬ ૬-૨૦

૧૩	"	૧૭ ૪-૨૧

"	"	૨૬-૫-૨૧

પેસા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૧૫.	હિંદુ-મુસલમાન એકતા.	
૧ ૧૧	ન. જી.	૨૨-૧-૨૧
૧૨-૨૨	"	૨૨-૮-૨૦
૧૫	"	અપ્રાપ્ત.
૨૩ ૨૫	"	૨૩ ૧-૨૧
૨૬	"	૧૫ ૧-૨૧
૨૭	"	અપ્રાપ્ત.

૧૨. પરદેશમાં હિંદીઓ.

૧-૫	ન. જી.	૨૧ ૧૨-૧૯
૬-૭	"	૬-૧૦-૨૧
૮-૯	"	૭-૬ ૧૯
૯	"	૯-૧૧-૧૯

૧૭. જૂની મૂડી.

૧-૩	ન. જી.	૨૦-૬-૨૦
૪-૧૮	"	૨૭-૬-૨૦

૧૮. વિચારમય જીવન.

૧-૧૦	ન. જી.	૫-૪-૨૧

૧૯. હિંમત અને સંયમ.

૧	ન. જી.	૧૧-૧-૨૦
૨	"	૧૯-૧૨-૨૦
૩	"	અપ્રાપ્ત.

પેસા.	આધાર.	પૃ. નં. તા.

૪-૫	ન. જી.	૨૮-૩-૨૦
૫	"	૧૧-૧-૨૨

૨૦. શક્તિ અને વીરતા.

૧ ૪	ન. જી.	૩-૧૦-૨૦
૪	"	૨૨-૧-૨૨

૨૧. પ્રતિજ્ઞાપાલન.

૧-૩	ન. જી.	૧૯-૧૨-૨૦
૪	વિ. ય.	૫. ૩૫૬
"	"	" ૩૫૮
૫-૬	ન. જી.	અપ્રાપ્ત.

૨૨. આપણા કેટલાક

શુભદાય.

૧-૬	ન. જી.	૩-૭-૨૧

૨૩. અરુપૃથક્તા વિશે

સાંપ્રતીયતા.

૧ ૨	ન. જી.	૧૪-૮-૨૧
૩	"	૧૦-૨-૨૧
૪-૧૧	"	૧૪-૮-૨૧

૨૪. આપણી ત્રુટિઓ.

૧	ન. જી.	૨૫-૪-૨૦
"	"	૧૯-૨-૨૨

સી.	આધાર.	પૃ. નં. તા.	પેસા	આધાર.	પૃ. નં. તા.
૨૧	ન. છ.	૪-૧૨-૨૧	૪૬	ન. છ.	૨૨-૧-૨૨
૨૨	"	૧૨-૨-૨૨	૪૭	"	૨૫-૧૨-૨૧
૪-૮	"	૧૮-૧૨-૨૧	૪૮	"	૧૫-૬-૨૧
૬	ન. છ.	૨૭-૩-૨૧	૪૯	સ્ત્રી. સ.	પૃ. ૩૩૩
૧૦	"	૮-૫-૨૧	૫૦	ન. છ.	૨૪-૪-૨૧
૧૧	"	૩૧-૧૦-૨૦	૫૧	"	૨૦-૩-૨૧
૧૨	"	૨૭-૩-૨૧	૫૨	"	૧૫-૬-૨૧
૧૩	"	૩૧-૧૦-૨૦	૫૩	[]	
૧૪	વિ. મ.	પૃ. ૧૮૭	૫૪	વિ.	પૃ. ૨૦
૧૫-૧૭	ન. છ.	૨૩-૧૦-૨૧	૫૪-૫૬	"	" ૨૧
૧૮-૧૯	"	૩-૧૧-૨૦	૨૫. અવિનય અને ઉદ્વેગ.		
૨૦	"	૧૫-૬-૨૧			
૨૧-૨૨	"	૨૦-૧૦-૨૧	૧-૨	ન. છ.	૧૧-૪-૨૦
૨૩	"	અચ્છાદ	૩	"	૧૨-૧-૨૧
૨૪	"	૪-૧૦-૨૧	૪	"	૧૧-૪-૨૦
૨૫-૨૬	"	૧૧-૬-૨૧	૫	અચ્છાદ	
૨૭	"	૧૫-૬-૨૧	૬	ન. છ.	૫-૧૦-૧૯
૨૮-૨૯	"	૧-૫-૦૧	"	"	૨૫-૧-૨૦
૩૦-૩૨	"	૩૧-૧૦-૨૧	૭	"	૮-૧-૨૨
૩૩	અચ્છાદ		૮	"	૨૬-૨-૨૦
૩૪-૩૫	ન. છ.	૧૧-૧-૨૨	૯-૧૩	"	૧૮-૧૨-૨૧
૩૬-૩૭	"	૧૧-૩-૨૦	૧૪-૧૫	"	૮-૩-૨૦
૩૮	અચ્છાદ		૨૬. અચ્છાદની નોંધ.		
૩૯	ન. છ.	૧૪-૪-૨૨			
૪૦	"		૧-૨	ન. છ.	૨૧-૧૨-૨૦
૪૧	"				

પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.

૨૭. સહયોગી લાયકાત.

૧-૫ ન. જી. ૧૬-૫-૨૦

૬-૫-૨૦

૭-૮ અપ્રાપ્ત.

૯-૧૦ ન. જી. ૨૬-૧૨-૨૦

૨૮. સભાઓમાં વ્યવસ્થા

અને વતન.

૧-૨ ન. જી. ૫-૧૦-૧૯

૩ " ૧૨-૬-૨૧

" " ૪-૧૨-૨૧

૪ " ૧૬-૧૦-૨૧

૫-૭ " ૪-૧૨-૨૧

૮ " ૧૨-૬-૨૧

૯ " ૨૭-૧-૨૧

૧૦ અપ્રાપ્ત

" ન. જી. ૮ ૧૨-૨૧

૧૧ " ૩૦-૫-૨૦

૧૨ " ૧૧-૧-૨૦

૧૩ " ૮-૧૨-૨૧

૧૪ અપ્રાપ્ત

" ન. જી. ૨૨-૧ ૨૧

૧૫ વિ. સૃ. પૃ. ૯૧

૧૬ " " ૮૪

" " " ૮૫

પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.

૨૯. પશ્ચિમના મુદ્દારાનો પવન

૧-૩ હિં. સ્વ. પૃ. ૨૩

૪-૬ " " ૨૪

૭-૧૧ " " ૨૫

૧૨ " " ૨૬

૧૩ પત્રો નં. ૩૦

૧૪ હિં. સ્વ. પૃ. ૨૬

૧૫ ન. જી. ૧૦-૭-૨૦

૧૬ અપ્રાપ્ત

૧૭ હિં. સ્વ. પૃ. ૨૬

" " " ૨૭

૧૮ પત્રો અપ્રાપ્ત

૧૯-૨૦ ન. જી. ૨૯-૧૨-૨૦

૨૧ " ૩૦-૧૨-૨૦

૨૨ વિ. સૃ. પૃ. ૧૩૬

૨૩-૨૪ ન. જી. ૩-૨-૨૧

૩૦. ખરો મુદ્દારો.

૧-૨ હિં. સ્વ. પૃ. ૫૪

૨-૫ " " ૫૫

૫-૯ " " ૫૬

૧૦-૧૨ " " ૫૭

૧૩ " " ૫૮

" વિ. સૃ. " ૩૦૨

" " " ૩૦૩

૧૪ હિં. સ્વ. " ૫૮

પેશ.	આધાર.	૪	નં.	ત્ર.
૧૫	ન. છ.	અગ્રાપ્ર.		
૧૧	વિ. સ.	૫.	૨૪૧	
"	"	"	૨૪૨	
૧૭	ન. છ.	૪-૧૨-૨૧		
૧૮	વિ. સ.	૫.	૧૮૬	

૩૧. ધર્મ અને સુધારો.

૧	દિ. સ્વ.	૫.	૩૧
૨	વં. ઇ.	"	૪૬
૨	સ્પી. રા.	૫.	૧૮૭
૩-૭	દિ. સ્વ.	"	૬૨
૭	"	"	૩૩
૮	વં. ઇ.	"	૨૩૨
૬-૧૦	વિ. સ.	"	૨૬૭

૩૨. દિવંતી શુક્તિ.

૧-૪	દિ. સ્વ.	૫.	૫૬
૪-૬	"	"	૬૦
૭-૮	"	"	૬૧

૩૩. વડીલ હાકતરનો ધર્મો.

૧-૩	દિ. સ્વ.	૫.	૪૭
૪-૫	"	"	૪૮
૫	પત્રો	નં.	૩૦
૬-૮	દિ. સ્વ.	૫.	૪૬

પેશ.	આધાર.	૪	નં.	ત્ર.
૮	દિ. સ્વ.	૫.	૫૦	
૧૧-૧૨	"	"	૫૧	
૧૨	"	"	૫૨	
૧૩	પત્રો	નં.	૩૦	
૧૪-૧૫	દિ. સ્વ.	૫.	૫૨	
૧૬	"	૫.	૫૩	
"	વિ. સ.	અગ્રાપ્ર.		
૧૭	દિ. સ્વ.	૫.	૫૨	
૧૭-૧૮	"	"	૫૩	
૧૮	"	"	૫૪	
૧૯	ન. છ.	૧૨-૧૨-૨૦		

૩૪. સુધારો અને વૈદ્ય.

૧-૪	સ્પી. રા.	અગ્રાપ્ર.

૩૫. રેલ્વેથી થયેલું લુકસાન.

૧-૨	દિ. સ્વ.	૫.	૩૫
૨-૩	"	"	૩૬
૩	અગ્રાપ્ર.		
૪-૫	દિ. સ્વ.	"	૩૭
૫	"	"	૩૮
૬	"	"	૩૯
૭-૮	"	"	૪૦
"	વિ. સ.	"	૨૪૨
"	"	"	૨૪૩
૧૦	ઇ. ઇ.	"	૭

પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.

૩૬. આગગાડીના ત્રાસ.

૧-૨	વિ. સ્.	પૃ. ૧૬૩
૨-૩	"	" ૧૬૪
૪	"	" ૧૦૦
૫	"	" ૧૬૫
૬-૭	"	" ૨૨૬
૮-૧૨	"	" ૨૨૭
૧૨-૧૩	"	" ૨૨૮
૧૩	"	" ૨૨૯

૩૭. વર્તમાનપત્રો.

૧-૪	ન. જી.	૨૧-૬-૧૯
૫-૬	વિ. સ્.	પૃ. ૨૩૬
૬	"	" ૨૩૭
૭	દિ. સ્વ.	" ૩
૮	ન. જી.	૧૬-૧-૨૦
૯	"	૧-૬-૨૦
૧૦-૧૩	વિ. સ્.	પૃ. ૨૩૭
૧૧	વ. ઇ.	૫ ૧૫૭
૧૩-૧૬	વિ. સ્.	" ૨૩૮
૧૪	ન. જી.	૧૪-૬-૧૯
૧૭-૧૮	"	૧૪-૩-૨૦
૧૯	વિ. સ્.	૫ ૨૩૯
૨૦	"	" ૨૪૦
૨૧	ન. જી.	૧૩-૩-૨૦

પેરા. આધાર. પૃ. નં.

૨૧-૨૪	ન. જી.	૨૬-૬-
૨૪	"	૭-૬-
૨૫	"	૩૦-૧૦-

૩૮. અનાથાશ્રમ.

૧-૨	વિ. સ્.	પૃ. ૨૨
૩-૪	"	" ૨
૪-૬	"	" ૨૨૩
૭-૮	"	" ૨૨૪
૮	"	" ૨૨૫

૩૯. દીવાળી.

૧	ન. જી.	૬-૧૦-૨૦
૧-૮	"	૩૧-૧૦-૨૦
૮-૯	"	૨૬-૬-૨૦
૯	વ. ઇ.	૨૨-૧૨-૨૦
૯	ન. જી.	૨૬-૧૦-૨૦
૧૦	"	૩૧-૧૦-૨૦
૧૧	"	૧૧-૬-૨૦
૧૨-૧૬	"	૨૬-૧૦-૨૦
૧૭	"	૧૧-૬-૨૦

પરિશિષ્ટ ૩ } સર્વોચ્ચ ની
પરિશિષ્ટ ૪ } સર્વોચ્ચ ની
પરિશિષ્ટ ૫ } સર્વોચ્ચ ની

ક્રમ નં. ૬૩ માંથી પહેલ શ્રેણી પર, સેવક સંસ્થાના બેઠકોમાં
કે. એન. સેવક સંસ્થાના બેઠકોમાં સેવકોની સંખ્યા છે.

પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.

૩૬. આગગાડીના ત્રાસ.

૧-૨	વિ. સુ.	પૃ. ૧૯૩
૨-૩	"	" ૧૯૪
૪	"	" ૧૦૦
૫	"	" ૧૯૫
૬-૭	"	" ૨૨૬
૮-૧૨	"	" ૨૨૭
૧૨-૧૩	"	" ૨૨૮
૧૩	"	" ૨૨૯

૩૭. વર્તમાનપત્રો.

૧-૪	ન. અ.	૨૧-૬-૧૯
૫-૬	વિ. સુ.	૫. ૨૩૬
૬	"	" ૨૩૭
૭	કિ. સુ.	" ૩
૮	ન. અ.	૧૬-૫-૧૦
૯	"	૧-૬-૨૦
૧૦-૧૩	વિ. સુ.	૬. ૨૩૭
૧૪	વિ. સુ.	૭. ૨૩૮
૧૫-૧૬	વિ. સુ.	૮. ૨૩૯
૧૭	વિ. સુ.	૯. ૨૪૦
૧૮	વિ. સુ.	૧૦. ૨૪૧
૧૯	વિ. સુ.	૧૧. ૨૪૨
૨૦	વિ. સુ.	૧૨. ૨૪૩
૨૧	વિ. સુ.	૧૩. ૨૪૪
૨૨	વિ. સુ.	૧૪. ૨૪૫
૨૩	વિ. સુ.	૧૫. ૨૪૬
૨૪	વિ. સુ.	૧૬. ૨૪૭
૨૫	વિ. સુ.	૧૭. ૨૪૮
૨૬	વિ. સુ.	૧૮. ૨૪૯
૨૭	વિ. સુ.	૧૯. ૨૫૦
૨૮	વિ. સુ.	૨૦. ૨૫૧
૨૯	વિ. સુ.	૨૧. ૨૫૨
૩૦	વિ. સુ.	૨૨. ૨૫૩
૩૧	વિ. સુ.	૨૩. ૨૫૪
૩૨	વિ. સુ.	૨૪. ૨૫૫
૩૩	વિ. સુ.	૨૫. ૨૫૬
૩૪	વિ. સુ.	૨૬. ૨૫૭
૩૫	વિ. સુ.	૨૭. ૨૫૮
૩૬	વિ. સુ.	૨૮. ૨૫૯
૩૭	વિ. સુ.	૨૯. ૨૬૦
૩૮	વિ. સુ.	૩૦. ૨૬૧
૩૯	વિ. સુ.	૩૧. ૨૬૨
૪૦	વિ. સુ.	૩૨. ૨૬૩
૪૧	વિ. સુ.	૩૩. ૨૬૪
૪૨	વિ. સુ.	૩૪. ૨૬૫
૪૩	વિ. સુ.	૩૫. ૨૬૬
૪૪	વિ. સુ.	૩૬. ૨૬૭
૪૫	વિ. સુ.	૩૭. ૨૬૮
૪૬	વિ. સુ.	૩૮. ૨૬૯
૪૭	વિ. સુ.	૩૯. ૨૭૦
૪૮	વિ. સુ.	૪૦. ૨૭૧
૪૯	વિ. સુ.	૪૧. ૨૭૨
૫૦	વિ. સુ.	૪૨. ૨૭૩
૫૧	વિ. સુ.	૪૩. ૨૭૪
૫૨	વિ. સુ.	૪૪. ૨૭૫
૫૩	વિ. સુ.	૪૫. ૨૭૬
૫૪	વિ. સુ.	૪૬. ૨૭૭
૫૫	વિ. સુ.	૪૭. ૨૭૮
૫૬	વિ. સુ.	૪૮. ૨૭૯
૫૭	વિ. સુ.	૪૯. ૨૮૦
૫૮	વિ. સુ.	૫૦. ૨૮૧
૫૯	વિ. સુ.	૫૧. ૨૮૨
૬૦	વિ. સુ.	૫૨. ૨૮૩
૬૧	વિ. સુ.	૫૩. ૨૮૪
૬૨	વિ. સુ.	૫૪. ૨૮૫
૬૩	વિ. સુ.	૫૫. ૨૮૬
૬૪	વિ. સુ.	૫૬. ૨૮૭
૬૫	વિ. સુ.	૫૭. ૨૮૮
૬૬	વિ. સુ.	૫૮. ૨૮૯
૬૭	વિ. સુ.	૫૯. ૨૯૦
૬૮	વિ. સુ.	૬૦. ૨૯૧
૬૯	વિ. સુ.	૬૧. ૨૯૨
૭૦	વિ. સુ.	૬૨. ૨૯૩
૭૧	વિ. સુ.	૬૩. ૨૯૪
૭૨	વિ. સુ.	૬૪. ૨૯૫
૭૩	વિ. સુ.	૬૫. ૨૯૬
૭૪	વિ. સુ.	૬૬. ૨૯૭
૭૫	વિ. સુ.	૬૭. ૨૯૮
૭૬	વિ. સુ.	૬૮. ૨૯૯
૭૭	વિ. સુ.	૬૯. ૩૦૦
૭૮	વિ. સુ.	૭૦. ૩૦૧
૭૯	વિ. સુ.	૭૧. ૩૦૨
૮૦	વિ. સુ.	૭૨. ૩૦૩
૮૧	વિ. સુ.	૭૩. ૩૦૪
૮૨	વિ. સુ.	૭૪. ૩૦૫
૮૩	વિ. સુ.	૭૫. ૩૦૬
૮૪	વિ. સુ.	૭૬. ૩૦૭
૮૫	વિ. સુ.	૭૭. ૩૦૮
૮૬	વિ. સુ.	૭૮. ૩૦૯
૮૭	વિ. સુ.	૭૯. ૩૧૦
૮૮	વિ. સુ.	૮૦. ૩૧૧
૮૯	વિ. સુ.	૮૧. ૩૧૨
૯૦	વિ. સુ.	૮૨. ૩૧૩
૯૧	વિ. સુ.	૮૩. ૩૧૪
૯૨	વિ. સુ.	૮૪. ૩૧૫
૯૩	વિ. સુ.	૮૫. ૩૧૬
૯૪	વિ. સુ.	૮૬. ૩૧૭
૯૫	વિ. સુ.	૮૭. ૩૧૮
૯૬	વિ. સુ.	૮૮. ૩૧૯
૯૭	વિ. સુ.	૮૯. ૩૨૦
૯૮	વિ. સુ.	૯૦. ૩૨૧
૯૯	વિ. સુ.	૯૧. ૩૨૨
૧૦૦	વિ. સુ.	૯૨. ૩૨૩

પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.

૨૧-૨૪ ન. અ. ૨૮ ૬-૧૬

૨૪ " ૭-૬-૧૬

૨૫ " ૩૦-૧૦-૨૧

૩૮. અનાથાશ્રમ.

૧-૨ વિ. સુ. પૃ. ૨૨૧

૩-૪ " " ૨૨૨

૪-૬ " " ૨૨૩

૭ ૮ " " ૨૨૪

૮ " " ૨૨૫

૩૯. દીવાળી.

૧ ન. અ. ૬-૧૦-૨૧

૧-૮ " ૩૧ ૧૦-૨૨

૮-૯ " ૨૬-૬-૨૨

૮ વ. સુ. ૨૨ ૧૨-૨૦

૯ ન. અ. ૨૬ ૧૦-૧૬

૧૦ " ૩૧ ૧૦-૨૧

૧૧ " ૩૧ ૬-૨૬

૧૨-૧૩ " ૨૦ ૧૦-૨૨

૧૪ " ૩૧ ૬-૨૬

૧૫-૧૬ " ૨૦ ૧૦-૨૨

૧૭-૧૮ " ૨૦ ૧૦-૨૨

சென்னை நகரில் உள்ள பல்வேறு பள்ளிகளில்
உள்ள பிள்ளைகளை அறிவிக்கப்படுகிறது.

પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.

૩૬. આગગાડીના ત્રાસ.

૧-૨	વિ. સ્ત.	પૃ. ૧૯૩
૨-૩	"	" ૧૯૪
૪	"	" ૧૦૦
૫	"	" ૧૯૫
૬-૭	"	" ૨૨૬
૮-૧૨	"	" ૨૨૭
૧૨-૧૩	"	" ૨૨૮
૧૩	"	" ૨૨૯

૩૭. વર્તમાનપત્રો.

૧-૪	ન. જી.	૨૧-૯-૧૯
૫-૬	વિ. સ્ત.	પૃ. ૨૩૬
૬	"	" ૨૩૭
૭	દિ. સ્વ.	" ૩
૮	ન. જી.	૧૬-૫ ૨૦
૯	"	૧-૮ ૨૦
૧૦-૧૩	વિ. સ્ત.	પૃ. ૨૩૭
૧૧	યં. ઇ.	પૃ. ૧૫૭
૧૩-૧૬	વિ. સ્ત.	" ૨૩૮
૧૪	ન. જી.	૧૪-૬-૧૯
૧૫-૧૮	"	૧૪-૩-૨૦
૧૯	વિ. સ્ત.	પૃ. ૨૩૮
"	"	" ૨૩૯
૨૦	ન. જી.	૧૭-૫-

પેરા. આધાર. પૃ. નં. તા.

૨૧-૨૪	ન. જી.	૨૮-૬-૧૯
૨૪	"	૭-૬-૧૯
૨૫-	"	૩૦-૧૦-૨૧

૩૮. અનાથાશ્રમ.

૧-૨	વિ. સ્ત.	પૃ. ૨૨૧
૩-૪	"	" ૨૨૨
૪-૬	"	" ૨૨૩
૭-૮	"	" ૨૨૪
૮	"	" ૨૨૫

૩૯. દીવાળી.

૧	ન. જી.	૬-૧૦-૨૧
૧-૮	"	૩૧-૧૦-૨૦
૮-૯	"	૨૬-૬-૨૦
૮	યં. ઇ.	૨૨-૧૨-૨૦
૯	ન. જી.	૨૬ ૧૦-૧૯
૧૦	"	૩૧-૧૦ ૨૧
૧૧	"	૧૧ ૬-૨૧
૧૨-૧૬	"	૨૭ ૧૦-૨૧
૧૭	"	૧૧ ૬-૨૧

પરિશિષ્ટ. ગ	}	સને ૧૯૨૧ ની
		વસ્તીનકશા
પરીશિષ્ટ. ઘ	}	સને ૧૯૨૩ ની
પરીશિષ્ટ. ક		સ્વચ્છતા પ્રવર્તે
		માર્ગ

